

Δ΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΠΙΣΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

«Μετανάστευση - Προσφυγιά - Εξορία και ΜΜΕ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ Χ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Δ΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΠΙΣΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Μετανάστευση – Προσφυγιά – Εξορία και ΜΜΕ

Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου
Τ.Κ. 22451, 1521 Λευκωσία
Τηλ.: 00357-22750873
Τηλεομοιότυπο: 00357-22759266
E-mail: costas.epiphaniou@cytanet.com.cy

Διορθώσεις : Δρ. Σταμάτιος Γιαννουλάκης

Επιμέλεια εξωφύλλου: Εκδόσεις Κ. Επιφανίου

ISBN: 978-9925-616-18-3

Πνευματικά δικαιώματα:

Copyright © Σύνδεσμος Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου, 2024. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η ηλεκτρονική έκδοση είναι Ανοιχτής Πρόσβασης.

Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα.

Η έγκριση των εισηγήσεων από τον Σύνδεσμο Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου σε συνεργασία με την Επιστημονική Επιτροπή του Τμήματος Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων των εισηγητών εκ μέρους του ΣΑΦ Πισσουρίου και του Τμήματος ΕΣΔ.

Δ΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΠΙΣΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Μετανάστευση – Προσφυγιά – Εξορία και ΜΜΕ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Δρ. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ Χ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου

Λευκωσία 2024

**Κείμενα Επιστημονικού Συμποσίου
(Πισσούρι, 8 Ιουλίου 2023)**

Γράφουν οι:

Δρ. Πέτρος Παπαπολυβίου

Δρ. Κυριάκος Ιακωβίδης

Δρ. Σώτος Βοσκαρίδης

Δρ. Μαίρη Παρθύμου

Δρ. Ευριπίδης Αντωνιάδης

Κωνσταντίνος Ι. Νταμπεγλιώτης

Στυλιανή Πασαλίδου

Μηνάς Λυριστής

Νικόλαος Καζαντζίδης

Μαρία Μιχαήλ

Χρίστος Ευσταθίου

Οργανωτές

- **Τμήμα Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου** – Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου
- **Κοινοτικό Συμβούλιο Πισσουρίου**
- **Σύνδεσμος Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου**

Χορηγός Επικοινωνίας

- **Pissouri Chariandry Radio**

Το Επιστημονικό Συμπόσιο τελεί υπό την αιγίδα του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Οργανωτική Επιτροπή Συμποσίου

Η Οργανωτική Επιτροπή του Συμποσίου απαρτίζεται από τον Πρόεδρο του Κοινοτικού Συμβουλίου Πισσουρίου και τον Κοινοτικό Γραμματέα, καθώς και από την Πρόεδρο, το Γραμματέα και Μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου Συνδέσμου Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου (ΣΑΦ).

- **Λάζαρος Λαζάρου** – Πρόεδρος Κοινοτικού Συμβουλίου Πισσουρίου
- **Νίκη Γεωργίου Περικλέους** – Πρόεδρος ΣΑΦ Πισσουρίου
- **Μάρκος Φουτάς** – Κοινοτικός Σύμβουλος
- **Άνθιμος Μεττούρης** – Γραμματέας ΣΑΦ Πισσουρίου
- **Μάριος Κουκλής** – Οργανωτικός ΣΑΦ Πισσουρίου
- **Έφη Τρύφωνος Σκουφαρίδη** – Μέλος ΔΣ ΣΑΦ Πισσουρίου
- **Τρύφωνος Τρύφωνας** - Μέλος ΔΣ ΣΑΦ Πισσουρίου
- **Σταμάτιος Γιαννουλάκης** – Βιβλιοθηκονόμος ΤΕ.ΠΑ.Κ και Διδάκτωρ
- **Ραφαήλ Σοφοκλέους** – Διδάκτωρ

Επιστημονική Επιτροπή Συμποσίου

Η Επιστημονική Επιτροπή του Συμποσίου απαρτίζεται από ειδικούς Πανεπιστημιακούς από Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα σε Κύπρο και Ελλάδα στα διάφορα πεδία μελέτης:

- **Δρ. Στυλιανός Παπαθανασόπουλος** – Καθηγητής (Ε.Κ.Π. Α)
- **Δρ. Αγγελική Γαζή** – Επίκουρη Καθηγήτρια (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

- **Δρ. Διονύση Πάνος** – Επίκουρος Καθηγητής (Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου)
- **Δρ. Μαίρη Παρθύμου** – Διδάκτωρ Νεότερη και Σύγχρονη ιστορία (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
- **Δρ. Μαρία Τσιέλεπου** – Διδάκτωρ Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Π.Κ)
- **Δρ. Μίμης Σοφοκλέους** – Διευθυντής Ιστορικού Αρχείου Λεμεσού
- **Δρ. Ευριπίδης Αντωνιάδης** – Διδάκτωρ Μέσων Ενημέρωσης (ΤΕ.ΠΑ.Κ).

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	11
Χαιρετισμός Προισταμένου Υπηρεσίας Έρευνας. Τομέας Έρευνας - Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου Δρ. Χαράλαμπος Χρυσοστόμου	13
Χαιρετισμός Δημάρχου Κιλελέρ κου Αθανάσιου Νασιακόπουλου . . .	14
Χαιρετισμός Προέδρου Κοινοτικού Συμβουλίου Πισσουρίου κου Λάζαρου Λαζάρου	16
Χαιρετισμός εκ μέρους του Τμήματος Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου Δρος Νίκου Τσαπατσούλη	17
Χαιρετισμός της Προέδρου Συνδέσμου Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου κας Νίκης Γεωργίου Περικλέους	18
Εισαγωγή	21
Οι Κρήτες φυγάδες στην Κύπρο (1938-1944). Μια ιδιαίζουσα περίπτωση πολιτικής προσφυγιάς και αυτοεξορίας	23
Η Προσφυγιά στην Κύπρο μετά την Τουρκική Εισβολή του 1974 μέσα από τον Τουρκοκυπριακό και τον Διεθνή Τύπο	49
Προσφυγικά ρεύματα στην Κύπρο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Η περίπτωση των Ρώσων και των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής	64
Η άφιξη και η περίθαλψη των Μικρασιατών προσφύγων στην Κύπρο μέσα από τον Κυπριακό Τύπο	77
«Προσφυγιά - Μετανάστευση – Εξορία και ΜΜΕ» Μετανάστευση Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον, Ο Ρόλος της Τουρκίας	88
Η επίδραση του προσφυγικού Ελληνισμού των αρχών του 20ου αιώνα στην διοικητική και δημογραφική δομή της περιοχής του Δήμου Κιλελέρ	92

Ο Τύπος ως διαμορφωτής της κοινής γνώμης. Συγκριτική μελέτη της αντιμετώπισης των Ουκρανών και Σύριων προσφύγων στις εφημερίδες Καθημερινή και Εφημερίδα των Συντακτών κατά την περίοδο 24/2/2022 – 24/02/2023	121
Το Ιδιώνυμο (Ν. 4229/1929) ως Σημείο Αναφοράς των Πρακτικών Εξορίας της Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου	131
Ευρετήριο Συγγραφέων	140
Φωτογραφικά στιγμιότυπα από το συμπόσιο	141

Χαιρετισμός Προϊσταμένου Υπηρεσίας Έρευνας. Τομέας Έρευνας - Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου Δρ. Χαράλαμπου Χρυσοστόμου

Το φετινό Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου έχει ιδιαίτερη και ξεχωριστή σημασία αφού έχει ως θέμα της Μετανάστευση – Προσφυγιά – Εξορία και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζουμε το Επιστημονικό Συμπόσιο και οφείλουμε, αυτή τη στιγμή, να εκφράσουμε τις απεριόριστες μας ευχαριστίες μας στην Επιστημονική αλλά και Οργανωτική Επιτροπή για την απόφασή τους να αφιερώσουν το συμπόσιο σε θέματα που έχουν ταυτιστεί με την ιστορία του τόπου μας. Η θεματολογία του Συνεδρίου είναι πολυδιάστατη και φωτίζει ποικίλες πλευρές της ιστορίας της νήσου μας. Η Ελληνική ιστορία έχει απασχολήσει διαχρονικά πολλούς ερευνητές και έχει εμπλουτισθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια με νέα ερευνητικά δεδομένα. Το ευρύ χρονικό φάσμα που καλύπτει η θεματική του σημερινού συνεδρίου, η περίοδος από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι τις μέρες μας, δίνει την ευκαιρία στους ερευνητές να παρουσιάσουν νέα και ενδιαφέροντα στοιχεία. Τα νέα αυτά δεδομένα θα φωτίσουν άγνωστες πτυχές σημαντικών ζητημάτων της τελευταίας περιόδου της Τουρκοκρατίας, της Αγγλοκρατίας, των πρώτων χρόνων από την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας μέχρι και σήμερα, διασυνδέοντας τις διάφορες φάσεις της εκπαίδευσης και της ιστορίας του τόπου μας και συμβάλλοντας στην οικοδόμηση της συλλογικής μνήμης.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εισηγητές από την Κύπρο και Ελλάδα, οι οποίοι ανέλαβαν με τον επιστημονικό τους λόγο να φωτίσουν πτυχές της Ελληνικής ιστορίας αλλά και αναφοράς στο Ρωσσο-Ουκρανικό πόλεμο καθώς και στην προσφυγιά Συριών που βιώνουμε στην γειτονιά μας.

Συγχαίρω και πάλι τους εισηγητές του Συμποσίου και ευχόμαστε οι εργασίες του, να στεφθούν με απόλυτη επιτυχία και οι στόχοι του να ευοδωθούν.

Δρ. Χαράλαμπος Χρυσοστόμου

Υπηρεσία Έρευνας Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου
8 Ιουλίου 2023

Χαιρετισμός Δημάρχου Κιλελέρ και Αθανάσιου Νασιακόπουλου

Είναι μεγάλη τιμή για το Δήμο Κιλελέρ η παρουσία του και στο 4ο Επισημονικό Συμπόσιο που διοργανώνεται στην αδελφοποιημένη κοινότητα Πισσουρίου με θέμα: «Μετανάστευση – προσφυγιά – εξορία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης», στο οποίο ο Δήμος μας συμμετέχει με εισήγηση που έχει ως θέμα “Η επίδραση του προσφυγικού Ελληνισμού των αρχών του 20ου αιώνα στη διοικητική τη δημογραφική δομή της περιοχής του δήμου Κιλελέρ” με ομιλητή τον κύριο Κωνσταντίνο Νταμπεγλιώτη.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, εν μέσω πολεμικών συρράξεων, χιλιάδες άνθρωποι από την Ανατολική Ρωμυλία αρχικά και τη Μικρά Ασία στη συνέχεια αναγκάστηκαν με πολιτική απόφαση να αφήσουν τις εστίες τους για να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές, σε μιας ιδιότυπης μορφής προσφυγιά.

Οι πρόσφυγες της Ανατολικής Ρωμυλίας (1906-1907) αποτέλεσαν ένα από τα μαζικότερα προσφυγικά ρεύματα των αρχών του 20ου αιώνα. Οι προσφυγικές αυτές ομάδες εγκαταστάθηκαν κυρίως σε περιοχές της Θεσσαλίας και στα χωριά Δίλοφο, Μεγάλο Μοναστήρι, Νάματα, Νέα Λεύκη και Νέες Καρυές του Δήμου μας. Οι μεγάλες αγροτικές εκτάσεις της περιοχής συντέλεσαν καθοριστικά στην αγροτική κατεύθυνση της αποκατάστασής τους. Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν κυρίως στα Βούναινα και το Ομορφοχώρι, αφού αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν πίσω τους τα πάντα.

Άνθρωποι στο δρόμο, βίωσαν την υποχρεωτική μετακίνηση τους. Στις περιοχές εγκατάστασης η επιβίωση ήταν δύσκολη, καθώς απουσίαζε, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, η κρατική οργάνωση και τα υποστηρικτικά κοινωνικά δίκτυα.

Έχουν καταγραφεί στο Δήμο μας έντονες μνημονικές αφηγήσεις από υπερήλικες οι οποίες περιγράφουν το πώς βίωσαν τα γεγονότα στο σύνολό τους, τη μετακίνηση, τη μετεγκατάσταση, την καθημερινότητα στον “νέο” τόπο.

Παιδιά μετέωρα, σε κίνδυνο, ταλαίπωρα, εγκαταστάθηκαν σε πρόχειρα καταλύματα. Για αυτά τα παιδιά η υπενθύμιση της προσφυγιάς αποτέλεσε τις πρώτες μνήμες της ζωής τους. Η προσφυγιά βάρυνε σαν μία δεύτερη μορφή ορφάνιας μετά τα έντονα, στη μνήμη τους, γεγονότα του πολέμου που έζησαν.

Πέρυσι συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή που επέφερε την αναγκαστική, βίαιη μετακίνηση 1,5 εκατομμυρίου Ελλήνων

από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στην Ελλάδα. Δεν ήταν όμως αυτό το πρώτο μεγάλο προσφυγικό ρεύμα κατά τον 20ο αιώνα όπως προαναφέραμε. Είχε προηγηθεί ένα μεγάλο ρεύμα προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία το 1906-1907. Πώς προέκυψαν οι πρόσφυγες αυτοί; Με ποιον τρόπο σχεδίαζε η Ελληνική πλευρά να το αντιμετωπίσει; Ήταν άραγε το κύμα προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία προμήνυμα για αυτό που συντελέστηκε τελικά στη Μικρά Ασία και στον Πόντο κάποια χρόνια αργότερα;

Είμαι πεπεισμένος ότι στο συνέδριό σας θα επιδιωχθεί η ανάδειξη της ιστορικής διάστασης των γεγονότων που σχετίζονται με το διαχρονικό θέμα της μετανάστευσης, της προσφυγιάς και της εξορίας. Τέτοια συνέδρια όπως αυτό, που έχω την τιμή να παραβρίσκομαι ως Δήμαρχος Κιλελέρ, ενδυναμώνουν την ιστορική μνήμη και τα συμπεράσματα που θα εξαχθούν είμαι βέβαιος ότι θα αποτελέσουν σημαντική παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές.

Εύχομαι επιτυχία στις εργασίες του Συνεδρίου, το οποίο θα παρακολουθήσουμε όλοι με μεγάλο ενδιαφέρον.

Σας ευχαριστώ.

Δήμαρχος Κιλελέρ

8 Ιουλίου 2023

Χαιρετισμός Προέδρου Κοινοτικού Συμβουλίου Πισσουρίου και Λάζαρου Λαζάρου

Απο το 2017 όταν ξεκίνησε αυτός ο ωραίος θεσμός εδώ στο χωριό μας ο δρόμος του πολιτισμού, της έρευνας και της μελέτης της ιστορίας, μέσω του Δ΄ Επιστημονικού Συμποσίου Πισσουρίου (που φέτος έχει φτάσει στην τέταρτη του παρουσία του), συνεχίζεται. Για αυτό και εύχομαι το Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου, με θέμα τα «Μετανάστευση – προσφυγιά – εξορία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης» να είναι παραγωγικό και πλούσιο σε συζητήσεις.

Θα πρέπει να συγχαρώ τους συντελεστές του Συμποσίου την Επιστημονική και Οργανωτική επιτροπή, τον Σύνδεσμο Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου, τον τοπικό ραδιοσταθμό του χωριού μας και όλους όσους συνέβαλαν στην υλοποίηση της επιστημονικής αυτής συνάντησης.

Το θέμα του φετινού Συμποσίου είναι εξόχως ενδιαφέρον, διότι εξετάζει την μετανάστευση – προσφυγιά και εξορία μέσα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Η χώρα μας δέχτηκε εδώ και αιώνες ανθρώπους από πολλές περιοχές της Μεσογείου και αλλού. Ιδιαίτερα δε μετά το 1974 δέχτηκε χιλιάδες πρόσφυγες από την τραγωδία που έφερε η εισβολή των Τούρκων.

Χαίρομαι ιδιαίτερα που το Συμπόσιο του 2023 αποτελεί μέρος του προβληματισμού για ακανθώδη ζητήματα που συναντά ο κόσμος όλος, με τόσους ανθρώπους να αναζητούν μια στέγη για να ακουμπήσουν τα όνειρα και τις ελπίδες τους.

Περιμένουμε τις εργασίες σημαντικών εισηγητών που συμμετέχουν στο πρόγραμμα του Δ΄ Επιστημονικού Συμποσίου Πισσουρίου ώστε να ριχτεί ακόμα περισσότερο φως στην ιστορία της προσφυγιάς, μετανάστευσης και εξορίας μιας ιστορίας για την οποία όλοι μας θα πρέπει να μελετούμε.

Με αυτά τα λόγια, κηρύσσω την έναρξη των εργασιών του Δ΄ Επιστημονικού Συμποσίου Πισσουρίου.

Κοινοτάρχης Πισσουρίου

8 Ιουλίου 2023

Χαιρετισμός εκ μέρους του Τμήματος Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου Δρος Νίκου Τσαπατσούλη

Με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζω το Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου στην όμορφη κοινότητα Πισσουρίου και χαίρομαι ιδιαίτερα που αυτός ο ωραίος θεσμός συνεχίζεται απο το 2017.

Το Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου και ειδικότερα το Τμήμα Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου θεωρούν ότι η έρευνα η διάχυση της γνώσης στα πεδία της επικοινωνίας των Μέσων Ενημέρωσης και του διαδικτύου συμβάλουν στην επιστημονική ανάλυση κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η κοινωνία διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τις νέες τεχνολογίες, καθώς και στο πώς αυτές επηρεάζουν την οικονομία, την πολιτική, τη διακυβέρνηση, την εκπαίδευση, τις ατομικές και συλλογικές ταυτότητες και τον πολιτισμό γενικότερα. Σ' αυτό το πλαίσιο εκτιμούμε βαθιά την πρωτοβουλία του Συνδέσμου Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου, το Κοινοτικό Συμβούλιο Πισσουρίου και το στενό μου φίλο και συνάδελφο Δρ. Αντωνιάδη που είναι βασικός παίκτης αυτής της επιστημονικής συνάντησης.

Βρισκόμαστε στην κοινότητα Πισσουρίου όπου σήμερα θα ακούσουμε ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις για θέματα που αφορούν την προσφυγιά – μετανάστευση και εξορία. Η Κύπρος θύμα της προσφυγίας και του ξεριζωμού απο την Τουρκική εισβολή του 1974 περιμένει εδώ και σαραντα εννιά χρόνια να αποκτήσει την απελευθέρωση και επανένωση της, περιμένει τη φυσική ελευθερία ώστε ο κάθε άνθρωπος να μπορεί να διακινήτε και να διαμένει ελεύθερα χωρίς στρατό κατοχής και συρματοπλέγματα.

Παρ' όλα αυτά, αναμένω να δω εποικοδομητικές συζητήσεις και ελπίζω αυτή η επιστημονική εκδήλωση να αποτελέσει δεξαμενή σκέψη και προβληματισμού για την δική μας μικρή πατρίδα. Εύχομαι καλές εργασίες.

Δρ. Νίκος Τσαπατσούλης

Καθηγητής Τμήμα Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου ΤΕΠΑΚ
8 Ιουλίου 2023

Χαιρετισμός της Προέδρου Συνδέσμου Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου, κας Νίκης Γεωργίου Περικλέους

Με ιδιαίτερη χαρά σας καλωσωρίζουμε στο Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου που διοργανώνει ο Σύνδεσμος μας σε συνεργασία με το Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου, το Κοινοτικό Συμβούλιο και τον Ραδιοσταθμό του χωριού μας.

Θέμα του συμποσίου μας είναι “Μετανάστευση – Προσφυγιά – Εξορία και ΜΜΕ”. Πρόκειται για ένα θέμα επίκαιρο στο οποίο θα μοιρασθούμε από κοινού ιστορικές ενθυμήσεις, αλήθειες, απόψεις, συναισθήματα, εικόνες του παρελθόντος που μπορεί ακόμη να στοιχειώνουν τις ψυχές μας, αλλά και εικόνες του παρόντος εξ αιτίας του σύγχρονου φαινομένου των προσφυγικών ροών.

Αλήθεια, πως μπορεί κανείς να περιγράψει την οδύνη της προσφυγιάς; Άραγε, πως αποτυπώνεται ο ξεριζωμός και η απώλεια της πατρίδας στην ανθρώπινη ψυχή; Η προσφυγιά δεν έχει ούτε χρώμα, ούτε φυλή η εθνικότητα, ούτε θρησκεία. Έχει όμως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: τον φόβο. Όλες οι προσφυγικές τραγωδίες που κατεγράφησαν στις μελανές σελίδες της ανθρώπινης ιστορίας έχουν κοινό παρονομαστή τον πόλεμο και τα θύματα.

Το θέμα του βίαιου ξεριζωμού συνανθρώπων μας από τις πατρογονικές τους εστίες μας το βιώσαμε στον τόπο μας εδώ και 49 χρόνια. Πλησιάζει η επέτειος του μαύρου Ιουλίου του 1974 όπου η Τουρκία εισβάλλει παράνομα στο νησί μας και σκορπά τον θάνατο, τον πόνο και τον ξεριζωμό. Μια προσφυγιά που απασχολεί δυστυχώς ακόμη και σήμερα. Πέραν από το δικό μας Κυπριακό πρόβλημα στην γειτονιά μας υπάρχουν κύματα προσφύγων κυρίως από την εμπόλεμη περιοχή της Συρίας, της Ρωσίας και Ουκρανίας που καταφθάνουν καθημερινά στην πατρίδα μας, η οποία λειτουργεί ως χώρα υποδοχής, όπως άλλωστε είχε κάνει και στο παρελθόν κατά τον 19ο αιώνα και τον 20ο.

Δεν θα αναφερθώ αναλυτικά σε ιστορικά ντοκουμέντα και δεδομένα, τα οποία όλοι γνωρίζουμε λίαν καλά, απλά θα σημειώσω πως η Τουρκική εισβολή στην Κύπρο αποτελεί μία μεγάλη τομή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Τόσο για το μεγάλο τραύμα που επέφερε με τη βίαιη αποκοπή των προσφύγων από τις εστίες τους. Η Κυπριακή Τραγωδία παραμένει ανεπούλωτη πληγή στον προσφυγικό Ελληνισμό και οι έννοιες του ξεριζωμού, ποτέ δεν θα πάνε να μας ταλανίζουν.

Απο την άλλη έχουμε το μεταναστευτικό πρόβλημα που εξαιτίας της πολιτισμικής ετερότητας των μεταναστών που έρχονται στη χώρα μας με την ελπίδα μίας καλύτερης ζωής. Η αλήθεια είναι ότι δοκιμάζονται σκληρά και οι αντοχές των μεταναστών, αλλά και όλων των υπολοίπων που καλούνται να συνυπάρξουν αρμονικά μαζί τους. Ξεριζωμός, κακουχίες, εξάντληση, πείνα, δίψα, πένθος και κυρίως φόβος. Σχεδόν καθημερινά γινόμαστε θεατές στο ίδιο έργο. Άνθρωποι με μοναδική τους προίκα τον πόνο και την δυστυχία προσπαθούν μακριά από τον τόπο τους να μαζέψουν τα κομμάτια τους και με «σκιά στη ψυχή τους», όπως χαρακτηριστικά λέγει ο Δημαράς, να ορθοποδήσουν και να συνεχίσουν τη ζωή τους σε έναν ξένο γι' αυτούς τόπο, που θα αγκαλιάσουν και θα τον αποκαλούν «πατρίδα».

Τελειώνοντας, από καρδιάς ευχαριστώ όλους εσάς για την σημερινή αλληλόδραση που έχουμε για το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα. Επιτρέψτε μου να απευθύνω τα θερμά μου συγχαρητήρια στα Μέλη της Επιστημονικής και Οργανωτικής Επιτροπής καθώς και στους εκλεκτούς ομιλητές, που αναλαμβάνουν να μας μεταφέρουν μέσα απο την τεκμηριωμένη επιστημονική τους έρευνα γνώσεις και προβληματισμό για το θέμα του Δ' Επιστημονικού Συμποσίου Πισσουρίου.

Εύχομαι Καλές εργασίες.

Νίκη Γεωργίου Περικλέους
Πρόεδρος ΣΑΦ Πισσουρίου
8 Ιουλίου 2023

Εισαγωγή

Ο Σύνδεσμος Αποδήμων και Φίλων Πισσουρίου, σε συνεργασία με το Τμήμα Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου, διοργανώνει το Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο με κεντρικό θέμα: Μετανάστευση – Προσφυγιά – Εξορία και ΜΜΕ.

Ζούμε μια περίοδο οικονομικής κρίσης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και αναταραχών, αλλά και γεωπολιτικής αστάθειας. Ωστόσο μπορούμε να επισημάνουμε ότι η Κύπρος διαδραματίζει σημαντικό σταθεροποιητικό ρόλο, λόγω της γεωγραφικής της θέσης.

Εξαιτίας της αστάθειας, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα ακόμη και μέχρι τις μέρες μας εκτοπίστηκαν, προσφυγοποιήθηκαν και μετανάστευσαν εξαιτίας της βίας και των διώξεων, τόσο στην Ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά και σε άλλα σημεία της υφηλίου. Η ίδια η Ευρώπη, έχει ταυτίσει την ιστορία της με την εξαγωγή και την υποδοχή μεταναστευτικών ρευμάτων.

Επιπρόσθετα χρειάζεται να τονιστεί ότι οι μεταναστευτικές ροές μπορεί να είναι εντός ενός κράτους ή από ένα κράτος σε ένα άλλο. Είναι ανάγκη να υπενθυμίσουμε ότι σε λίγες μέρες πλησιάζει η 49 μαύρη επέτειος από την Τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Με την κωδική ονομασία «Αττίλας» την 20η Ιουλίου 1974, με αποβατικές και αεροπορικές επιχειρήσεις καταλαμβάνοντας το 3%. Με τη δεύτερη εισβολή κατελήφθη σχεδόν του μισό του νησιού με αποτέλεσμα να υπάρξει βίαιο ξερίζωμα και μετακίνηση χιλιάδων ανθρώπων από τις πατρογονικές τους εστίες. Επιπρόσθετα, εξαιτίας της πέρυσι επετείου των 100 ετών χρειάζεται να επισημάνουμε τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η μετανάστευση πληθυσμών, δημιουργήθηκε και εξαιτίας φαινομένων όπως δικτατορίες σε Ελλάδα και σε άλλες χώρες όπως στην Λατινική Αμερική με πολιτικούς εξόριστους έχοντας ως συνέπεια τη δημιουργία ανθρώπινων τραγωδιών με επιπτώσεις σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό, γεωπολιτικό και πνευματικό επίπεδο. Οι ερμηνείες και η παρουσίαση αυτών των γεγονότων από τα ΜΜΕ εξακολουθούν να ενημερώνουν και να διαμορφώνουν την δημόσια θεματολογία.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι κύριοι θεματικοί άξονες του συνεδρίου είναι οι εξής:

Ø Προσφυγιά, Εκτοπισμός και Εξορία

- Ø Μικρασιατική Καταστροφή
- Ø Ρωσο-Ουκρανικός Πόλεμος
- Ø Εμφύλιος στην Ελλάδα
- Ø Εξορία στην Ελλάδα
- Ø Κύπρος 1974 – Τουρκική Εισβολή

Το Επιστημονικό Συμπόσιο τελεί υπό την αιγίδα του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου και χορηγός επικοινωνίας είναι το Pissouri Chariandry Radio. Το Συμπόσιο στηρίζουν, το τουριστικό κατάλυμα Pissouri Chariandry Court, η εταιρεία My Telco Ltd και η Ταβέρνα Ο Βρακάς.

Οι Κρήτες φυγάδες στην Κύπρο (1938-1944). Μια ιδιάζουσα περίπτωση πολιτικής προσφυγιάς και αυτοεξορίας

Πέτρος Παπαπολυβίου

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Επικοινωνία: ppplb@ucy.ac.cy

Περίληψη

Η ανακοίνωση παρουσιάζει άγνωστα στοιχεία στο ευρύ κοινό και στην κυπριακή ιστοριογραφία για την άφιξη στις ακτές της επαρχίας Πάφου, τον Οκτώβριο του 1938, και τη μακρά φιλοξενία στην Κύπρο (για ορισμένους μέχρι και το τέλος της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα) δέκα πολιτικών φυγάδων από την Κρήτη, πρωταιτίων ή συνεργών του αντιμεταξικού κινήματος στα Χανιά, στις 28-29 Ιουλίου 1938, της μαζικότερης και μόνης ένοπλης αντιδικτατορικής προσπάθειας στη διάρκεια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Ανάμεσα στους φυγάδες ήταν σημαντικοί πολιτευτές της προπολεμικής όσο και της μεταπολεμικής περιόδου στα Χανιά και στην κεντρική ελληνική πολιτική σκηνή, με πιο γνωστούς τους Αριστομένη Μητσοτάκη, Μανούσο Βολουδάκη, Ιωάννη Μουντάκη και Εμμανουήλ Μπακλατζή· άνδρες που είχαν υπηρετήσει τη χώρα τους από το αξίωμα του υπουργού, του βουλευτή, του γερουσιαστή, του δημάρχου ή ήταν εκδότες εφημερίδων και οι περισσότεροι ανήκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων ή σε άλλα βενιζελογενή κόμματα. Με εξαίρεση δύο από τους φυγάδες, που ανήκαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ). Μετά από μια σύντομη παρουσίαση των συνθηκών που τους οδήγησαν στην Κύπρο εξετάζονται συνοπτικά, για τον καθένα από τους δέκα πολιτικούς πρόσφυγες, οι πληροφορίες που εντοπίστηκαν για τη ζωή και τις ασχολίες τους στο διάστημα της αυτοεξορίας τους στο νησί. Για όλους οι οικονομικές δυσκολίες ήταν μεγάλες και ανυπέρβλητες, το ίδιο ανίκητη η νοσταλγία για την πατρίδα, διαφορετικές ωστόσο για τον κάθε εξόριστο ανάλογα με την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, τον βαθμό της απόλυτης ιδεολογικής στράτευσης. Όλα τα παραπάνω στο πλαίσιο των συνθηκών ζωής στην

αποικιακή Κύπρο του μεσοπολέμου και του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, στον μικρόκοσμο της Πάφου και της Λεμεσού (κυρίως) και των αναπάντεχων ανατροπών που έφερε στην ελλαδική πολιτική πραγματικότητα η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο και η τριπλή φασιστική υποδούλωση και η αντίστοιχη φιλελευθεροποίηση του παλμερικού καθεστώτος στο νησί.

Λέξεις – κλειδιά: Αντιμεταξικό Κίνημα Κρήτης, Κρήτες εξόριστοι, Αριστομένης Μητσοτάκης, Μεταξική δικτατορία

Για το συγκεκριμένο θέμα έχω παρουσιάσει παλιότερα στα Χανιά και στην Πάφο τα πρωτόλεια πορίσματα της έρευνάς μου¹ και χαίρομαι που επιτέλους ήρθε και η ώρα της πρώτης δημοσίευσης στα Πρακτικά του παρόντος συνεδρίου. Έχω συγκεντρώσει υλικό από τα ελληνικά και τα βρετανικά διπλωματικά αρχεία, ενώ σημαντικές πληροφορίες αποκόμισα από την έρευνα στα Χανιά, όπου μελέτησα στο Ιστορικό Αρχείο (τον τοπικό Τύπο) και στη Βιβλιοθήκη της πόλης. Στην κυπριακή βιβλιογραφία, πάντως, οι αναφορές για το συγκεκριμένο θέμα είναι ελάχιστες, παρότι υπάρχει πλούτος από σκόρπιες πληροφορίες στις εφημερίδες της εποχής, ενώ έχουν εντοπιστεί έγγραφα στο Κρατικό Αρχείο και φωτογραφίες σε διάφορα ιδιωτικά αρχεία. Παράλληλα, στη δεκαετία του 2000 ευτύχησα να πάρω χρήσιμες προφορικές συνεντεύξεις για την παρούσα μελέτη, τόσο στην Κρήτη όσο και στην Κύπρο².

1. Στις 5 Δεκεμβρίου 2008, παρουσίασα την ανακοίνωση «Οι Κρήτες φυγάδες του 1938 στην Κύπρο: Αφιξη και εγκατάσταση στην Πάφο, προσπάθειες για επιβίωση και πολιτική δράση (1938-1944)» στην επιστημονική ημερίδα «Κίνημα 1938 - 70 χρόνια» που οργανώθηκε στα Χανιά από τον Δήμο Χανίων, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» και την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Κρήτης και στις 16 Απριλίου 2011 την ανακοίνωση «Φιλοξενία Κρητών, εξορίστων του κινήματος του 1938, στην Πάφο» στο Συμπόσιο «Πάφος: Ήταν άλλες εποχές...» που οργανώθηκε στην Πάφο από τον Δήμο Πάφου, την εφημερίδα *Ο Φιλελεύθερος* και το Πανεπιστήμιο Κύπρου.
2. Βλ. Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, *Η εφημερίδα Πάφος της Κύπρου 1921-1930*, Αθήνα 2005, σελ. 378, όπου σχετικό δημοσίευμα της εφημ. *Πάφος* (Πάφος), φ. 27 Οκτωβρίου 1938· Π. Ζ. Στόκκος, *Αναμνήσεις από τους σύγχρονους αγώνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1992, σσ. 20-27· Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κρήτες εξόριστοι στην Κύπρο», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος* (Λευκωσία), 6 Δεκεμβρίου 1938· του ίδιου, *Ψηφίδες Ιστορίας. Σημειώματα για την ιστορία της Κύπρου στην εφημερίδα «Ο Φιλελεύθερος», 2006-2016*, Λευκωσία 2017, σσ. 102-103. Ο δικαστής Ανδρέας Λώρης μου αφηγήθηκε ιστορίες από τη ζωή των Κρητών στην Πάφο και οι Κώστας Σοφοκλέους και Ανδρέας Φάντης τις μνήμες των στελεχών του ΚΚΚ και του ΑΚΕΛ. Είχα την τύχη να γνωρίσω, επίσης, στο σπίτι της, στον

Λίγο μετά τα μεσάνυκτα της 25ης προς την 26η Οκτωβρίου 1938, δέκα άνδρες αποβιβάστηκαν σε μια απομονωμένη παράλια τοποθεσία της Κύπρου - σήμερα τουριστικό αξιοθέατο των δυτικών ακτογραμμών του νησιού, στην τοποθεσία «Δυο Ποταμοί» ή «Ποταμοί Τσιφλίκ», στον Ακάμα, πολύ κοντά στα πασίγνωστα στις ημέρες μας «Λουτρά της Αφροδίτης». Οι άνδρες που αποβιβάστηκαν από την ψαρότρατα «Άγιος Γεώργιος Ηράκλειον» ήταν οι Αριστομένης Μητσοτάκης, Ιωάννης Μουντάκης, Μανούσος Βολουδάκης, Εμμανουήλ Μπακλατζής, Εμμανουήλ Κοτζάμπασης, Ηρακλής Μπριλλάκης, Σταύρος Παπαδο-κωνσταντάκης, Ιωάννης Σιμιτόπουλος, Ρούσος Τσιγγουνάκης και Βαγγέλης Χατζηαγγελής. Τα μέλη της ομάδας των Κρητών φυγάδων ήταν ψυχικά και σωματικά ταλαιπωρημένα και οι μεταξύ τους σχέσεις δεν ήταν αδιάσπαστες, ειδικά της ηγετικής τετράδας (Βολουδάκης, Μητσοτάκης, Μουντάκης, Μπακλατζής): Πέρα από τις διαφωνίες που εκδηλώθηκαν, για την αναχώρηση από την Κρήτη, με την οποία δεν συμφώνησαν όλοι, είχε μεσολαβήσει έντονη σύγκρουση, ανάμεσα στους Μητσοτάκη και Βολουδάκη, τις δύο ηγετικές φυσιογνωμίες της ομάδας. Τελικώς, είχαν συμφωνήσει να επιβιβαστούν όλοι στο καΐκι, αλλά και εκεί δεν υπήρξε ομοφωνία για τον προορισμό, πέρα από την κακοκαιρία και την τρικυμία, που δυσκόλεψε πολύ το θαλάσσιο ταξίδι, με επιπλέον αρνητικές συνέπειες στη διάθεση των φυγάδων που απομακρύνονταν από την Κρήτη και τις οικογένειές τους για άγνωστο χρονικό διάστημα και χωρίς να γνωρίζουν τι θα αντιμετώπιζαν.

Πώς βρέθηκαν, όμως, οι δέκα Κρητικοί στις ακτές της Πάφου; Τα μεσάνυκτα της 28ης προς την 29η Ιουλίου 1938 στα Χανιά, ύστερα από πολύμηνη προετοιμασία, ξέσπασε αντιδικτατορικό - αντιμεταξικό κίνημα υπό την ηγεσία Κρητών πολιτευτών από τα βενιζελικά και βενιζελογενή κόμματα, με τη συμμετοχή του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ. Στην προηγηθείσα ευρύτερη συνεννόηση, στην Αθήνα και στα Χανιά, είχαν εμπλακεί ο πολιτευτής Περικλής Αργυρόπουλος, ο υποστράτηγος Εμμανουήλ Μάντακας, ο διοικητής της

Γαλατά Χανίων, την Αικατερίνη Χατζηαγγελάκη, αδελφή του Βαγγέλη Χατζηαγγελή, ενώ για τον Αριστομένη Μητσοτάκη με δέχθηκε και συζητήσαμε ο ανιψιός του, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας, ο οποίος έτρεφε μεγάλο σεβασμό για τον θείο του. Η παρούσα εργασία είναι αφιερωμένη στη μνήμη τους, καθώς όλοι τους έχουν αποβιώσει. Για τον Αριστομένη Μητσοτάκη μου μίλησε με μεγάλη αγάπη και ο εγγονός του αδελφού του Λύσανδρου, Αριστομένης Μητσοτάκης, που ζει στην Αθήνα, και για τον Μανώλη Μπακλατζή η ανιψιά του, Αρχόντισσα Ναναδάκη, που ζει στα Χανιά. Τους ευχαριστώ θερμά και τους δύο.

Τραπέζης της Ελλάδος Εμμανουήλ Τσουδερός και άλλοι βενιζελικοί πολιτευτές. Ήδη, στην Κρήτη το 1937 είχε ιδρυθεί η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία» σε ένα είδος πρώιμου λαϊκού μετώπου με συμμετοχή μελών των παλιών δημοκρατικών κομμάτων και του ΚΚΕ. Οι κινηματίες των Χανίων κατέλυσαν εύκολα τις αρχές και άνοιξαν τις στρατιωτικές αποθήκες της τοπικής Μεραρχίας, από τις οποίες οι κάτοικοι της πόλης και των περιχώρων λαφυραγώγησαν τα όπλα με ευφροσύνη³. Ταυτόχρονα, τα μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής (Μητσοτάκης, Βολουδάκης, Μουντάκης, Παΐζης, Μάντακας) απέστειλαν τηλεγράφημα προς τον βασιλιά Γεώργιο ζητώντας «την άμεσον απομάκρυνσιν της τυραννικής κυβερνήσεως Μεταξά (...) και τον σχηματισμόν Κυβερνήσεως Εθνικής Σωτηρίας εκ των αρίστων Ελλήνων, αδιακρίτως πολιτικών παρατάξεων». Όμως, ο αρχικός ενθουσιασμός διήρκεσε λίγες μόνον ώρες, καθώς μέχρι το μεσημέρι της 29ης Ιουλίου διαπιστώθηκε ότι παρά τα σχέδια και τις προσδοκίες δεν είχε επαναστατήσει καμιά άλλη γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας, ούτε καν το Ηράκλειο. Επιπλέον, δύο αεροπλάνα του ελληνικού στρατού πέταξαν προκηρύξεις στα Χανιά με την υπογραφή του Ιωάννη Μεταξά ζητώντας την απομόνωση «των στασιαστών» και ενημερώνοντας ότι «παντού της Ελλάδος επικρατεί απόλυτος τάξις και ησυχία». Η μεταξική δικτατορία έστειλε άμέσως στρατιωτικές ενισχύσεις, κήρυξε τον νομό Χανίων σε κατάσταση πολιορκίας και όρισε τον υποστράτηγο Γεώργιο Τσολάκογλου στρατιωτικό διοικητή της Κρήτης⁴. Ατυχώς για τους πρωταγωνιστές του και τη Δημοκρατία στην Ελλάδα το Κίνημα του Ιουλίου 1938 κατέρρευσε σχεδόν ακαριαία μέσα σε απογοήτευση, εξαιτίας έλλειψης συντονισμού και στοιχειώδους οργάνωσης, επαναλαμβάνοντας την τραγική προχειρότητα των προηγούμενων αποτυχημένων βενιζελικών κινήματων του 1933 και του 1935. Μια ιδιαιτερότητά του ήταν η συνεργασία με το ΚΚΕ, στον ίδιο δρόμο που

3. Όπως γράφει ο Βαγγέλης Χατζηαγγελής, στο *Βαγγέλης Κτιστάκης. Ο αντιφασίστας αγωνιστής και η εποχή του. Ιστορική μελέτη*, Χανιά 1964, σελ. 50, «Δυο χιλιάδες κοντά μαλιχεράκια, κρυφό όνειρο και καμάρι για τον κάθε Κρητικό, καθώς και χιλιάδες σφαίρες και άλλα είδη πέρασαν από τις στρατιωτικές αποθήκες στα χέρια του λαού.» Αλλού ο αριθμός των «απαλλοτριωθέντων» στρατιωτικών όπλων μειώνεται στα οκτακόσια· ούτως ή άλλως πρόκειται για έναν τεράστιο αριθμό.
4. Ο Τσολάκογλου τον Απρίλιο του 1941 υπέγραψε την παράδοση του ελληνικού στρατού στα χιτλερικά στρατεύματα που εισέβαλαν στην Ελλάδα και ήταν ο πρώτος (δοσίλογος) πρωθυπουργός στην κατακτηθείσα χώρα.

θα βιάδιζε λίγα χρόνια αργότερα επιτυχώς το ΕΑΜ. Σίγουρα, ήταν η πιο σοβαρή μαζική αντιμεταξική κίνηση που εκδηλώθηκε στη διάρκεια της δικτατορίας⁵.

Την παλινόρθωση των στρατιωτικών και διοικητικών αρχών της δικτατορίας στα Χανιά ακολούθησε τρίμηνη καταδίωξη των πρωταγωνιστών και δεκάδων υποστηρικτών του κινήματος στα βουνά της Κρήτης, ενώ παράλληλα το μεταξικό καθεστώς οδήγησε στο στρατοδικείο και δίκασε με συνοπτικές διαδικασίες, τον Αύγουστο του 1938, 270 εμπλεκόμενους. Οι τέσσερις αρχηγοί του κινήματος Μητσοτάκης, Μουντάκης, Βολουδάκης και Μπακλατζής καταδικάστηκαν ερήμην, ενώ φυγοδικούσαν στα κρητικά βουνά, τετράκις εις θάνατον⁶ ενώ σε δεκάδες άλλους επιβλήθηκαν πολυετείς φυλακίσεις. Τον Οκτώβριο του 1938 με οδηγίες του πανίσχυρου υφυπουργού Ασφαλείας και έμπιστου του Μεταξά, Κωνσταντίνου Μανιαδάκη, επιτεύχθηκε μυστική

-
5. Για το Κίνημα του 1938 βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1955, τόμ. Β', σσ. 457-460· Βαγγέλης Χατζηαγγελής, «Το Αντιδικτατορικό κίνημα της Κρήτης (Φέτος συμπληρώθηκαν 25 χρόνια)», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 103 (Ιούλιος 1963) σσ. 4-16 και τεύχ. 104 (Αύγουστος 1963), σσ. 170-186· Νίκος Κ. Χριστάκης, «Η αντιδικτατορική εξέγερση του λαού των Χανίων το 1938. Η στρατώνα έπεσε», εφημ. *Χανιώτικα Νέα* (Χανιά), 16 Ιουλίου 1983· Βαγγέλης Χατζηαγγελής, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα της Κρήτης. Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη*, Χανιά 1986 (πρώτη έκδοση, Χανιά, 1965)· Γιώργος Πετρόπουλος, «Το κίνημα των Χανίων κατά της μεταξικής δικτατορίας», εφημ. *Ριζοσπάστης* (Αθήνα), 29 Ιουλίου 2007· Ζαχαρένια Σημαντηράκη, «Το Αντιδικτατορικό Κίνημα στα Χανιά», εφημ. *Χανιώτικα Νέα*, 29 Ιουλίου 2008· Αντώνης Σκαμνάκης, «Το αντιδικτατορικό κίνημα του 1938 στα Χανιά της Κρήτης», στο Ευριπίδης Χ. Αντωνιάδης (επιμ.), *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου. Ιστορία, κοινωνία, πολιτική & μέσα επικοινωνίας. Εξεγέρσεις που σημάδεψαν την Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού σε Ελλάδα και Κύπρο*, Λευκωσία 2018, σσ. 49-59. Σημαντικές πληροφορίες εντοπίστηκαν από τη μελέτη και την αποδελτίωση των εφημερίδων των Χανίων *Βήμα του Λαού*, *Εθνική Φωνή* και *Έρευνα*, του δεύτερου εξαμήνου του 1938, παρότι «φιλτραρισμένων» από τη μεταξική λογοκρισία. Αντίστοιχα, στον κυπριακό Τύπο βλ. το πιο πλήρες δημοσίευμα για το Κίνημα των εξορίστων, αμέσως μετά την άφιξή τους στην Πάφο: Π. Στεφανίδης-Πατρίκιος, «Μία μεγάλη δημοσιογραφική επιτυχία της "Εσπερινής". Τρεις ημέρες μαζί με τους πολιτικούς φυγάδες της Κρήτης», εφημ. *Εσπερινή* (Λευκωσία), 1, 2, 3, 4 και 5 Νοεμβρίου 1938 (πέντε συνέχειες).
6. Ο Μητσοτάκης χαρακτηρίστηκε στο στρατοδικείο από τον βασιλικό επίτροπο κατά τη δίκη των πρωταίτων και αντουργών του κινήματος ως «πρώτος εν ιεραρχία αρχηγός», ο Μουντάκης ως «η ψυχή του κινήματος και αεικίνητος, παρών πανταχού κατά την εκτέλεσίν του», και οι Βολουδάκης και Μπακλατζής ως «ενεργά μέλη». Βλ. εφημ. *Βήμα του Λαού* (Χανιά), 23 Αυγούστου 1938.

συνεννόηση με ορισμένους από τους φυγόδικους και με την ανοχή του καθεστώτος (αν όχι με τις οδηγίες του) εξασφαλίστηκε καΐκι (σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χατζηαγγελή ήταν ψαρότρατα που ναύλωσε ο Μανώλης Μπαντουβάς)⁷ για να φύγουν από την Κρήτη με τον όρο να μην επιστρέψουν πίσω. Ήταν προφανές ότι η μεταξική δικτατορία θεωρούσε άσκοπη μια νέα αιματοχυσία και την εκτέλεση των θανατικών καταδικαστικών αποφάσεων. Ο καπετάνιος του καϊκιού είχε οδηγίες να τους οδηγήσει από ένα απόμερο όρμο των Σφακιών, από όπου τους παρέλαβε, στα Δωδεκάνησα, ωστόσο οι επίδοξοι φυγάδες θεωρούσαν παρακινδυνευμένη τη μετάβασή τους εκεί εξαιτίας της Ιταλοκρατίας και του καθεστώτος Μουσολίνι, σε μια εποχή που πύκνωναν οι άνεμοι του επικείμενου πολέμου. Ζήτησαν να μεταφερθούν στην Αίγυπτο, όμως τους παρουσιάστηκε ως αδύνατο το ταξίδι εκεί και επιλέχθηκε ως ιδανικός προορισμός η βρετανοκρατούμενη Κύπρος.

Ας επιστρέψουμε όμως στην απόμακρη παραλία των Δυο Ποταμών της επαρχίας Πάφου και στους παρανόμως αφιχθέντες από την Κρήτη τον Οκτώβριο του 1938. Όπως περιγράφει με χιούμορ ένας από αυτούς, ο Βαγγέλης Χατζηαγγελής στο σχετικό βιβλίο του, ούτε ο καπετάνιος του καϊκιού ούτε οι επιβάτες ήταν σίγουροι εάν είχαν φτάσει στις ακτές της Τουρκίας ή της Κύπρου. Στο πρώτο σπίτι που είδαν, ρώτησαν τον αγουροξυπνημένο χωρικό που συνάντησαν: «Τι είναι εδώ; Τσιφλίκ, απαντά. Εσύ τι είσαι; Μωαμεθανός. Η έκπληξη τώρα από την πλευρά μας. Τουρκία ή Κύπρος;»⁸

Μετά από τετράωρη πεζοπορία οι Κρητικοί φυγάδες έφτασαν στην Πόλη Χρυσοχούς, έχοντας φορτώσει τις αποσκευές τους σε ζώα που τους παραχώρησε γενναιόδωρα ο Τούρκος αγρότης των Δυο Ποταμών. Εκεί ζήτησαν από τους κατοίκους να τους οδηγήσουν στον τοπικό Αστυνομικό σταθμό για να ζητήσουν πολιτικό άσυλο⁹. Μετά την παράδοσή τους ανακρίθηκαν από τον Αστυνόμο Πάφου Μιχαήλ Καρεκλά, ο οποίος έσπευσε για αυτόν τον σκοπό στην Πόλη Χρυσοχούς, δηλώνοντάς τους ότι ήταν φιλοξενούμενοι και όχι κρατούμενοι. Έξω από τον Αστυνομικό σταθμό της κωμόπολης φωτογραφήθηκαν,

7. Ο Μπαντουβάς ισχυρίζεται ότι ήταν δική του ιδέα η διευκόλυνση της διαφυγής της ομάδας των δέκα από την Κρήτη, προς αποφυγή περαιτέρω αιματοχυσίας και ότι ο ίδιος μοίρασε και χρήματα στους φυγάδες, ύστερα από προσωπική συνάντηση στην Αθήνα με τον Μεταξά και τον Μανιαδάκη, βλ. Αντώνης Κ. Σανουδάκης, *Καπετάν Μπαντουβά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1979, σσ. 57-67.

8. Β. Χατζηαγγελής, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα*, ό.π., σελ. 95.

9. «Έφθασαν χθες εις Κύπρον 10 εκ των διαφυγόντων κινηματιών της Κρήτης και παρέδόθησαν εις την Αστυνομίαν», *εφημ. Πρωΐα* (Λευκωσία), 27 Οκτωβρίου 1938.

σε μια ιστορική φωτογράφιση, όπου φαίνονται σε άριστη διάθεση και χαμογελαστοί, φορώντας τις χαρακτηριστικές κρητικές τους μπότες. Διηγείται ο Χατζηαγγελής¹⁰:

Την επομένη μας κάλεσε ο Καρεκλάς και μας δήλωσε πως η Διοίκηση μας χορηγεί άδεια να παραμείνουμε στην Κύπρο, αν όμως πρόκειται να μετακινηθούμε σε άλλη πόλη, να παίρνουμε άδεια. Μας ευχήθηκε καλή διαμονή, με το παρακάτω ανέκδοτο: Πριν από χρόνια περνούσε ένα καΐκι από την περιοχή μας και ναυάγησε πάνω στα βράχια, από την κακοκαιρία. Μέχρι που να σώσουμε τους ναυαγούς πνίγηκαν δύο αστυνομικοί δικοί μας. Όταν ήρθε ο καπετάνιος να με ευχαριστήσει, του είπα: -Άλλη φορά, όταν θα ταξιδεύεις στα νερά της Κύπρου, να πηγαίνεις από την άλλη μεριά. Αυτό ισχύει και για σας, όταν θα κάνετε ξανά επανάστασιν... Όλραιτ. Στο καλόν.

Η Κύπρος που γνώρισαν οι Κρήτες πολιτικοί φυγάδες περνούσε, από το 1931, τη χειρότερη περίοδο καταπίεσης της βρετανικής κατοχής, τη μακρά διακυβέρνηση του κυβερνήτη Herbert Richmond Palmer. Ύστερα από την οκτωβριανή εξέγερση του 1931 οι βρετανικές αρχές είχαν επιβάλει στυγνή δικτατορία, κατήγγησαν το Νομοθετικό Συμβούλιο, εξόρισαν αρκετούς πολιτευτές και τους μητροπολίτες Κιτίου και Κυρηναίας και προσπάθησαν να χειραγωγήσουν την Εκπαίδευση και την Εκκλησία, ώστε να εξαφανίσουν το ενωτικό κίνημα και να παραμορφώσουν την εθνική ταυτότητα των κατοίκων του νησιού (Ελλήνων και Τούρκων) μετατρέποντάς τους σε πιστούς και άβουλους υπηκόους της Αυτοκρατορίας¹¹. Σε αυτό το πλαίσιο, η τοπική κυβέρνηση της Αποικίας ζήτησε από τους Κρήτες πολιτικούς φυγάδες να αποφύγουν κάθε

10. Β. Χατζηαγγελής, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα*, ό.π., σελ. 96.

11. Για τη δεκαετία της αποικιακής καταστολής μετά τα Οκτωβριανά του 1931, που έμεινε γνωστή ως «Παλμεροκρατία», βλ. Ronald Storrs, *Orientalisms*, London 1937· G. S. Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The causes of the 1931 crisis*, Nicosia 1985· Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1922-1940. Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2004, τόμ. 7, σσ. 331-336· Χριστόδουλος Γαλατόπουλος (εισαγωγή – επιμ. Ανδρέας Μακρίδης), Στις φλόγες του Κυβερνείου. *Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Χριστόδουλου Γαλατόπουλου για την εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931*, Λευκωσία 2011· Alexis Rappas, *Cyprus in the 1930s: British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict*, London 2014.

κίνηση εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης και την ανάμειξη σε πολιτικά ζητήματα της Κύπρου και να μην έχουν οποιαδήποτε επαφή με τον τοπικό Τύπο.

Από την Πόλη Χρυσοχούς οι δέκα Κρήτες φυγάδες, έχοντας πια αποκτήσει ατύπως καθεστώς πολιτικών προσφύγων, οδηγήθηκαν στο Κτήμα, στην Πάφο, την πέμπτη σε πληθυσμό πόλη του νησιού, με πληθυσμό στην απογραφή του 1931 3.974 κατοίκους. (Από αυτούς 2245 ήταν Έλληνες και 1729 Τούρκοι).¹² Το Κτήμα ήταν, μαζί με τη Λευκωσία, οι δυο κυπριακές πόλεις με το υψηλότερο αναλογικά ποσοστό Τούρκων κατοίκων. Στην Πάφο οι δέκα Κρήτες είχαν την πρώτη ευχάριστη έκπληξη του ταξιδιού τους. Δεκάδες Παφίτες τους υποδέχθηκαν στην είσοδο της πόλης, με πρώτους τους τοπικούς παράγοντες, δικηγόρους, γιατρούς και παλιούς πολιτευτές¹³. Η πομπή κατευθύνθηκε στο μοναδικό αξιοπρεπές ξενοδοχείο της πόλης, τον «Νέο Όλυμπο», όπου κατέλυσαν όλοι οι φυγάδες, τουλάχιστον για τις πρώτες μέρες. Ταυτόχρονα φρόντισαν να τηλεγραφήσουν στις οικογένειές τους, στα Χανιά, ότι ήταν σώοι και ασφαλείς, είδηση που επέτρεψε η μεταξική λογοκρισία να δημοσιευθεί στον χανιάτικο Τύπο για ευνόητους λόγους¹⁴.

Για τον παφιακό μικρόκοσμο και σε μικρότερο βαθμό και για την υπόλοιπη Κύπρο, η άφιξη δέκα πολιτικών φυγάδων από την Ελλάδα κι ανάμεσά τους γνωστών πολιτευτών ήταν ένα συγκλονιστικό γεγονός που συντάραξε την ανούσια και αναγκαστικά απολίτικη καθημερινότητα, ξυπνώντας μνήμες από την πολιτική δραστηριότητα και την προηγηθείσα περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Μάλιστα, σύμφωνα με προξενική αναφορά, η παρουσία των φυγάδων στην Πάφο παρακίνησε αρκετούς να σπεύσουν από όλη την Κύπρο για να τους δουν και να μιλήσουν μαζί τους¹⁵. Από την άλλη, από τις πρώτες ημέρες οι φυγάδες, που έμειναν γνωστοί στην Κύπρο ως οι «εξόριστοι του 1938», έπρεπε να επιλύσουν άμεσα ζητήματα επιβίωσης, όπως επισημαίνει στις εκθέσεις του προς την Αθήνα και ο Έλληνας Πρόξενος στη Λευκωσία, τονίζοντας

12. Βλ. *Cyprus. Report of the Census of 1931, Taken on April 27-28, 1931, Prepared by C. H. Hart-Davis, C.M.G., Superintendent of the Census*, Nicosia 1932, p. 38. Σε αυτή την απογραφή ο επίσημος αποικιακός διαχωρισμός των κατοίκων είναι *Moslems και Christians*. Εκτός από το Κτήμα, στην ίδια απογραφή μετρήθηκαν άλλοι 493 κάτοικοι στην Κάτω Πάφο: 86 Μουσουλμάνοι και 407 Χριστιανοί.

13. «Η δραματική περιπέτεια των πολιτικών φυγάδων», εφημ. Πάφος, 3 Νοεμβρίου 1938· Β. Χατζηαγγελής, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα, ό.π.*, σελ. 96.

14. «Μετέβησαν εις Κύπρον», εφημ. *Βήμα του Λαού*, 28 Οκτωβρίου 1938.

15. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (στο εξής ΥΔΙΑ), 1938/ Α' πολιτική/29, Δημήτριος Ι. Αντωνιάδης προς ΥΠΕΞ, Λευκωσία 31 Οκτωβρίου 1938.

τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν. Στον μητροπολίτη Πάφου Λεόντιο, τοποτηρητή από το 1933 του αρχιεπισκοπικού θρόνου και μοναδικό επίσκοπο στην Κύπρο μετά την εξορία το 1931 των μητροπολιτών Κιτίου Νικοδήμου και Κυρηναίας Μακαρίου, είχε προταθεί να γίνει έρανος για τη συντήρησή τους, ιδέα που απορρίφθηκε ασυζητητί. Ο Λεόντιος κράτησε επιφυλακτική στάση απέναντι στους Κρήτες εξορίστους και ένα μήνα μετά την άφιξή τους, ζήτησε να μάθει μέσω του Ελληνικού Προξενείου στη Λευκωσία εάν η μεταξική κυβέρνηση θα ενέκρινε μεσολάβησή του για την επάνοδό τους στην Ελλάδα, με την προϋπόθεση, βεβαίως, της αναθεώρησης της καταδίκης τους και της μη εκτέλεσης των θανατικών ποινών¹⁶. Ας σημειωθεί ότι ο Λεόντιος, που λόγω της μαχητικής εθνικής και αντιαποικιακής του δράσης ήταν ο εν δυνάμει Εθνάρχης του κυπριακού Ελληνισμού στη δύσκολη δεκαετία του 1930, δεν ζητούσε την αμνηστία για λόγους φιλανθρωπίας. Αντίθετα, ως άτυπος ηγέτης του ενωτικού κινήματος ήταν υποχρεωμένος να υποστηρίζει κάθε ελληνική κυβέρνηση και η παρουσία των Κρητών εξορίστων στην Κύπρο ήταν μία ζώσα και διαρκής αντιμεταξική προπαγάνδα, την ίδια ώρα μάλιστα που από το 1931 οι Βρετανοί είχαν εξορίσει αντίστοιχο αριθμό κορυφαίων Κυπρίων πολιτευτών και κληρικών¹⁷. Πάντως, σταδιακά οι εξόριστοι άρχισαν να ταξιδεύουν από την Πάφο, με περιορισμούς βεβαίως στη διακίνησή τους, κατόπιν ενημέρωσης και άδειας από τις αποικιακές αρχές, και σταδιακά οι περισσότεροι επέλεξαν άλλη πόλη διαμονής. Ήδη, στις 5 Νοεμβρίου 1938 οι τέσσερις πολιτευτές προσκλήθηκαν από τον Ζήωνα Στόκκο στην Αναρίτα, με τον οποίο συνδέθηκαν και τους φιλοξενούσε τακτικά σε συνεντεύξεις που κατέληγαν σε γλέντια¹⁸. Αντίστοιχα, στις 9 Νοεμβρίου, δυο βδομάδες μετά την άφιξή τους στο νησί η τετράδα των ηγετών των φυγάδων επισκέφθηκε τη Λεμεσό, όπου τους επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή και φιλοξενία για ένα 24ωρο. Όπως εξήγησε ο Έλληνας Πρόξενος,

16. ΥΔΙΑ, 1938/ Α' πολιτική/29, Δημήτριος Ι. Αντωνιάδης προς ΥΠΠΕΞ, Λευκωσία 22 Νοεμβρίου 1938.

17. Για τους Κύπριους πολιτικούς εξορίστους του 1931 βλ. G. S. Georghallides, "The Cyprus Revolt and the British Deportation Policy, October 1931 - December 1932", *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΝΖ - ΝΗ (1993-1994), σσ. 37-114· Πέτρος Παπαπολυβίου, «Οι εξόριστοι του 1931 στην υπερορία», στον τόμο Βίας Λειβαδάς, Γιάννης Σπανός και Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά)*, Λευκωσία 2004, σσ. 237-254.

18. Π. Ζ. Στόκκος, *Αναμνήσεις*, όπ., σσ. 20, 27.

«Εις Λεμεσόν κατά την παλαιάν εποχήν των κομμμάτων μεταξύ των εγκρίτων επλεόναζον οι Βενιζελικοί»¹⁹.

Κομβικό σημείο για τη ζωή των φυγάδων ήταν η απόρριψη των αιτήσεών τους, τον Δεκέμβριο του 1938, για να επιτραπεί η μετάβασή τους στην Αίγυπτο, όπου δήλωσαν ότι είχαν φίλους, συμπατριώτες ή συγγενείς. Ο Κυβερνήτης της Κύπρου δεν είχε ένσταση για τη θεώρηση των διαβατηρίων τους για την Αίγυπτο, όμως στάθηκε αρνητική η βρετανική Πρεσβεία στο Κάιρο²⁰. Το διάβημά των δέκα Κρητών για αναχώρηση από την Κύπρο (άγνωστο στη βιβλιογραφία) δείχνει ότι θεωρούσαν τη μετάβασή τους στο νησί ως μεταβατικό σταθμό, που θα τους επέτρεπε να ταξιδέψουν αλλού. Η επ' αόριστο παραμονή τους στην Πάφο είναι βέβαιο ότι θα τους προκάλεσε εκνευρισμό και απογοήτευση.

Στο παρόν άρθρο δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν όλες οι πτυχές της ζωής των δέκα Κρητών φυγάδων στην Κύπρο. Σαφέστατα το μεγαλύτερο πρόβλημα, εκτός από το οικονομικό, ήταν η νοσταλγία της πατρίδας. Οι νεότεροι εξόριστοι κατάφεραν σταδιακά να μετακινηθούν στη Λεμεσό ή τη Λευκωσία, σε αναζήτηση μιας ευκαιριακής έστω απασχόλησης. Για αρκετό καιρό, είτε ήταν όλοι συγκεντρωμένοι στην Πάφο είτε όχι, τα οικονομικά βοηθήματα που απέστειλαν διάφοροι φιλόανθρωποι ή φίλοι των εξορίστων μοίραζε στους υπόλοιπους φυγάδες ο Αριστομένης Μητσοτάκης. Σε μια τουλάχιστον οικογένεια εξορίστου, του απότακτου αξιωματικού Σιμιτόπουλου, στα Χανιά, στέλλονταν χρήματα, όπως, αργότερα, και στους εξορίστους που είχαν αναχωρήσει από την Κύπρο και κατέφυγαν σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής. Για τις τεράστιες βιοτικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στην Κύπρο οι Κρήτες εξόριστοι είναι ενδεικτική η επιστολή δύο γνωστών Παφίων δικηγόρων, του Σωτηράκη Μαρκίδη και του Χριστόδουλου Κυριακίδη τον Αύγουστο του 1939, προς τον Έλληνα Πρόξενο στη Λευκωσία. Οι δύο επιστολογράφοι επανέλαβαν προηγούμενα αιτήματα και του μητροπολίτη Πάφου Λεοντίου για επίδειξη επιείκειας στους φυγάδες, ειδικότερα στους καταδικασθέντες σε πολυετείς φυλακίσεις, ξεχωρίζοντάς τους από τους θανατοποινίτες πολιτευτές, ώστε να επιστρέψουν στο νησί τους. Η απάντηση του Μανιαδάκη, ως του

19. «Οι τέσσαρες εκ των δέκα Κρητών επαναστατών εις Λεμεσό», εφημ. *Παρατηρητής* (Λεμεσός), 10 Νοεμβρίου 1938· ΥΔΙΑ, 1938/ Α' πολιτική/29, Δημήτριος Ι. Αντωνιάδης προς ΥΠΕΞ, Λευκωσία 14 Νοεμβρίου 1938.

20. The National Archives (στο εξής TNA/UK/Colonial Office (στο εξής CO)/371/24912, H. R Palmer προς πρέσβη της Βρετανίας στο Κάιρο, Λευκωσία, 2 Δεκεμβρίου 1938 και Miles W. Lampson προς H. R Palmer, Κάιρο, 14 Δεκεμβρίου 1940.

αρμόδιου για το ζήτημα, ήταν ότι η μεταξική κυβέρνηση δεν μπορούσε να προδικάσει εκ των προτέρων μέτρα επιείκειας για τους «στασιαστές φυγοποίνους» και εάν επέστρεφαν στην Ελλάδα οι ποινές τους θα εκτελούνταν. Παραθέτω ένα απόσπασμα από την επιστολή των Μαρκίδη και Κυριακίδη, με κάθε σεβασμό και προς τους φιλοξενήσαντας και προς τους φιλοξενηθέντας²¹:

Ούτοι πραγματικώς υποφέροντες και στερούμενοι και του επιουσίου άρτου, σήμερον, τολμώμεν να εισηγηθώμεν ότι αποτελούσι καθημερινήν ενόχλησιν από πάσης πλευράς – και ελπίζω να μας εννοείτε – εις τους πραγματικούς Έλληνας κατοίκους της νήσου. Το αποκαρδιωτικόν αυτό θέαμα καλόν θα ήτο να εξέλιπε όσο το δυνατόν συντομώτερον. Τίποτε δεν έχη πλέον να ωφεληθή εξ αυτού ο Κυπριακός Ελληνισμός.

Οι κύριοι χορηγοί οικονομικής υποστήριξης στους Κρήτες εξόριστους ήταν οικογένειες και φιλοβενιζελικοί παράγοντες από όλη την Κύπρο, παλιοί συμπολεμιστές τους στους απελευθερωτικούς ελληνικούς πολέμους, κυρίως στους Βαλκανικούς, ή συμφοιτητές τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ακόμη και οι τεκτονικές στοές του νησιού. Αρκετές οικογένειες σε όλες τις πόλεις παρείχαν φιλοξενία στους εξόριστους για μικρά ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα ή τους συνέδραμαν οικονομικά. Για το πώς γινόταν η διανομή των χρηματικών βοηθημάτων είναι διαφωτιστική μια επιστολή του Αριστομένη Μητσοτάκη προς τον μεγαλέμπορο της Αμμοχώστου Παναγιώτη Ιωάννου, τον Ιούνιο του 1939, με την οποία του γνωρίζει ότι μοίρασε το ποσό των 25 λιρών που του παραχώρησε «υπέρ εμού και των λοιπών αδελφών Κρητών» ως εξής: Από έξι λίρες στους Μ. Βολουδάκη, Ι. Μουντάκη και Εμ. Μπακλατζή, από μία λίρα στον Ι. Σιμιτόπουλο και στον Εμμ. Κοτζάπαση, δυο λίρες εστάλησαν στην οικογένεια του Σιμιτόπουλου στα Χανιά και τρεις λίρες στη Βηρυτό για τις μοιραστούν οι Χατζηαγγελής και «Σπαντιδάκης». Ο ίδιος ο Μητσοτάκης για λόγους αξιοπρέπειας και μεγαλοθυμίας δεν πήρε χρήματα από την εισφορά του Π. Ιωάννου στους εξόριστους, ενώ είναι ανεξήγητο γιατί απουσιάζουν από τον κατάλογο οι Μπριλλάκης και Τσιγκουνάκης²².

21. ΥΔΙΑ, 1938/ Α΄ πολιτική/29, Σωτηράκης Μαρκίδης και Χριστόδουλος Κυριακίδης προς Ελευθέριο Μαυροκέφαλο, Κτήμα, 18 Αυγούστου 1939, Ελευθέριος Μαυροκέφαλος προς ΥΠΕΞ, Λευκωσία 21 Αυγούστου 1939 και Κωνσταντίνος Μανιαδάκης προς ΥΠΕΞ, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1939.
22. Αρχείο Κύπρου Χρυσάνθη, Λευκωσία, Αριστομένης Μητσοτάκης προς Παναγιώτη Ιωάννου, Λεμεσός 6 Ιουνίου 1939. Αντίγραφο της επιστολής μου παραχώρησε το 2007 η αιμίνηστη Λούλα Κ. Χρυσάνθη.

Στενές σχέσεις ανέπτυξαν οι Κρήτες εξόριστοι με τις αντιμεταξικές οικογένειες του νησιού, ιδιαίτερα με τον Οδυσσέα Τσαγγαρίδη, αδελφό του στρατηγού Ιωάννη Τσαγγαρίδη, ο οποίος εξορίστηκε από τη δικτατορία τον Ιούνιο του 1938, μερικές βδομάδες πριν από το Κίνημα των Χανίων, εξαιτίας πληροφοριών για ανάμειξή του σε απόπειρα ανατροπής του Μεταξά²³. Στα βρετανικά αρχεία έχουν εντοπιστεί δύο επιστολές που θα αποστέλλονταν από την Αθήνα μέσω Αμμοχώστου προς τη Γαλλία, τον Ιανουάριο του 1940, προφανώς προς τον στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα, με αναφορές για μελλοντική αντιδικτατορική προσπάθεια, όμως η τοπική κυβέρνηση θεωρούσε ότι οι Κρήτες εξόριστοι δεν είχαν άμεση σχέση με τα συγκεκριμένα σχέδια²⁴. Η αποικιακή λογοκρισία άνοιξε τις επιστολές, τις κατακράτησε και τις φωτογράφησε και έτσι διασώθηκαν στις ημέρες μας. Επαφές ανέπτυξαν, με μεγαλύτερες δυσκολίες λόγω της στενής παρακολούθησης των αστυνομικών αρχών και οι κομμουνιστές Κρήτες εξόριστοι (Τσιγκουνάκης και Χατζηαγγελής) με τα μέλη του παράνομου Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου (ΚΚΚ).

Από τον Σεπτέμβριο του 1939 και την κήρυξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και ακόμη περισσότερο ένα χρόνο αργότερα, με την επίθεση της Ιταλίας στην Ελλάδα, η εσωτερική κατάσταση στην Κύπρο άλλαξε εντελώς. Παρότι ο πόλεμος έφερε πολλά προβλήματα στο νησί, οι κινήσεις των εξορίστων έγιναν πολύ πιο ελεύθερες, αφού σταδιακά οι βρετανικές αρχές επέτρεψαν την πολιτική δραστηριότητα, την ίδρυση κομμάτων και, από το 1943, τις Δημοτικές εκλογές. Παράλληλα, μετά την τριπλή φασιστική Κατοχή της Ελλάδας, η Κύπρος μετατράπηκε σε σταθμό διέλευσης Ελλήνων στρατιωτών προς τη Μέση Ανατολή, και φιλοξενίας χιλιάδων γυναικοπαίδων – προσφύγων από τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου. Οι νέες συνθήκες έδωσαν διέξοδο στους εξοριστούς για μερική έστω πολιτική δράση και πιο τακτική επικοινωνία και επαφές με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή, την οποία στελέχωναν πολιτευτές με καίρια ανάμειξη στην προετοιμασία του Κινήματος του 1938, όπως ο πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός και ο Περικλής Αλ.

23. Ιωάννης Τσαγγαρίδης (επιμ. Κ. Δαφνής), *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού. Σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, 1987, σσ. 163-172.

24. TNA/UK/Foreign Office (στο εξής FO)/371/24912, Α.Ρ. προς Λογοκρίτη Αλληλογραφίας, Λευκωσία, 31 Ιανουαρίου 1940, συνημμένο στο W. D. Battershill προς Malcolm Macdonald, Λευκωσία, 2 Φεβρουαρίου 1940.

Αργυρόπουλος²⁵. Ένας - ένας οι νεότεροι εξόριστοι και ο γηραιότερος (Ι. Μουντάκης) κατάφεραν να φτάσουν στη Μέση Ανατολή και συνέδραμαν ποικιλοτρόπως την ελληνική και συμμαχική προσπάθεια στον πόλεμο κατά του φασισμού, γεγονός που οπωσδήποτε θα μετρίαζε την αγωνία για την τύχη των οικείων τους στη γερμανοκρατούμενη και σκληρά δοκιμαζόμενη Κρήτη στην κατοχική περίοδο (1941-1945).

Ας δούμε τώρα για τον κάθε εξόριστο, επιγραμματικά, τις πιο σημαντικές από τις πληροφορίες που εντοπίστηκαν για τη ζωή και την πολιτική τους δραστηριότητα στην Κύπρο. Ο Αριστομένης Μητσοτάκης (1884-1943), ήταν γιος του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και της Αικατερίνης Βενιζέλου, αδελφής του Ελευθερίου Βενιζέλου, πρώην βουλευτής, γεροϋσιαστής και υπουργός, δικηγόρος, εκδότης της εφημερίδας «Ηχώ της Κρήτης» στα Χανιά (1923-1935) και βετεράνος γαριβαλδινός πολεμιστής στον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο. Ήταν νυμφευμένος με τη Κλεώνη Ζουρίδου, εγγονή του θρυλικού επαναστάτη Κρητικού επαναστάτη Χατζημιχάλη Γιάνναρη και είχαν αποκτήσει τρία παιδιά. Σύμφωνα με την εφημερίδα της Λευκωσίας «Εσπερινή», όπου δημοσιεύθηκε η εκτενέστερη περιγραφή για την άφιξη των Κρητών φυγάδων,

Ο κ. Αριστομένης Μητσοτάκης είναι ο πρωτοστάτης του κινήματος, λευκόθριξ γέρον, με μικρόν μύστακα και ελαφρώς κυρτωμένον από την ηλικίαν το σώμα. Είναι ολιγόλογος, με την φλόγα διακρινομένην εις τους οφθαλμούς, συνετός και σύννους. Από την συμπεριφοράν των άλλων ηγετών φαίνεται καθαρά ότι όλοι τον σέβονται²⁶.

Πέρα από τις ευθύνες που έφερε στους ώμους του για την εκδήλωση και άμεση κατάρρευση του Κινήματος, όπως αναφέρθηκε είχε να αντιμετωπίσει, στα αρχικά τουλάχιστον στάδια, και την καχυποψία των βενιζελικών συνεξοριστών του, αντιπάλων του στον κομματικό στίβο των Χανίων. Ο Μητσοτάκης παρότι στενός συγγενής του Ελ. Βενιζέλου ακολούθησε από το 1924 τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, στην κυβέρνηση του οποίου διετέλεσε υπουργός

25. Ο Αργυρόπουλος επισκέφθηκε την Κύπρο τον Ιούλιο του 1942 και είχε πολλές συναντήσεις με τους εξόριστους, ιδιαίτερα με τον Αριστομένη Μητσοτάκη. Βλ. «Έργα και ημέραι του κ. Αργυροπούλου εις την Κύπρον», εφημ. *Παρατηρητής*, 23 Ιουλίου 1942· Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα. Τόμ. Β΄, Από 1936-1948*, Αθήνα 1971, σσ. 80-88.

26. Π. Στεφανίδης-Πατρίκιος, «Μία μεγάλη δημοσιογραφική επιτυχία της Εσπερινής. Τρεις ημέρες μαζί με τους πολιτικούς φυγάδες της Κρήτης», εφημ. *Εσπερινή*, 1 Νοεμβρίου 1938.

Εθνικής Οικονομίας και από τότε παρέμεινε εκτός του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ενώ αργότερα συνεργάστηκε και με τον Γεώργιο Κονδύλη. Βέβαια, στην Κύπρο, έγινε δεκτός με κύρια ιδιότητα αυτήν του «ανιψιού του Ελευθερίου Βενιζέλου»²⁷. Από το 1940, ίσως και νωρίτερα, μετακινήθηκε στη Λεμεσό, μεγαλύτερη πόλη από την Πάφο, με ακμαία φιλοβενιζελική παράδοση και όπου ζούσε από το 1928 ο Γεώργιος Ρολόγης (1904-1988), από το Ρέθυμνο, χημικός – οινολόγος και ιδρυτικό στέλεχος της «Κυπριακής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων» (ΚΕΟ). Ο Ρολόγης ως Κρητικός συνδέθηκε στενά με τους εξόριστους, ιδιαίτερα με τον Μητσοτάκη και τον Μπακλατζή, και η παρουσία του στην Κύπρο αποδείχθηκε ευεργετική για αυτούς²⁸.

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1940, ένα μήνα ύστερα από τον τορπιλλισμό της «Έλλης» στο λιμάνι της Τήνου και ενώ στην Κύπρο επικρατούσε πολεμικός ενθουσιασμός συμπαραστάσης προς την Ελλάδα, δημοσιεύθηκε σε τρεις κυπριακές εφημερίδες, χωρίς περαιτέρω σχόλια, ένα οργισμένο τηλεγράφημα του Αριστομένη Μητσοτάκη προς τον Ιωάννη Μεταξά. Ήταν μια από τις οξύτερες κριτικές που δέχθηκε ο δικτάτορας στο πενταετές διάστημα της διακυβέρνησής του, που αποδείκνυε ότι ο Χανιώτης επαναστάτης του 1938 έτρεφε ακόμη αμείωτα εχθρικά αισθήματα εναντίον της μεταξικής δικτατορίας. Αναδημοσιεύεται αυτούσιο²⁹:

Μεταξάν, πρωθυπουργόν, Αθήνας.

Τραγικός διαμελισμός Ρουμανίας εγκαταλειφθείσης υπό πάντων,
εκθρονισμός Καρόλου οφειλόμενα εφαρμοσθείσαν ανεργάτιστον

27. Βλ. «Κρήτες επαναστάται εις Πάφον», εφημ. *Πάφος*, 27 Οκτωβρίου 1938· «Η δραματική περιπέτεια των πολιτικών φυγάδων. Οι τέσσαρες αρχηγού», εφημ. *Πάφος*, 3 Νοεμβρίου 1938.

28. Βλ. Αριστείδης Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 20187, τόμ. Β', σσ. 706-707.

29. «Ο κ. Μητσοτάκης εισηγείται προς τον κ. Ιω. Μεταξάν σχηματισμόν εθν. κυβερνήσεως», εφημ. *Ελευθερία* (Λευκωσία), 13 Σεπτεμβρίου 1940· «Ένα τηλεγράφημα εκ Λεμεσού προς τον κ. Ι. Μεταξάν», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (Λευκωσία), 13 Σεπτεμβρίου 1940· «Τηλεγράφημα Έλλην. πρώην υπουργού προς τον πρωθυπουργόν κ. Μεταξάν», εφημ. *Παρατηρητής*, 15 Σεπτεμβρίου 1940. Η δεύτερη εφημερίδα, η πιο συντηρητική από τις τρεις, αποδοκίμασε το τηλεγράφημα του Μητσοτάκη τις επόμενες ημέρες απαξιώνοντας να δημοσιεύσει απαντήσεις σε αυτό, με την αιτιολογία: «Δεν αξίζει τον κόπον, έστω κι αν είναι συγγενής του Ελευθερίου Βενιζέλου (...) Αφήστε τον να κάμη το καπρίτσιό του». Βλ. «Αλληλογραφία», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 14 και 18 Σεπτεμβρίου 1940.

πολιτικήν άνευ γνώμης Ρουμανικού Έθνους, εύχομαι διαφωτίσουν υμάς και Βασιλέα Γεώργιον κυβερνώντας ομοίως άνευ γνώμης ελληνικού λαού. Έγκαιρος σαφής ανδρική στάσις Ελλάδος υποβοηθούσα βρετανικήν νίκην, μόνη σωτηρία οδός. Τοιαύτην πολιτικήν εγκρινομένην παμψηφίας Ελληνικού λαού αντί ακροβασιών, αδύνατον ακολουθήσετε. Εις τας κρίσιμους αυτάς στιγμάς καθήκον στοιχειώδους πατριωτισμού σας επιβάλλει να απομακρυνθήτε εγκαίρως της εξουσίας της οποίας είσθε σφετεριστής, προς σχηματισμόν Κυβερνήσεως Εθνικού Συνασπισμού ήτις συγκεντρώνουσα ακεραίας τας Εθνικάς δυνάμεις και εφαρμόζουσα την σώφρονα και έντιμον πολιτικήν της Τουρκικής Δημοκρατίας κατορθώσει λυσιτελέστερον αποκρούση επικρεμαμένης Εθνικάς συμφοράς.

Αν και σε λίγες εβδομάδες οι εκτιμήσεις του Μητσοτάκη θα διαψεύδονταν εξαιτίας της ιταλικής επίθεσης και της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Βρετανίας, το κατά τον Μανιαδάκη «ανευλαβές τηλεγράφημα» προκάλεσε συναγερμό. Ο Βρετανός Πρέσβης στην Αθήνα, Michael Palairet, αποδοκίμασε έντονα το γεγονός και εξέφρασε την αγανάκτησή του τόσο στο Υπουργείο του όσο και στον Κυβερνήτη της Κύπρου για τη δημοσίευση του τηλεγραφήματος στις κυπριακές εφημερίδες, σε μια εποχή που ο Μεταξάς ήταν «ο πιο σταθερός φίλος μας». Ανάλογη έντονη ενόχληση εξέφρασε το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς το Υπουργείο Αποικιών τόσο για τη δημοσίευση του τηλεγραφήματος όσο και γιατί επιτράπηκε η αποστολή του από τη ειδική λογοκρισία. Από την πλευρά της η τοπική κυβέρνηση της Κύπρου απέδωσε τη δημοσίευση στην έλλειψη προληπτικής λογοκρισίας («σε αντίθεση με ότι γινόταν στην Ελλάδα»...) και ζήτησε με αυστηρότητα από τον Μητσοτάκη να μην επαναληφθεί η πράξη του. Τέλος, είναι ενδιαφέρουσα η δικαιολογία του Έλληνα Πρόξενου στη Λευκωσία ότι ο εξόριστος «φαίνεται ίσως υποφέρων εκ νευρικής ασθενείας»³⁰. Κατά τραγική ειρωνεία, μόλις τρία χρόνια αργότερα, ο ίδιος

30. ΥΔΙΑ, 1938/ Α' πολιτική/29, Κωνσταντίνος Μανιαδάκης προς ΥΠΕΞ, Αθήνα, 18 Σεπτεμβρίου 1938, Ελευθέριος Μαυροκέφαλος προς ΥΠΕΞ, Λευκωσία 18 Σεπτεμβρίου 1938 και Λ. Β. Μελάς προς Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας, Αθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1940. Από τις βρετανικές αντιδράσεις βλ. τις διαμαρτυρίες του πρέσβη στην Αθήνα, TNA/UK/FO 371/24912/344, Μ. Palairet προς FO και Κυβερνήτη Κύπρου, Αθήνα, 19 Σεπτεμβρίου 1940 και Στο ίδιο/347, Υφυπουργός Υπουργείου Εξωτερικών προς Υφυπουργό Υπουργείου Αποικιών, Λονδίνο, 24 Σεπτεμβρίου 1940.

Πρόξενος νεκρολόγησε τον Αριστομένη Μητσοτάκη, υμνώντας τον πατριωτισμό και τις αρετές του ανδρός.

Στα επόμενα χρόνια ο Αριστομένης Μητσοτάκης διατήρησε επαφή με την εξόριστη κυβέρνηση Τσουδερού και μάλιστα του ανατέθηκε μια ολιγοήμερη αποστολή «διά εθνικήν υπηρεσίαν» στη Συρία, τον Αύγουστο του 1943. Λίγο αργότερα προσβλήθηκε από την επάρατη νόσο και ύστερα από ολιγοήμερη νοσηλεία απεβίωσε στο Γενικό Νοσοκομείο Λευκωσίας στα 59 του χρόνια, στις 29 Οκτωβρίου 1943, ακριβώς πέντε χρόνια από την άφιξη των εξορίστων στην Πάφο. Η κηδεία του έγινε την επομένη στον ναό του Τρυπιώτη, στη Λευκωσία, με μεγάλες τιμές και συρροή κόσμου, από όλο το νησί. Τάφηκε στο κοιμητήριο της κυπριακής πρωτεύουσας. Τα σχόλια του κυπριακού Τύπου για τον εκλιπόντα απηχούσαν βαθιά θλίψη για τον θάνατο του Κρητικού πολιτικού και «αγωνιστή των δημοκρατικών ιδεωδών», που έφυγε από τη ζωή πριν προλάβει να επιστρέψει στην ελεύθερη Κρήτη και να δει «την Ελλάδα ελευθέραν και μεγάλην όπως την επόθησε». Σύμφωνα με τον Πάνο Φασουλιώτη, εκδότη της εφημερίδας «Παρατηρητής» και φίλο του θανόντος, την αγγελία την κηδείας υπέγραφαν οι συμπατριώτες του Μανούσος Βολουδάκης, Εμμανουήλ Μπακλατζής, Μιχαήλ Ελευθεριάδης και Γεώργιος Ρολόγης. Επικήδειους εκφώνησαν ο Ελευθέριος Μαυροκέφαλος, πρόξενος της Ελλάδας στη Λευκωσία και ο δημοσιογράφος Παντελής Γ. Μπίστης, από την Άνδρο, που ζούσε και εργαζόταν στην Κύπρο³¹. Αρκετά χρόνια αργότερα, στις 29 Ιουλίου 1966, επέτειο του κινήματος του 1938, έγινε σε κλίμα συγκίνησης και με μεγάλες τιμές η μετακομιδή των οστών του Αριστομένη Μητσοτάκη στην Αθήνα από τον γιο του Νίκο, με σκοπό την οριστική μεταφορά τους στα Χανιά. Στο Αεροδρόμιο Αθηνών υποδέχθηκε τα οστά του Κρητικού επαναστάτη κλιμάκιο επτά υπουργών, με επικεφαλής τον ανιψιό του, υπουργό Συντονισμού, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη³².

-
31. «Σύντομα τοπικά νέα», εφημ. *Εσπερινή*, 30 Οκτωβρίου 1943· «Αριστομένης Μητσοτάκης», εφημ. *Φωνή της Κύπρου* (Λευκωσία), 30 Οκτωβρίου 1943· «Η χθεσινή κηδεία του Αρ. Μητσοτάκη», εφημ. *Ελευθερία*, 31 Οκτωβρίου 1943· «Θάνατος επιφανούς Έλληнос πολιτικού», εφημ. *Παρατηρητής*, 4 Νοεμβρίου 1943· «Πένθη», εφημ. *Χρόνος* (Λεμεσός), 6 Νοεμβρίου 1943· «Αριστομένης Μητσοτάκης», εφημ. *Πάφος*, 11 Νοεμβρίου 1943.
32. «Η μετακομιδή των οστών του Αριστομ. Μητσοτάκη», εφημ. *Ελευθερία* (Λευκωσία), 30 Ιουλίου 1966· «Μετεφέρθησαν χθες εκ Κύπρου τα οστά του Κρητός πολιτικού Αριστ. Μητσοτάκη», εφημ. *Ελευθερία* (Αθήνα), 30 Ιουλίου 1966.

Ο Ιωάννης Μουντάκης (1880-1949), ο γηραιότερος της ομάδας, ήταν γιατρός, πολεμιστής στους πολέμους του 1912-1922 και δήμαρχος Χανίων από το 1929 μέχρι το 1937, όταν παύθηκε από τη μεταξική δικτατορία. Μετά τη διαμονή του στην Πάφο, έζησε για λίγο στη Λεμεσό και αργότερα μετακινήθηκε στη Λάρνακα, όπου εξάσκησε μερικώς το ιατρικό του επάγγελμα (ήταν γυναικολόγος και αφροδισιολόγος). Είχε ζητήσει και αυτός άδεια να αναχωρήσει τον Μάρτιο του 1939 για τη Βηρυτό (μαζί με τον Χατζηαγγελή και τον Παπαδοκωνσταντάκη) όμως παρέμεινε στην Κύπρο ελπίζοντας ότι θα του παραχωρούνταν άδεια εξάσκησης του ιατρικού επαγγέλματος³³. Όπως γράφτηκε μετά τον θάνατό του, «έζη εν Κύπρω κατασκευάζων κρέμας προσώπου και κάμνων ενέσεις. Επέρασε τότε κρίσιμους οικονομικές στιγμές, αλλά υπέφερε μετά σπανίας αξιοπρεπείας». Μετά την ίδρυση του ΑΚΕΛ, το 1941, πήρε μέρος σε αρκετές εκδηλώσεις του κυπριακού κομμουνιστικού κόμματος ως ομιλητής ή πρόεδρος των συγκεντρώσεων, ενώ αναφέρεται και ως «επίλεκτον μέλος της πρώτης Κεντρικής επιτροπείας του ΑΚΕΛ». Την 1η Μαρτίου 1942 εκλέχθηκε πρώτος πρόεδρος της νεοσυσταθείσας (και βραχύβιας) «Αδελφότητας Ελλήνων Υπηκόων» στη Λευκωσία, με σημαντικό φιλανθρωπικό έργο υπέρ των Ελλήνων προσφύγων στην Κύπρο³⁴, ενώ διετέλεσε και γραμματέας της «Αντιφασιστικής Επιτροπής Λάρνακας» και ήταν ανάμεσα στα στελέχη του ΑΚΕΛ που ζήτησαν πρώτοι, από τον Ιανουάριο του 1942 τη μαζική κατάταξη στον βρετανικό στρατό στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (στην Παθητική Αεράμυνα), πρόταση που υλοποιήθηκε, τελικώς, τον Ιούνιο του 1943 με τη στρατολόγηση στελεχών και μελών του ΑΚΕΛ στο «Κυπριακό Σύνταγμα». Μάλιστα, είχε ζητήσει να καταταχθεί εθελοντικά στον βρετανικό στρατό, όμως δεν ήταν δυνατόν, πέρα από την ηλικία του, λόγω ελληνικής υπηκοότητας. Τον Μάιο του 1943 αναχώρησε από την Κύπρο, κατόπιν πρόσκλησης του πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού σύμφωνα με τον κυπριακό Τύπο, και μετέβη στην Αίγυπτο. Επέστρεψε στην Κύπρο με ειδική αποστολή (αλλού γράφτηκε με μετάθεση), ως αντισυνταγματάρχης του ελληνικού στρατού, για να μελετήσει τις συνθήκες υγιεινής στους καταυλισμούς των Ελλήνων προσφύγων και να υποβάλει σχετική έκθεση στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Στη

33. ΥΔΙΑ, 1938/ Α΄ πολιτική/29, Ελευθέριος Μαυροκέφαλος προς ΥΠΕΞ, Λευκωσία 7 Μαρτίου 1939.

34. «Αρχαιρεσία», εφημ. *Κυπριακός Τύπος* (Λευκωσία), 4 Μαρτίου 1942. Ο Μουντάκης επανεκλέχθηκε πρόεδρος της Αδελφότητας σε νέες εκλογές, τρεις περίπου μήνες αργότερα, βλ. «Οι Έλληνες υπήκοοι», εφημ. *Εσπερινή*, 1 Ιουλίου 1942.

Μέση Ανατολή είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση της φιλοεαμικής «Επιτροπής Συντονισμού Αγώνα» (μαζί με τους Άγγελο Αγαπητό, Περικλή Αργυρόπουλο, Βασίλη Νεφελούδη, κ.ά.) και έζησε τις δραματικές εξελίξεις στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας και την επιστροφή του στην Κρήτη διατέλεσε εκ νέου δήμαρχος Χανίων, κατά το 1945-1946. Απεβίωσε στις 29 Οκτωβρίου 1949 στα Χανιά³⁵.

Ο δικηγόρος και για σειρά ετών βουλευτής Μανούσος Βολουδάκης (1884-1977), είχε πολεμήσει στους πολέμους του 1912-1913 και ήταν από τα στελέχη του βενιζελικού κινήματος της «Εθνικής Άμυνας» στη Θεσσαλονίκη. Οι πρώτες περιγραφές στον κυπριακό Τύπο είναι ιδιαίτερα επαινετικές και για αυτόν:

Ο κ. Μανούσος Βολουδάκης είναι ενθουσιώδης ιδεολόγος μέχρι μυελού οστέων, δημοκρατικός μέχρις απιστεύτου βαθμού, φιλόπατρις, όλα αυτά δε συνδυάζονται με χαρακτήρα ανοιχτόκαρδον, ευγενικόν, προσηνή εις το έπακρον. (...) Ο κ. Βολουδάκης, ο νους

35. Για την άφιξη και τη δράση του Μουντάκη στην Κύπρο βλ. «Η δραματική περιπέτεια των πολιτικών φυγάδων. Οι τέσσαρες αρχηγού», εφημ. *Πάφος*, 3 Νοεμβρίου 1938· «Μνημόσυνον ήρωος», εφημ. *Παρατηρητής*, 8 Δεκεμβρίου 1938· «Ο εν Κύπρω Δήμαρχος Χανίων», εφημ. *Ανεξάρτητος* (Λευκωσία), 1 Μαΐου 1941· «Διά την Άμυνάν μας», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 24 Οκτωβρίου 1941· «Τα μέλη του ΑΚΕΛ εις την Αεράμυναν», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 4 Ιανουαρίου 1942· «Το έργον της Αδελφότητος Ελλήνων υπηκόων υπέρ των προσφύγων», εφημ. *Ελευθερία* (Λευκωσία), 7 Απριλίου 1942· «Οι Έλληνες υπήκοου», εφημ. *Εσπερινή*, 1 Ιουλίου 1942· «Η 28η Οκτωβρίου εις την Λάρνακα», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 1 Νοεμβρίου 1942· «Ο κ. Μουντάκης επανέρχεται εν Κύπρω», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 11 Νοεμβρίου 1943· «Ο κ. Ι. Μουντάκης εις Κύπρον», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 12 Δεκεμβρίου 1943. Για τη δράση του μετά την Κύπρο, την επιστροφή και τον θάνατό του στην Κρήτη, βλ. «Ο κ. Μουντάκης ανεχώρησεν εις Αίγυπτον κληθείς υπό του κ. Τσουδερού», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 10 Μαΐου 1943· «Υπερήλικα μέλη του ΑΚΕΛ πολεμούν», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 20 Ιουνίου 1943· «Ο Μουντάκης πάλιν δήμαρχος Χανίων», εφημ. *Εφημερίς του Λαού* (Λάρνακα), 2 Ιουνίου 1945· «Ο αιρετός δήμαρχος Χανίων ιατρός Ιωάννης Μουντάκης απεβίωσε χθες εκ συγκοπής», εφημ. *Κήρυξ* (Χανιά), 30 Οκτωβρίου 1949· «Απέθανεν ο Ιωάννης Μουντάκης» και «Ελληνικά πένθη. Ι. Μουντάκης. Ένας δημοκράτης», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος* (Λευκωσία), 28 Νοεμβρίου 1949 και 5 Δεκεμβρίου 1949· Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 2006, τόμ. Β, σελ. 1107. Από την αρθρογραφία του στον κυπριακό Τύπο, όπου υπέγραφε συνήθως ως Ιωάννης Κ. Μουντάκης, βλ. «Εμπρός για την μητέρα μας Ελλάδα», «Η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας», «Μία επιστολή γνωστού μας Κρητικού πατριώτη» και «Το χρέος προς την ελευθερίαν», εφημ. *Ανεξάρτητος*, φ. 4 Δεκεμβρίου 1941, 16 Αυγούστου 1942, 3 Ιουλίου 1943, και 22 Αυγούστου 1943.

της ομάδος των δέκα Κρητών, είναι μετρίου αναστήματος με λευκά μαλλιά εις τους κροτάφους, διατηρεί μικρόν μυστάκι και συνομιλεί χωρίς ίχνος νευρικότητος, νηφάλιος και αισιόδοξος. Ουδέ στιγμήν δεν τον εγκαταλείπει το θάρρος και η αισιοδοξία.

Ο Βολουδάκης άφησε και αυτός αγαθή μήμη στην Πάφο, και οι παλαιοί Πάφιοι τον θυμόντουσαν ως εύθυμο και γλεντζέ. Όπως φαίνεται από σχετική αγγελία, τον Φεβρουάριο του 1943 προσπάθησε, ως Κρητικός, να εκμεταλλευτεί τις γνώσεις του στην κτηνοτροφία για την εξασφάλιση εισοδήματος: «Πώλησις προβάτων. Διαθέτω προς πώλησιν 25 προβατίνες με ισάριθμα αρνάκια από 15 ημερών μέχρι 2 μηνών ράτσας Μεσαορίας. Διά περισσοτέρας πληροφορίας αποταθήτε προς τον κ. Μανούσον Βολουδάκην, Ξενοδοχείον Όλυμπος, Πάφος.» Η τύχη του εγχειρήματός του είναι άγνωστη.

Ο Βολουδάκης έφυγε από την Κύπρο τον Οκτώβριο του 1944, έχοντας διοριστεί Γενικός Διοικητής Κρήτης, με τα θερμά θετικά σχόλια και τις ευχές του κυπριακού Τύπου. Στη συνέχεια επανεκλέχθηκε για σειρά ετών βουλευτής Χανίων, μέχρι το 1956, ενώ διετέλεσε και υπουργός Αεροπορίας στην κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα, το 1950. Απεβίωσε στα Χανιά σε βαθύ γήρας, τον Απρίλιο του 1977³⁶.

Ο Εμμανουήλ Γ. Μπακλατζής (1900-1971) γεννήθηκε στη Μονή Σελίνου και ήταν δικηγόρος στα Χανιά, όπου εξέδιδε για ένα διάστημα και την εφημερίδα «Παρατηρητής» και εκλέχθηκε στις εκλογές του 1936 βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Στην εφημ. «Εσπερινή» της Λευκωσίας δημοσιεύθηκε εκτενής σκιαγράφησή του αμέσως μετά την άφιξη των φυγάδων στην Κύπρο:

Η πλέον ζωηρά φυσιογνωμία είναι η του κ. Εμμανουήλ Μπακλατζή. Είναι νέος υψηλός, νευρώδης, ευγενέστατος, ο οποίος προκαλεί από την πρώτην στιγμήν μεγάλην συμπάθειαν. Είναι δικηγόρος, τέως

36. Π. Στεφανίδης-Πατρίκιος, «Μία μεγάλη δημοσιογραφική επιτυχία της Εσπερινής. Τρεις ημέρες μαζί με τους πολιτικούς φυγάδες της Κρήτης», εφημ. *Εσπερινή*, 1 Νοεμβρίου 1938· «Η δραματική περιπέτεια των πολιτικών φυγάδων. Οι τέσσαρες αρχηγοί», εφημ. *Πάφος*, 3 Νοεμβρίου 1938· «Οι τέσσαρες εκ των δέκα Κρητών επαναστατών εις Λεμεσό», εφημ. *Παρατηρητής*, 10 Νοεμβρίου 1938· «Πώλησις προβάτων», εφημ. *Πάφος*, 11 και 18 Φεβρουαρίου 1943· «Ο νέος γενικός διοικητής Κρήτης Μανούσος Βολουδάκης», εφημ. *Πάφος*, 16 Νοεμβρίου 1944· «Από τη λαιμητόμο εις υπουργ. αξιώματα», εφημ. *Παρατηρητής*, 26 Νοεμβρίου 1944.

Βουλευτής και εξέδιδεν την εφημερίδα των Χανίων «Παρατηρητής», της οποίας ανεστάλη η έκδοσις αμέσως μετά την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της δικτατορίας του στρατηγού Μεταξά.

Ο Μπακλατζής και ο Βολουδάκης ήταν οι δύο εξόριστοι που έζησαν για μια εξαετία στην Κύπρο, από τον Οκτώβριο του 1938 μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας. Την επομένη της 28ης Οκτωβρίου και οι δυο τους είχαν τηλεγραφήσει στον Ι. Μεταξά, στην Αθήνα, θέτοντας τις υπηρεσίες τους στη διάθεση του αγωνιζόμενου έθνους, συνάντησαν όμως την παγερή αδιαφορία της δικτατορίας. Η διαμονή στην Κύπρο σημάδεψε τη ζωή του Μπακλατζή, καθώς τον Απρίλιο του 1942 νυμφεύθηκε στη Λεμεσό, όπου διέμενε, τη Μαρίκα Ι. Αρτέμη, από τη Λάρνακα.

Σύμφωνα με τον κυπριακό Τύπο τον Νοέμβριο του 1944 ο Μπακλατζής διορίστηκε «Γενικός διοικητής Θεσσαλονίκης», όμως η επελθούσα σύγκρουση των Δεκεμβριανών ματαίωσε τον διορισμό του. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα διετέλεσε Γενικός Διοικητής Κρήτης (1947-1948), και εκλεγόταν συνεχώς βουλευτής στις δεκαετίες 1950 και 1960, πρώτα με την ΕΠΕΚ, του Νικόλαου Πλαστήρα, της οποίας ήταν αντιπρόεδρος, και κατόπιν με την Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου. Στην κοινοβουλευτική του παρουσία στη δεκαετία του 1950 πρωταγωνίστησε σε εκδηλώσεις υπέρ του αγώνα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Ήταν για αρκετές βουλευτικές περιόδους αντιπρόεδρος του ελληνικού κοινοβουλίου και μετά τα «Ιουλιανά» του 1965 διετέλεσε πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων (Ιούλιος – Νοέμβριος 1965), ενώ παράλληλα, από το 1965 ήταν διευθυντής έκδοσης της εφημ. «Αθηναϊκή». Μετά την απριλιανή δικτατορία του 1967 συνελήφθη. Απεβίωσε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1971 και τάφηκε στα Χανιά³⁷.

37. Π. Στεφανίδης-Πατρίκιος, «Μία μεγάλη δημοσιογραφική επιτυχία της Εσπερινής. Τρεις ημέρες μαζί με τους πολιτικούς φυγάδες της Κρήτης», εφημ. *Εσπερινή*, 1 Νοεμβρίου 1938· «Κοινωνικά», εφημ. *Παρατηρητής*, 30 Απριλίου 1942· «Σύντομα τοπικά νέα», εφημ. *Εσπερινή*, 25 Νοεμβρίου 1944· «Από τη λαιμητόμο εις υπουργ. αξιώματα», εφημ. *Παρατηρητής*, 26 Νοεμβρίου 1944· «Επιτυχής διορισμός», εφημ. *Λαϊκόν Βήμα* (Λεμεσός), 2 Δεκεμβρίου 1944· «Φίλος της Κύπρου Διοικητής Κρήτης», εφημ. *Εσπερινή*, 28 Οκτωβρίου 1947· Αντώνης Γεωργιάδης, «Ο κ. Μπακλατζής και ο αγώνας μας», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 27 Απριλίου 1950· «Ο αντιπρόεδρος της Βουλής δηλοί ότι θα εργασθή υπέρ της Ενώσεως της Κύπρου», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 18 Μαΐου 1950· «Απεβίωσε προχθές ο Εμμ. Μπακλατζής. Είχε καταφύγει το 1938 στην Κύπρο», εφημ. *Χαραυγή* (Λευκωσία), 2 Δεκεμβρίου 1971.

Από τους υπόλοιπους Κρήτες φυγάδες πέραν της ηγετικής τετράδας, ξεχώριζε ο δικηγόρος από τον Γαλατά Χανίων Βαγγέλης Χατζηαγγελής (1912-2000). Ο δημοσιογράφος Π. Στεφανίδης - Πατρίκιος φαίνεται εντυπωσιασμένος από την πρώτη γνωριμία μαζί του στην Πάφο, τον Νοέμβριο του 1938:

Ο δικηγόρος κ. Ευάγγελος Χατζαγγελής, εύσωμος νέος ουχί πλέον των 30 ετών είναι επίσης ενθουσιώδης φιλόπατρις, έχων επίγνωσιν των καθηκόντων αλλ' εξίσου και των δικαιωμάτων του πολίτου. Το θάρρος του είναι ακατάβλητον, φαίνεται δε ότι ουδέποτε έκαμε την γνωριμίαν του συναισθηματος εκείνου το οποίον ονομάζεται φόβος ή του συγγενούς αυτού, το οποίον ονομάζεται αποθάρρυνσις.

Ο Χατζηαγγελής ήταν, όπως και ο Ρούσος Τσιγκουνάκης, μέλος του ΚΚΕ και κατάφερε να συνδεθεί με το παράνομο κυπριακό κομμουνιστικό κόμμα. Εγκαταστάθηκε στη Λευκωσία, για ένα περίπου τετράμηνο, και από εκεί μετακινήθηκε στη Βηρυτό, τον Μάρτιο του 1939, μαζί με τον Παπαδοκωνσταντάκη. Ήταν οι πρώτοι που εγκατέλειψαν την Κύπρο για να ζήσουν «πλησίον φίλων των εγκατεστημένων εν Βηρυτώ οίτινες θα παράσχουν εις αυτούς φιλοξενίαν και υποστήριξιν». Τους δόθηκε προσωρινό διαβατήριο από τις αποικιακές αρχές και η σχετική άδεια από το Γαλλικό Προξενείο στην Κύπρο. Ο Χατζηαγγελής διακρινόταν από την αγάπη του στη λογοτεχνία και τη φιλολογία και με πολλές δυσκολίες εξέδωσε το 1939 στη Λευκωσία το βιβλίο «Ο Ερωτόκριτος του Κορνάρου κι η επίδρασή του στη διάπλαση της κρητικής ψυχής», μετά από προτροπή του λόγιου δικηγόρου και πρώην δημάρχου Λευκωσίας Γεώργιου Μαρκίδη, σύμφωνα με την κατοπινή μαρτυρία του δημοσιογράφου Γιώργου Λέρνη, ενώ διηγήματά του δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες και στο περιοδικό «Πάφος».

Όταν η Ιταλία επιτέθηκε στην Ελλάδα, ο Χατζηαγγελής παρουσιάστηκε στον Έλληνα Πρόξενο στη Βηρυτό Δ. Κυπραίό, στις 28 Οκτωβρίου 1940, και ζήτησε από τη μεταξική κυβέρνηση «να προσέλθη υπό τα όπλα και να υπηρετήση την πατρίδα», προσθέτοντας μάλιστα σύμφωνα με το προξενικό έγγραφο ότι «εκδηλώνει και μετάνοιαν διά τας εσφαλμένας αντιλήψεις αίτινες υπήρξαν η αιτιολογία της συμμετοχής του εις το στασιαστικόν κίνημα του 1938». Η απάντηση του υφυπουργού Δημοσίας Ασφαλείας Κ. Μανιαδάκη, έφτασε με αρκετή καθυστέρηση, τον Δεκέμβριο του 1940, και ήταν ενδεικτική

της εκδικητικότητας της δικτατορίας απέναντι στους πολιτικούς της αντιπάλους ακόμη και στην ώρα της ιταλικής εισβολής: Δεν υπήρχε καμιά αντίρρηση, «υπό τον όρον όμως, ότι ούτος, βαρυνόμενος με καταδίκην 20 ετών προσκαίρων δεσμών, θα τεθή άμα τη αφίξει του εις την διάθεσιν της Δικαιοσύνης.» Όπως συνέχιζε ο Μανιαδάκης, εάν «η μετάνοιά του είναι πλήρης», τότε «το Κράτος» θα μεταχειριζόταν τον Χατζηαγγελή ευμενέστατα και θα του απένειμε χάρη. «αποκλειομένης απολύτως της αμνηστίας»³⁸. Στο μεταξύ ο Χατζηαγγελής είχε αναχωρήσει από τη Βηρυτό εσπευσμένα και χωρίς άδεια των αρχών, φοβούμενος τις πολιτικές εξελίξεις στον Λίβανο και τις αποφάσεις της γαλλικής κυβέρνησης του Βισύ, και τον Δεκέμβριο του 1940 κατέφυγε στην Παλαιστίνη, στα Ιεροσόλυμα. Από εκεί, τον Ιούλιο του 1941 αναχώρησε για την Αίγυπτο και κατατάχθηκε εθελοντικά στην πρώτη μονάδα του ελληνικού στρατού της Μέσης Ανατολής. Μετά τη φοίτησή του στη Σχολή εφέδρων Αξιωματικών της Παλαιστίνης ονομάστηκε ανθυπολοχαγός. Επανασυνδέθηκε με το ΚΚΕ, και τον Απρίλιο του 1943 συνελήφθη και απεστάλη στη Μανσούρα και στη συνέχεια, τον Αύγουστο του 1943 στο 8ο Τάγμα, με αποτέλεσμα να επιστρέψει στην Ελλάδα, μόλις τον Ιούνιο του 1945. Γνώρισε φυλακίσεις και εξορίες, σε διάφορα ξερονήσια, τόσο στην εμφυλιακή και μετεμφυλιακή περίοδο όσο και στη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Μετά τη μεταπολίτευση επέστρεψε σε μια εντελώς διαφορετική Κύπρο, τον Ιούλιο του 1981, για ολιγοήμερη συμμετοχή στις εκδηλώσεις για τις ιουλιανές επετείους³⁹. Το 1963 έγραψε στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» την πρώτη εξιστόρησή του για το Κίνημα του 1938, την οποία αργότερα συμπλήρωσε και

38. ΥΔΙΑ, ΑΥΕ 1940/Α΄ Πολιτική/14, Δ. Κυπραίος προς ΥΠΕΞ, Βηρυτός 29 Οκτωβρίου 1940 και Κ. Μανιαδάκης προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 2 Δεκεμβρίου 1940.

39. Π. Στεφανίδης-Πατρίκιος, «Μία μεγάλη δημοσιογραφική επιτυχία της Εσπερινής. Τρεις ημέρες μαζί με τους πολιτικούς φυγάδες της Κρήτης», εφημ. *Εσπερινή*, 1 Νοεμβρίου 1938· «Δύο Κρήτες πολιτικοί φυγάδες εγκατέλειψαν χθες την Κύπρον αναχωρήσαντες εις Συρίαν. Ουδέν κώλυμα παρενεβλήθη υπό της Κυπριακής Κυβερνήσεως», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 6 Μαρτίου 1939· Γ. Λέρνης, «Κρήτη 1938. Έπειτα από 43 χρόνια», εφημ. *Χαραυγή*, 26 Ιουλίου 1981. Από τα κείμενά του σε κυπριακά έντυπα βλ. Ε. Σ. Χατζηαγγελής. «Από το “Ημερολόγιο ενός επαναστάτη”. “Η ώρα η καλή μαζί σας”», Άγνωστοι σελίδες από την άγραφη ιστορία του τελευταίου Κρητικού κινήματος», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 6 Μαρτίου 1939· Ε. Χατζηαγγελής. «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Βηρυτός, η πρωτεύουσα της Δημοκρατίας του Λιβάνου», εφημ. *Εσπερινή*, 24 Απριλίου 1939· Ε. Σ. Χατζηαγγελής, «Ενοικιάζονται δωμάτια», περ. *Πάφος*, έτος Δ΄, τεύχ. 4 (Απρίλης 1939), σσ. 113-118.

εξέδωσε σε βιβλίο (δύο εκδόσεις, 1965 και 1986), παράλληλα με την υπόλοιπη πλούσια δημοσιογραφική και συγγραφική δράση του⁴⁰.

Ο Μανώλης Κοτζάμπασης ή Κοτζαμπασάκης ήταν εργολάβος από τα Χανιά (στις κυπριακές εφημερίδες αναφέρεται και ως εργοδηγός). Ανήκε στην πρώτη ομάδα που δικάστηκαν για συμμετοχή στο Κίνημα και καταδικάστηκε ερήμην από το στρατοδικείο Χανίων, τον Αύγουστο του 1938 σε 18ετή φυλάκιση. Μερικές βδομάδες μετά την άφιξη των Κρητών φυγάδων, γράφτηκε σε εφημερίδα της Λεμεσού ότι στους Κοτζάμπαση, Μπριλλάκη και Τσιγκουνάκη προσφέρθηκε εργασία στην ΚΕΟ και στους εμπορικούς οίκους Λανίτη και Χατζηπαύλου (ίσως λόγω της παρουσίας στη Λεμεσό του Γ. Ρολόγη). Όμως το δημοσίευμα διαψεύστηκε άμεσα και από τους τρεις φερόμενους ως εργοδότες. Όπως διευκρινίστηκε, μόνο ο Κοτζάμπασης είχε προσληφθεί και πληρωνόταν από τον δήμαρχο της πόλης Χριστόδουλο Χατζηπαύλου ως «ειδικός εργοδηγός και πολιτικός μηχανικός», χωρίς επιβάρυνση του δημοτικού ταμείου. Σύμφωνα με τον Χατζηαγγελή, αργότερα πέρασε στην Αίγυπτο· τον συνάντησε το 1943 στη Μανσούρα να υποφέρει από συχνές αιμοπτύσεις⁴¹.

Ο Ηρακλής Μπριλλάκης γεννήθηκε το 1905 στον Βάμο και ήταν έμπορος στα Χανιά. Καταδικάστηκε κι αυτός σε πολυετή φυλάκιση από το Στρατοδικείο Χανίων για τη συμμετοχή του στο Κίνημα. Δεν εντοπίζεται οποιαδήποτε αναφορά για τη ζωή του στην Κύπρο μετά τις πρώτες βδομάδες των φυγάδων στην Πάφο. Μετά τη γερμανική υποδούλωση της Ελλάδας κατάφερε να επιστρέψει στην Κρήτη, όπου είχε αντιστασιακή δράση, όμως απογοητεύτηκε από τις συνθήκες που επικρατούσαν και έφυγε και πάλι. Τον συνάντησε απογοητευμένο στο Κάιρο ο Χατζηαγγελής τον Ιανουάριο του 1944 και σημειώνει

40. Βλ. Βαγγέλης Χατζηαγγελής, «Το Αντιδικτατορικό κίνημα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, ό.π.· Β. Χατζηαγγελής, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα*, ό.π., Επίσης, Β. Χατζηαγγελής – Λ. Ράππας, *Το Όγδοο τάγμα*, ό.π., Αναφορές στην Κύπρο υπάρχουν και σε άλλα βιβλία και κείμενα του Χατζηαγγελή.

41. Βλ. «Προχθεσινή απόφασις του Στρατοδικείου», εφημ. *Εθνική Φωνή* (Χανιά), 25 Αυγούστου 1938· «Η δραματική περιπέτεια των πολιτικών φυγάδων. Οι τέσσαρες αρχηγοί», εφημ. *Πάφος*, 3 Νοεμβρίου 1938· «Εδόθη εργασία εις τρεις Κρήτας πολιτικ. φυγάδας», εφημ. *Χρόνος*, 30 Νοεμβρίου 1938· «Τοπικά νέα», εφημ. *Παρατηρητής*, 4 Δεκεμβρίου 1938· «Τον πληρώνει ο ίδιος», εφημ. *Παρατηρητής*, 8 Δεκεμβρίου 1938· Β. Χατζηαγγελής – Λ. Ράππας, *στο ίδιο*, σελ. 181.

χωρίς άλλες λεπτομέρειες στο ημερολόγιό του: «Ήταν η τελευταία μας συνάντηση»⁴².

Ο Σταύρος Παπαδοκωνσταντάκης, πρόεδρος της «Φιλικής Εταιρείας», της μυστικής αντιδικτατορικής οργάνωσης των Χανίων που προϋπήρξε του Κινήματος του 1938, ήταν ο μόνος εξόριστος που δεν είχε καταδικαστεί από το στρατοδικείο, αφού ενώθηκε με τους φυγάδες στα Λευκά Όρη, αρκετά αργότερα. Έφερε μαζί του, και στην Κύπρο, και το ποσό των 60.000 δραχμών, από το ταμείο του Γηροκομείου Χανίων, που διαχειριζόταν⁴³. Φοβούμενος τυχόν έκδοσή του στην Ελλάδα από τις αποικιακές αρχές, δήλωσε στην άφιξή του στην Πάφο ότι ήταν ο Ιωσήφ (Σήφης) Σπαντιδάκης, φυγόδικος του Κινήματος, γαιοκτήμονας 43 ετών από τα Χανιά. Όταν τον Δεκέμβριο του 1938 συνελήφθη στην Κρήτη ο πραγματικός Σπαντιδάκης⁴⁴, αποκαλύφθηκε η ψευδής δήλωσή του, και το ελληνικό Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας αναζήτησε τον Παπαδοκωνσταντάκη στην Κύπρο. όμως η τοπική κυβέρνηση της Κύπρου συνέχισε να τον θεωρεί ως Σπαντιδάκη. Τον Μάρτιο του 1939 εγκατέλειψε την Κύπρο, καθώς του δόθηκε άδεια, μαζί με τον Χατζηαγγελή, να μεταβούν στη Βηρυτό. Έφυγε και από εκεί και τον Αύγουστο του 1940 βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Σύμφωνα με τον Χατζηαγγελή, ήταν «οπαδός του Πλαστήρα». Τον συνάντησε ξανά, τον Σεπτέμβριο του 1942 στα Ιεροσόλυμα, μετά την επιστροφή του από την κατεχόμενη Ελλάδα όπου εστάλη από τους Βρετανούς⁴⁵.

42. Βλ. «Κρήτες επαναστάται εις Πάφον», εφημ. *Πάφος*, 27 Οκτωβρίου 1938· Β. Χατζηαγγελής – Λ. Ράππας, στο ίδιο, σελ. 180.

43. Η πληροφορία αυτή ίσως συνδέεται με δημοσίευμα κυπριακής εφημερίδας τον Οκτώβριο του 1938 ότι οι φυγάδες είχαν χρήματα «ο δε πλουσιώτερος τούτων έχει εις την κατοχήν του 30 χιλ. δραχμάς». Βλ. «10 Κρήτες πολιτικοί κατάδικοι έφθασαν εις Κύπρον», εφημ. *Χρόνος*, 30 Οκτωβρίου 1938.

44. Βλ. «Σύλληψις φυγοδικούντος διά το κίνημα», εφημ. *Έρευνα* (Χανιά), 20 Δεκεμβρίου 1938. Σύμφωνα με τον Β. Χατζηαγγελή, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα, ό.π.*, σελ. 122, ο Σήφης Σπαντιδάκης ήταν «εκπρόσωπος και το δεξί χέρι του Αριστομένη Μητσοτάκη στα Χανιά, βοήθησε σημαντικά στην προπαρασκευή και πραγματοποίηση της εξέγερσης».

45. Βλ. «Κρήτες επαναστάται εις Πάφον», εφημ. *Πάφος*, 27 Οκτωβρίου 1938· «Δύο Κρήτες πολιτικοί φυγάδες εγκατέλειψαν χθες την Κύπρον αναχωρήσαντες εις Συρίαν. Ουδέν κώλυμα παρενεβλήθη υπό της Κυπριακής Κυβερνήσεως», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 6 Μαρτίου 1939· ΥΔΙΑ, 1938/ Α' πολιτική/29, Κωνσταντίνος Μανιαδάκης προς ΥΠΕΞ, Αθήνα, 3 Φεβρουαρίου 1939 και Δ. Κυπραίος προς ΥΠΕΞ, Βηρυτός, 17 Αυγούστου 1940· Νίκος Κ. Χριστάκης, «Η αντιδικτατορική εξέγερση του λαού των Χανίων το 1938. Η στρατώνα έπεσε», εφημ. *Χανιώτικα Νέα*, 16 Ιουλίου 1983· Β. Χατζηαγγελής, *Το Αντιδικτατορικό κίνημα*, σελ. 109· Β. Χατζηαγγελής – Λ. Ράππας, στο ίδιο, σσ. 125, 133.

Ο Ιωάννης Σιμιτόπουλος, ήταν απότακτος λοχαγός Πεζικού του Κινήματος του 1935, 38 ετών το 1938, κάτοικος Χανίων και μέλος της «Φιλικής Εταιρείας». Οι κυπριακές εφημερίδες αναφέρουν ότι ήταν από τη Ζάκυνθο, όμως ο ίδιος στο βιβλίο του γράφει ότι ήταν από τον Πύργο Ηλείας. Στα τέλη του 1939 εξέδωσε στη Λευκωσία το δυσεύρετο σήμερα βιβλίο «Απομνημονεύματα της Μικρασιατικής Εκστρατείας» (Λευκωσία, χωρίς χρόνο έκδοσης), μια λιτή καλογραμμένη περιγραφή των πολεμικών του εμπειριών στη Μικρά Ασία, όπου πολέμησε από το 1919 μέχρι τον σοβαρό τραυματισμό και την αιχμαλωσία του στη χαράδρα του Αλή Βεράν, κατά την ελληνική υποχώρηση, τον Αύγουστο του 1922. Μετά την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου ο Σιμιτόπουλος κατάφερε να επιστρέψει στην Ελλάδα, παρά τις μεγάλες δυσκολίες, στις αρχές του 1941, για να προσφέρει τις υπηρεσίες του, όμως δεν έγινε δεκτός στον ελληνικό στρατό. Στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, σύμφωνα με τον Χατζηαγγελή, χάθηκε στα νερά του Λιβυκού πελάγους, προσπαθώντας να φτάσει στη Μέση Ανατολή⁴⁶.

Ο Ρούσος Τσιγγουνάκης, από τα Περιβόλια Κυδωνίας Χανίων, δήλωσε κατά την άφιξή του στην Κύπρο «διπλωματούχος έμπορος», γεννηθείς το 1914. Στη Λευκωσία απασχολήθηκε σε διάφορους εμπορικούς οίκους και στο Δημαρχείο της πρωτεύουσας. Ως μέλος της ΟΚΝΕ, της νεολαίας του ΚΚΕ, συνδέθηκε με το παράνομο κομμουνιστικό κόμμα της Κύπρου και στη συνέχεια στρατεύθηκε στη Μέση Ανατολή. Κατατάχθηκε στην 1η Ταξιαρχία, πολέμησε στο Ελ Αλαμείν και προήχθη σε ανθυπασπιστή, έχοντας οργανωθεί στην ΑΣΟ («Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση»). Στη συνέχεια τοποθετήθηκε στο 8ο Τάγμα, που στάλθηκε στην Τρίπολη και στη Βεγγάζη της Λιβύης. Τον Μάιο του 1945 επέτρεψε στην Κρήτη. Δολοφονήθηκε από παρακρατικούς στα τέλη Ιουλίου 1946, έξω από το σπίτι του⁴⁷.

46. Βλ. «Κρήτες επαναστάται εις Πάφον», εφημ. *Πάφος*, 27 Οκτωβρίου 1938· Β. Χατζηαγγελής, Το *Αντιδικτατορικό κίνημα*, σελ. 116. Η αγγελία για την έκδοση του βιβλίου του, εφημ. *Ανεξάρτητος*, 16 Δεκεμβρίου 1939, με την υπόδειξη «Ένα βιβλίο που πρέπει να αποκτήσουν όλοι».

47. Βλ. «Κρήτες επαναστάται εις Πάφον», εφημ. *Πάφος*, 27 Οκτωβρίου 1938· Ι. Κ. Μουντάκης προς Λ. Τσιμίλλη, «Το χρέος προς την ελευθερίαν», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 22 Αυγούστου 1943· «Εδολοφονήθη υπό μοναρχικών ο άλλοτε εν Κύπρω εξόριστος Ρούσος», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 2 Σεπτεμβρίου 1946· Β. Χατζηαγγελής, Το *Αντιδικτατορικό κίνημα*, σελ. 115. Η δολοφονία του Ρούσου Τσιγκουνάκη αναφέρεται και στο μυθιστόρημα της Μάρως Δούκα, *Έλα να πούμε ψέματα. Στις γραμμές του μύθου και της ιστορίας*, Αθήνα 2014.

Οι ιστορίες των δέκα Χανιωτών φυγάδων του αντιμεταξικού Κινήματος του 1938, ουσιαστικά πολιτικών εξορίστων, που παρουσιάστηκαν πολύ συνοπτικά στο παρόν άρθρο, αποτελούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία των σχέσεων Κρήτης και Κύπρου. Επίσης, συμπληρώνουν τις γνώσεις μας ως προς την αποδοχή και τη δημοτικότητα ή μη της μεταξικής δικτατορίας στην Κύπρο, στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, αλλά και την πολιτική στάση των αποικιακών αρχών την ίδια περίοδο. Τέλος, το παρόν άρθρο φωτίζει, έστω και ελάχιστα, τις σκληρές ώρες της πολιτικής προσφυγιάς για τους δέκα φυγάδες: ασχέτως αξιωμάτων, πολιτικής ιδεολογίας, ηλικίας και επαγγέλματος και παρότι είχαν βρει απλόχερη φιλοξενία από τους Έλληνες της Κύπρου, οι μέρες μακριά από την Κρήτη ήταν βασανιστικές, με πιο άτυχους τον Αριστομένη Μητσοτάκη που πέθανε στη Λευκωσία χωρίς να καταφέρει να αντικρύσει ξανά τα Λευκά Όρη και τον Ιωάννη Σιμιτόπουλο που χάθηκε ταξιδεύοντας στο πέλαγος πριν την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον ναζιστικό ζυγό. Παρόλα αυτά και τα πέτρινα χρόνια που ακολούθησαν, οι Κρήτες φυγάδες μπορούσαν να καυχηθούν γιατί οργάνωσαν ή πήραν μέρος στη μοναδική μαζική αντιστασιακή προσπάθεια στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας. Και αντίστοιχα, όσοι τους συμπαραστάθηκαν στην Κύπρο, είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν τη σημασία αλλά και το βαρύ κόστος των αγώνων για τη δημοκρατία.

Η Προσφυγιά στην Κύπρο μετά την Τουρκική Εισβολή του 1974 μέσα από τον Τουρκοκυπριακό και τον Διεθνή Τύπο

Χρίστος Ευσταθίου

Υποψήφιου Διδάκτωρ Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Περίληψη:

Η Τουρκική Εισβολή το Καλοκαίρι του 1974 σημάδεψε ανεξίτηλα την σύγχρονη ιστορία της Κύπρου. Μέσα από την παρουσίαση και το πιο κάτω κείμενο αναδεικνύεται το πώς ο Τουρκοκυπριακός και Διεθνής Τύπος της εποχής παρουσίασαν το θέμα της προσφυγίας των κατοίκων του νησιού ως αποτέλεσμα της βίαιης πολεμικής επιχείρησης του Τουρκικού Στρατού εις βάρος της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αναλύονται οι πράξεις βίας και η αναγκαστική μετακίνηση του πληθυσμού. Παρουσιάζονται οι αντιθέσεις αλλά και οι συγκλήσεις μεταξύ του Τουρκοκυπριακού και του Διεθνή Τύπου για ένα πρόβλημα που μέχρι σήμερα ταλανίζει τους κατοίκους στο μαρτυρικό νησί της Αφροδίτης.

Λέξεις-Κλειδιά: Κύπρος 1974, Πόλεμος, Πρόσφυγες, Μετακίνηση πληθυσμών, Βιασμοί/Νεκροί.

Κατά τον 20ο αιώνα και ιδιαίτερα κατά την περίοδο μετά τη διαίρεση του 1974, η Κύπρος αποτέλεσε χώρα αποδημητικής μετανάστευσης (από την Κύπρο προς το εξωτερικό)¹. Σε γενικές γραμμές, ως μετανάστευση ορίζεται η μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού συνόλου². Με τις Δικαιοδικές ταραχές την περίοδο 1963-1964,

-
1. Χριστίνα Χατζησωτηρίου και Κωνσταντίνος Ξενοφάντος, Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στο Κυπριακό Συγκείμενο: Πολιτικές, Προκλήσεις και Εισηγήσεις στο Χριστίνα Χατζησωτηρίου και Κωνσταντίνος Ξενοφάντος (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Σαΐτα, Καβάλα, 2014, (σ.59-80), σ.60
 2. Αναστασία Μαρία Στούκου, *Οι Μεταναστευτικές Ροές ως Αποσταθεροποιητικός Παράγοντας των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Διπλωματική Εργασία, Πειραιάς, 2021, σ.11

οι Τουρκοκύπριοι θα γίνουν κυρίαρχοι των βόρειων τμημάτων της παλιάς πόλης της Λευκωσίας και μιάς ευρείας έκτασης του λεκανοπεδίου που εκτεινόταν προς βορρά μέχρι το οχυρό του Αγίου Ιλαρίωνα, με το οχυρό αυτό σε περίπτωση Τουρκικής εισβολής να ανοίγει μέσω Τέμπλου τον δρόμο από τη βόρεια ακτή προς την Λευκωσία³. Σύμφωνα με τον Ραούφ Ντενκτάς, η Ελληνοκυπριακή προσπάθεια να καταστρέψουν το Δικαιοδικό κράτος της Κύπρου είχε ως αποτέλεσμα στη δημιουργία δύο *de facto* Διοικήσεων⁴. Οι Τούρκοι *έτσι επιάσανε τον κεντρικότερο οδικό άξονα Λευκωσίας-Κερύνειας και τον προστατεύσανε με τον Άγιο Ιλαρίωνα αριστερά, τον Κοτσιάκαγια και από δεξιά τον Πενταδάκτυλο*⁵. Με την Τουρκική εισβολή και τη νέα επί του εδάφους διαμορφωθείσα στην Κύπρο κατάσταση, η Τουρκία θα βρεθεί πολύ κοντά στην υλοποίηση, έστω και *de facto*, του πάγιου της στόχου, ήτοι της διχοτόμησης⁶.

Κύρια απειλή, ήταν το προγεφύρωμα στην ακτή της Κερύνειας και συνεπώς η εξάλειψη του έπρεπε να είναι η κύρια προσπάθεια των Ελληνοκυπρίων⁷. Το 1974, καθώς οι Τουρκικές δυνάμεις προέλαυναν, μυριάδες Ελληνοκύπριοι συναποκομίζοντας ελάχιστα προσωπικά αντι- κείμενα – ή και καθόλου – και χρησιμοποιώντας κάθε μεταφορικό μέσο, εγκατέλειπαν τις εστίες τους σε αναζήτηση ασφάλειας στο Νότο⁸. Η Τουρκοκυπριακή εφημερίδα *Bozkurt* στις 15 Σεπτεμβρίου 1974, ανέφερε πως:

Για να επαναφέρουν το Κυπριακό στο τραπέζι της διάσκεψης, αναφέρεται ότι οι χώρες του ΝΑΤΟ, ιδιαίτερα οι ΗΠΑ και η Αγγλία, έχουν ξεκινήσει έντονες διπλωματικές επαφές με την Άγκυρα και την Αθήνα (...). Τα τρία ζητήματα που καλείται να δεχτεί η Άγκυρα

-
3. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Ο Κυπριακός Κοινωνικός Σχηματισμός (1191-2004): Από τη Συγκρότηση στη Διχοτόμηση*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2017, σ.468
 4. Rauf R. Denktas, *The Cyprus Problem*, Public Information Office, Turkish Cypriot Administration, Λευκωσία, 1974, σ.37
 5. Συνέντευξη στο συγγραφέα του Σταύρο Σταύρου (Σύρο) στις 25 Ιανουαρίου 2023, Λεμεσός, λ.01:48-02:07 (Μέρος 3ο)
 6. Νίκος Χριστοδουλίδης, *Οι Γεωπολιτικές Πραγματικότητες στα Σχέδια Λύσης του Κυπριακού (1948-1978)*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2021, σ.297
 7. Χρονικό του Πολίτη, *Σταύρος Σταύρου Σύρος – Μια Προσωπική Μαρτυρία (Μέρος Β')*: «Και Μόνος και μετά Πολλών», Εκδόσεις Αρκτίνος Λτδ, Λευκωσία, 28 Αυγούστου 2011, Τεύχος 178, σ.21
 8. Γλαύκος Κληρίδης, *Η Κατάθεση μου (Τόμος 1)*, Εκδόσεις Αλήθεια, Λευκωσία, 1988, σ.74

είναι τα εξής (...) Πρόσφυγες: Το άνοιγμα της Αμμοχώστου στους Έλληνες πρόσφυγες που θέλουν να επιστρέψουν και η απελευθέρωση του λιμανιού⁹.

Η ίδια εφημερίδα στις 23 Νοεμβρίου 1974 θα τόνιζε πως:

Συνάντηση με τον Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών Κάλαχαν είχαν χθες στο Λονδίνο ο Αρχηγός της Ελληνοκυπριακής Κοινότητας Κληρίδης και ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος (...) Ο Αρχιεπίσκοπος, που έκανε δήλωση στους δημοσιογράφους μετά τη συνάντηση, είπε ότι δεν θα δεχτούν καμία λύση που δεν θα επέτρεπε στους πρόσφυγες να επιστρέψουν στα σπίτια τους ή που απαιτούσε αναγκαστική μετακίνηση πληθυσμού. και δήλωσε ότι είναι έτοιμος να συζητήσει για τη δημιουργία μιας πολυπεριφερειακής Διοίκησης με βάση το Ομοσπονδιακό σύστημα¹⁰.

Σύμφωνα με τον αγωνιστή της ΕΟΚΑ και Βουλευτή της Ελληνικής Κοινοτικής Συνέλευσης, Γιαννάκη Μάτση, ο Μακάριος τον συνάντησε δύο μέρες προτού πεθάνει και μου 'πεν: «Θα πάεις στο αυτοκίνητο μου, θα σε πάρω εγώ, θα είμαστε οι δύο μας κάτω στο σπίτι και θέλω να ακούσω τις απόψεις σου για τη λύση του Κυπριακού¹¹. Ειλικρινά λυπούμαι γιατί επέθαναν (...) ενώ θα μπορούσα να ακούσω από το στόμα του ίδιου, τις βασικές προοπτικές λύσης του Κυπριακού. Το θέμα των Κυπρίων προσφύγων θα κάλυπτε στις 22 Δεκεμβρίου 1975 και η Αμερικανική εφημερίδα Wilmington Morning Star. Συγκεκριμένα, θα έγραφε πως:

Αντιπρόσωποι περίπου 200,000 Ελληνοκύπριων προσφύγων που έφυγαν για τον Κυπριακό Νότο μετά την Τουρκική εισβολή μετά από 17 μήνες δεσμεύτηκαν την Κυριακή πως θα «συνεχίσουμε να αγωνιζόμαστε μέχρι να επιστέψουμε στα σπίτια και στη γή μας». Ο Πρόεδρος Αρχιεπίσκοπος Μακάριος τους είπε και πάλι¹² ότι η

9. *Εφημερίδα Bozkurt*, «Amerika, İngiltere ve diğer NATO», Λευκωσία, 15 Σεπτεμβρίου 1974, σ.3

10. *Εφημερίδα Bozkurt*, «Makarios Aralık Ayı», Λευκωσία, 23 Νοεμβρίου 1974, σ.4

11. Συνέντευξη στο συγγραφέα του Γιαννάκη Μάτση στις 08 Φεβρουαρίου 2023, Λευκωσία, λ.22:22-22:46.

12. Στους πρόσφυγες

*οριστικοποίηση του προσφυγικού θέματος είναι το κλειδί στο να λυθεί η Κυπριακή κρίση*¹³.

Από την άλλη, στις 03 Μαΐου 1975, η Καναδική *The Leader-Post* σημειώνει πως:

*Παρά την αισιοδοξία και το πνεύμα καλής θέλησης που περιστρέφονται γύρω από τις συνομιλίες της Βιέννης αυτή την βδομάδα, φαίνεται πως μόνο ένα θαύμα θα δώσει μια πρόωγη ανακούφιση στους πρόσφυγες και τους εκτοπισμένους, οι οποίοι βρίσκονται ακόμη σε μιζέρια ένα χρόνο μετά τον μοιρασμό του νησιού. (...) Τα Τουρκικά στοιχεία δεν έχουν κάνει τις όποιες κινήσεις στο να επικοινωνήσουν την νέα πόλη της Αμμοχώστου ή την περιοχή μεταξύ των δύο δρόμων από την πρωτεύουσα Λευκωσία στην Αμμόχωστο. Από τους 185,000 Ελληνοκύπριους πρόσφυγες, περίπου 85,000 έρχονται από αυτές τις δύο περιοχές και το γεγονός ότι οι Τούρκοι δεν κινήθηκαν μέσα ερμηνεύεται πως ακόμη περιμένουν να διαπραγματευτούν*¹⁴.

Η εφημερίδα της Ουάσιγκτων *Daily Record*, στις 24 Ιουλίου 1974, παραθέτει μαρτυρίες όπως η ακόλουθη:

*«Είμασταν στην Κύπρο για ένα βράδυ, αλλά ήταν το λάθος βράδυ», σημείωσε ένας Αμερικανός κληρικός, αναπαυόμενος από την την μη επιδιωκόμενη τριβή του με το πολεμικό δράμα στην Κύπρο (...) «Το Αμερικανικό ελικόπτερο του βου Στόλου Coronado, έφερε 384 Αμερικανούς και 88 άλλους ταξιδιώτες στην Βηρυτό την Τρίτη (...) Η Royal Air Force δήλωσε 5,045 Βρετανούς, Αμερικάνους και άλλους επισκέπτες από τη Βάση του Ακρωτηρίου της Κύπρου οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην Αγγλία, ενώ σημείωσε πως δύο ακόμη μέρες πτήσεων χρειάζονται στο να μεταφερθούν όλοι οι πρόσφυγες εκτός»*¹⁵.

Η Αμερικανική *Spartanburg Herald* στις 21 Απριλίου 1975, θα ανέφερε πως:

-
13. *Εφημερίδα Wilmington Morning Star*, «Exiles Pledge to Fight», North Carolina (ΗΠΑ), 22 Δεκεμβρίου 1975, σ.4Α
 14. *Εφημερίδα he Leader-Post*, «Early Help Doubtful for Cyprus Refugees», Saskatchewan (Καναδάς), 03 Μαΐου 1975, σ.25
 15. *Εφημερίδα Daily Record*, «Cyprus Refugees Safe in Beirut», Ουάσιγκτων, 24 Ιουλίου 1974, σ.8

«Περίπου 20,000 Ελληνοκύπριες γυναίκες διαδήλωσαν σε αυτό το στρατιωτικό οδόφραγμα των Ηνωμένων Εθνών¹⁶ την Κυριακή, διαμαρτυρούμενες για την Τουρκική άρνηση στο να τους/τις αφήσουν να επιστρέψουν στα σπίτια τους, στην Τουρκοκρατούμενη Κύπρο. (...) Οι διαδηλώτριες ζήτησαν την εφαρμογή του Ψηφίσματος των Ηνωμένων Εθνών του περασμένου Φθινοπώρου, καλώντας την ασφαλή επιστροφή όλων των Κυπρίων προσφύγων στα σπίτια τους»¹⁷.

Στρέφοντας το βλέμμα στην Τουρκοκυπριακή Türk-Sen στις 15 Ιουλίου 1976, η οποία είχε ασχοληθεί με το θέμα της εργοδότησης μετά την μετακίνηση πληθυσμών. Συγκεκριμένα, έγραφε πως:

Μετά την Ειρηνευτική Επιχείρηση, η ικανότητα εργασίας του λιμανιού της Αμμοχώστου, που ήταν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο λιμάνι της πολιτείας μας, μειώθηκε σημαντικά και η παρουσία διαφόρων εργατικών ομάδων που εργάζονταν στο λιμάνι, έκανε τους πραγματικούς λιμενικούς να μείνουν άνεργοι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ή να μειωθούν τα εισοδήματά τους ώστε να μην μπορούν να ζήσουν. Το θέμα αυτό ανησύχησε για πολύ καιρό τους λιμενικούς και ανάγκασε το σωματείο μας¹⁸, στο οποίο υπάγονται οι εργαζόμενοι, να αναλάβει κάποιες πρωτοβουλίες για να σωθεί η κατάσταση. Εκτός από τους εργάτες μας στο λιμάνι της Αμμοχώστου, δεν ήταν ενθαρρυντική η κατάσταση των εργαζομένων μας που έρχονται από τα νότια, από τα λιμάνια της Λεμεσού, της Πάφου και της Λάρνακας. Το σωματείο μας και η Türk-Sen, λαμβάνοντας υπόψη αυτή την κατάσταση, ετοίμασαν προτάσεις για τον καθορισμό του καθεστώτος των λιμενεργατών και τη διασφάλιση του εισοδήματός τους σύμφωνα με το τρέχον επίπεδο διαβίωσής τους και τις παρουσίασαν στις αρμόδιες αρχές¹⁹.

16. Δερύνεια

17. Εφημερίδα *The Spartanburg Herald*, «Greek Cypriot Women Protest Turkish Rule», South Carolina (ΗΠΑ), 21 Απριλίου 1975, σ.1

18. Είναι το Εκδοτικό Όργανο της Κυπριακής Τουρκικής Ομοσπονδίας Συνδικατών (Kıbrıs Türk İşçi Sendikaları Federasyonu)

19. Εφημερίδα *Türk-Sen*, «Liman İşçileri Yasası Uygulanmıyor», Λευκωσία, 15 Ιουλίου 1976, σ.1

Αυτό που παρουσιάζεται πιο πάνω, είναι πως η Εισβολή ήταν ένα φυσιολογικό γεγονός (ονοματίζεται Ειρηνευτική Επιχείρηση, ενώ πιο κάτω μέχρι και η Κοσταρικανή εφημερίδα την ονομάζει «εισβολή») και ήδη η Türk-Sen ασχολείται με την οργάνωση του κατακτημένου μέρους του νησιού. Η Αμερικανική εφημερίδα The Blade στις 24 Αυγούστου 1974, σημείωνε πως:

Ο Κύπριος Πρόεδρος, που θα επιστρέψει στην Κύπρο αργότερα σήμερα μετά από μια σειρά επαφών με την Ελληνική Κυβέρνηση, είπε πως «δεν θα διαπραγματευθούμε πρό του τετελεσμένου γεγονότος. Οι Τούρκοι πρέπει να οπισθοχωρήσουν στην θέση που είχαν στις 09 Αυγούστου. Δεύτερο, οι Ελληνοκύπριοι πρόσφυγες πρέπει να αφηθούν στο να επιστρέψουν στα σπίτια τους»²⁰.

Κάτι το οποίο δεν έγινε, με αποτέλεσμα η Καναδική The Windsor Star πέντε μέρες μετά να γράφει πως:

Η Κυπριακή Κυβέρνηση άρχισε την ανέγερση σκηνών την Τετάρτη για 70,000 Ελληνοκύπριους πρόσφυγες στο Δασάκι της Άχνας στη Νότια Κύπρο. Ο Αρμοστής του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, Prince Sadruddin Aga Khan, έφθασε στη Γενεύη την Τετάρτη μετά από δήμερη επίβλεψη της κατάστασης των προσφύγων. Σε μια έκκληση για διεθνή βοήθεια, είπε πως η ανθρώπινη ταλαιπωρία ανάμεσα στους πρόσφυγες είναι «τρομακτική στις δύο πλευρές»²¹.

Συνεχίζοντας με τον Ελλαδικό Τύπο, στις 19 Νοεμβρίου 1976, ο Ριζοσπάστης σχολίασε πως:

Η Βουλή²² απηύθυνε έκκληση προς το Συμβούλιο Ασφαλείας και τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, να ενεργήσουν ώστε να σταματήσει ο απάνθρωπος εκτοπισμός των εγκλωβισμένων και ο επικοισμός της Βόρειας Κύπρου με Τούρκους από τη Μικρά Ασία, να εφαρμοστούν το ταχύτερο τα ψηφίσματα για την Κύπρο για να εξευρεθεί δίκαια λύση του Κυπριακού που να διασφαλίζει την ανεξαρτησία, κυριαρχία και εδαφική ακεραιότητα της Κύπρου²³.

20. Εφημερίδα The Blade, «Greece OK's Soviet Plan For Cyprus Conference», Οχάϊο, 24 Αυγούστου 1974, σ.2

21. Εφημερίδα The Windsor Star, «Cyprus Completely Quiet on Eve of Talks at UN», Οντάριο (Καναδάς), 29 Αυγούστου 1974, σ.53.

22. Κυπριακή.

23. Εφημερίδα Ριζοσπάστης, «Καταγγέλεται η Αδιάλλακτη Τακτική της Άγκυρας», Αθήνα, 19 Νοεμβρίου 1976, σ.8.

Ο Ριζοσπάστης άρα επιλέγει να αναδείξει το θέμα το επικοισμού, ενώ η εφημερίδα Μακεδονία στις 21 Σεπτεμβρίου 1975, έγραφε πως:

Αντιπροσωπεία εκτοπισμένων Κυπρίων επέδωσε στον Πρόεδρο της Αμερικανικής Βουλής κ. Κάρλ Άλμπερτ περγαμινή της Κύπρου. Την επίδοση της περγαμινής έκανε η κ. Βασιλειάδου, η οποία προσεφώνησε τον κ. Άλμπερτ εκ μέρους των 200,000 προσφύγων και εκτοπισμένων, τονίσασα μεταξύ άλλων, ότι η περγαμινή αυτή αποτελεί ιστορικό ντοκουμέντο, διότι αναφέρεται σε ένα θλιβερό κεφάλαιο της κυπριακής ιστορίας και είναι συγχρόνως μια άμεσος έκκληση από έναν λαό, ο οποίος αποστερήθη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του, όπως ιδή τα δικαιώματα του ταύτα αποκαθιστάμενα²⁴.

Το δράμα ήταν μεγαλύτερο, αφού και ο ίδιος ο ΟΗΕ ανέβαξε τον αριθμό των προσφύγων. Η εφημερίδα των Ελλήνων της Αιγύπτου Ταχυδρόμος, ανέφερε στις 31 Αυγούστου 1974 πως:

Εκπρόσωπος του ΟΗΕ εδήλωσε χθές ότι το αποτέλεσμα των μαχών στην Κύπρο ήτο η δημιουργία 230 χιλιάδων προσφύγων, δηλαδή το τρίτο του πληθυσμού της νήσου. Προηγούμενη εκτίμησις του ΟΗΕ, ανεβίβαζε τους πρόσφυγες σε 150 χιλιάδες, ενώ η κυβέρνησις του κ. Γλαύκου Κληρίδη τους ανεβίβασε σε 200 χιλιάδες. Ο αυτός εκπρόσωπος του ΟΗΕ, προσέθεσε ότι είς τας ελεγχόμενας υπό των Ελληνοκυπρίων περιοχών υπάρχουν 199 χιλιάδες εκτοπισμένα άτομα δηλαδή 164 χιλιάδες Έλληνες και 35 χιλιάδες Τούρκοι. Είς τας βόρειας περιοχάς της νήσου τας ελεγχόμενας υπό των Τούρκων, υπάρχουν 28 χιλιάδες πρόσφυγες εκ των οποίων οι 20 χιλιάδες είναι Ελληνοκύπριοι²⁵.

Η Γαλλόφωνη εφημερίδα του Καναδά Le Devoir στις 17 Δεκεμβρίου 1974, ανέφερε πως:

Οι Ελληνοκύπριοι ηγέτες δήλωσαν έτοιμοι να ξαναρχίσουν τις διαπραγματεύσεις, ενώ ο Τουρκοκύπριος ηγέτης κ. Ντενκτάς έθεσε

24. *Εφημερίδα Μακεδονία*, «Παραδόθηκε η Περγαμινή», Θεσσαλονίκη, 21 Σεπτεμβρίου 1975, σ.19.

25. *Εφημερίδα Ταχυδρόμος*, «Οι Πρόσφυγες στην Κύπρο Ανέρχονται σε 230 Χιλιάδες», Κάϊρο, 31 Αυγούστου 1974, σ.2.

ορισμένους όρους. Συγκεκριμένα, εξαρτά τη συνέχιση των διαπραγματεύσεων στη χορήγηση εξουσιοδοτήσεων να περάσουν στα βόρεια του νησιού περίπου 25.000 Τουρκοκύπριοι που ζουν στο νότο, καθώς και στον καθορισμό των εξουσιών και του καθεστώτος των διαπραγματευτών. Στο μεταξύ, μάθαμε από πηγή προσκείμενη στην Ελληνοκυπριακή Κυβέρνηση, πως ο κ.Μακάριος θα μπορούσε να εξουσιοδοτήσει τους 10.000 Τουρκοκύπριους πρόσφυγες από τη βάση του Ακρωτηρίου (νότια του νησιού) να φτάσουν στο βορρά. Επίθεση από πλήθος Τουρκοκυπρίων νεαρών δέχθηκε χθες το απόγευμα ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος καθώς προσπαθούσε να επισκεφθεί τον Τουρκοκυπριακό προσφυγικό καταυλισμό που βρίσκεται εντός της βάσης του Ακρωτηρίου²⁶.

Με παρόμοιο περιστατικό όπου μάλιστα βρίσκονταν παιδιά, ασχολήθηκε η Μπόσκιουρτ στις 16 Σεπτεμβρίου 1974, γράφοντας πως:

Ενώ χαίρονται που απαλλάχθηκαν από τους Έλληνες και τους Έλληνοκύπριους, μια ομάδα Τούρκων προσφύγων, που είχαν γίνει αιχμάλωτοι στα χέρια των Βρετανών, εμφανίζονται στο στρατόπεδο στη Βάση του Κόλπου της Επισκοπής. Οι Τούρκοι, που έφυγαν από τα χωριά που ονομάζονται Endim²⁷, Aytoma²⁸, Çanakkale²⁹ και Çiftlik³⁰ μέσα και γύρω από τη Λεμεσό και κατέφυγαν στη Βρετανική Βάση, είπαν: «Ο χειμώνας θα έρθει σε ένα μήνα. Τότε εμείς τα παιδιά θα είμαστε σε μιζέρια». Λένε: «Οι Βρετανοί δεν βλέπουν τίποτα άλλο παρά μόνο τα δικά τους συμφέροντα». Η ελπίδα 8 χιλιάδων Τούρκων που ζουν σε μια μισοπεθαμένη, μισοφαγωμένη και κατεστραμμένη κατάσταση στις Βρετανικές Βάσεις είναι να αποκτήσουν την ελευθερία τους περνώντας στο Τουρκικό έδαφος. Όμως οι Βρετανικές Αρχές δεν το επιτρέπουν αυτό για να ωφεληθούν οι Έλληνες και οι Έλληνοκύπριοι³¹.

26. *Εφημερίδα Le Devoir*, «Ford Arrache au Congrès», Μόντρεαλ, 17 Δεκεμβρίου 1974, σ.10.

27. Αυδήμου.

28. Άγιος Θωμάς.

29. Καντού.

30. Τσερκέζοι.

31. *Εφημερίδα Bozkurt*, «İngiliz iislerindeki», Λευκωσία, 16 Σεπτεμβρίου 1974, σ.1.

Η Μπότζκιουρτ δηλαδή βλέπει πως οι Βρετανοί εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των Ελληνοκυπρίων. Η Κοσταρικανή εφημερίδα La Nacion στις 29 Αυγούστου 1974, σχολίασε πως:

Ο Τουρκοκύπριος Αντιπρόεδρος Ραούφ Ντενκτάς αρνήθηκε σήμερα να παραστεί σε συνεδρίαση του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών για να συζητηθεί η κατάσταση των προσφύγων στην Κύπρο και η κατασκευή σκηνοπόλεων για να στεγαστούν χιλιάδες Ελληνοκύπριοι, που εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους από την Τουρκική εισβολή³².

Η La Nacion άρα υπογραμμίζει το θέμα της στέγασης των προσφύγων. Η The Sun του Λονδίνου στις 05 Αυγούστου 1974, θα παρουσίαζε τη:

Φρικτή ιστορία θηριωδιών από τους Τούρκους εισβολείς της Κύπρου όπου προέκυψε σήμερα. Ειπώθηκε από Ελληνοκύπριους χωρικούς που κλαίγανε, που διασώθηκαν από στρατιώτες των Ηνωμένων Εθνών. Είπαν ότι έβλεπαν τα αγαπημένα τους πρόσωπα να βασανίζονται και να πυροβολούνται. Μίλησαν για βάρβαρο βιασμό υπό την απειλή όπλου... και απειλές για άμεση εκτέλεση αν αντιστέκονταν. Οι κάτοικοι του χωριού είναι από το Τριμίθι, το Κάρμι και τον Άγιο Γεώργιο, τρεις αγροτικές κοινότητες δυτικά της παραθεριστικής πόλης της Κερύνειας. Ήταν παγιδευμένοι από τότε που ξεκίνησαν οι μάχες πριν από δύο εβδομάδες και μεταφέρθηκαν στη Λευκωσία από τις δυνάμεις των Ηνωμένων Εθνών μόλις το Σάββατο. Και σήμερα σε ορφανοτροφείο της Λευκωσίας είπαν τα παραμύθια τους... απλά και χωρίς καμία προτροπή. Μια 20χρονη κοπέλα, καθισμένη κάτω από μια εικόνα του Ιησού, περιέγραψε πως την βίασαν και παρακολουθούσε τρομοκρατημένη καθώς ο αρραβωνιαστικός της και άλλοι έξι άνδρες πυροβολήθηκαν εν ψυχρώ... λίγα λεπτά αφότου τους είχαν υποσχεθεί ότι δεν θα τους έκαναν κακό. Είπε: «Μετά τον πυροβολισμό, ένας Τούρκος στρατιώτης με άρπαξε και με τράβηξε σε ένα χαντάκι. Πάλεψα και προσπάθησα να ξεφύγω αλλά με έσπρωξε στο έδαφος. Ένας άλλος Τούρκος στρατιώτης που μας παρακολουθούσε είχε ένα μωρό εννέα

32. Εφημερίδα La Nacion, «Invasión de Chipre», Σαν Χοσέ (Κόστα Ρίκα), 29 Αυγούστου 1974, σ.22Α.

μηνών στην αγκαλιά του και εγώ, προσπαθώντας να σωθώ, φώναζα ότι το παιδί ήταν δικό μου. Γέλασαν μαζί μου και πέταξαν το μωρό στο έδαφος. Στη συνέχεια βιάστηκα και λιποθύμησα»³³.

Δεν έφθαναν οι Κύπριοι πρόσφυγες, ήταν και αυτοί από τον Λίβανο. Όπως ανέφερε η Νιού Γιόρκ Τάϊμς στις 29 Μαρτίου 1976, στοιβαγμένοι σε γιοτ και φορτηγά σκάφη, εκατοντάδες χριστιανοί πρόσφυγες από τον Λίβανο έφτασαν εδώ³⁴ δια θαλάσσης το Σαββατοκύριακο³⁵. Η Κολομβιανή Έλ Τιέμπο στις 30 Μαρτίου 1976, έγραφε πως:

Ο Έκτος Στόλος των ΗΠΑ είναι έτοιμος να εκκενώσει χιλιάδες Χριστιανούς πρόσφυγες εάν η κατάσταση στον Λίβανο επιδεινωθεί περαιτέρω, ανέφερε έγκυρη πηγή. Οι πρόσφυγες θα μεταφερθούν στην Κύπρο, η Κυβέρνηση της οποίας εξετάζει ένα σχέδιο έκτακτης ανάγκης που προτείνει η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, για προσωρινή στέγαση σε υπάρχοντες προσφυγικούς καταυλισμούς στο νησί σύμφωνα με την πηγή³⁶.

Και πάλι η Νιού Γιόρκ Τάϊμς, στις 25 Απριλίου 1976, θα ανέφερε πως στα λόμπι των ξενοδοχείων και στα παραθαλάσσια εστιατόρια αυτής της πόλης, οι κύριες γλώσσες που ακούει κανείς αυτές τις μέρες είναι τα γαλλικά και τα αραβικά. Οι συνομιλίες είναι πασπαλισμένες με ασυνήθιστα ονόματα –Phalange, Franjieh, Saiya³⁸. Η Τουρκική Τζιουμχουριέτ στις 18 Μαρτίου 1975, ασχολήθηκε μόνο με τον Έλληνα συνθέτη Μίκη Θεοδωράκη, που έδωσε συναυλία στο Παρίσι την προηγούμενη μέρα προς όφελος των Ελληνοκυπρίων προσφύγων. Σε ομιλία του πριν από τη συναυλία, ο Θεοδωράκης δήλωσε ότι είναι υπέρ της προσέγγισης του Τουρκικού και του Ελληνικού λαού μεταξύ τους³⁹. Χαρακτηριστική της Τουρκικής πολιτικής όμως για πλήρη διαχωρισμό των δύο

33. United Nations Security Council, *Items in Cyprus*, Νέα Υόρκη, 06 Δεκεμβρίου 1974, Αρ. S-0903-0010-03-00001, σ.6.

34. Στην Κύπρο.

35. *Εφημερίδα The New York Times*, «Cyprus Gets New Influx Of Lebanese Christians», Νέα Υόρκη, 29 Μαρτίου 1976, σ.60.

36. *Εφημερίδα El Tiempo*, «Lista la Evacuación», Μπογκοτά (Κολομβία), 30 Μαρτίου 1976, σ.14Α.

37. Λάρνακα.

38. *Εφημερίδα The New York Times*, «Lebanese Refugees Crowd a Cypriot Port», Νέα Υόρκη, 25 Απριλίου 1976, σ. 2.

39. *Εφημερίδα Cumhuriyet*, «Paris'te Konser», Κωνσταντινούπολη, 18 Μαρτίου 1975, σ.1

Κοινοτήτων και ξεριζωμό κάθε Ελληνικού στοιχείου στα κατεχόμενα, είναι η περιγραφή του γνωστού Άγγλου δημοσιογράφου και συγγραφέα Κρίστοφερ Έρικ Χίτσενς, ο οποίος περιγράφει τον διωγμό των Ελληνοκυπρίων της Καρπασίας:

«Αυτό που συνέβαινε έχει περιγραφεί γλαφυρά από πολλούς ανεξάρτητους παρατηρητές και από όσους επιβίωσαν της κατάστασης. Σε ολόκληρη τη χερσόνησο της Καρπασίας, Τούρκοι στρατιώτες και αστυνομικοί έκαναν τον βίο των Ελληνοκυπρίων αβίωτο. Μεγάλης διάρκειας και αυθαίρετοι κατ'οίκον περιορισμοί επιβάλλονταν. Οι βάνανυδες έρευνες, με το πρόσχημα της “ασφάλειας”, αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο. Έκλεβαν ζώα και άλλα περουσικά στοιχεία υπό την απειλή των όπλων. Έδιναν στους χωρικούς “αιτήσεις” για τη μεταφορά τους στο Νότο. Πολλές φορές οι “αιτήσεις” ήταν ήδη συμπληρωμένες και η οικογένεια οδηγούνταν στα όρια της γραμμής Αττίλα και εγκαταλείπονταν εκεί. Χίλιοι πεντακόσιοι (1.500) από τους περίπου εννέα χιλιάδες (9.000) Ελληνοκυπρίους που είχαν μείνει στην Καρπασία εκδιώχθηκαν με αυτό τον τρόπο και, έναν χρόνο μετά τη Συμφωνία της Βιέννης, όσοι έμειναν απευθύνθηκαν στον Κούρτ Βαλντχάϊμ, Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ, καλώντας τον να παρεμποδίσει τη βίαιη εκδίωξη τους. Στις 9 Δεκεμβρίου ο Βαλντχάϊμ ανέφερε στα Ηνωμένα Έθνη ότι «από τους επτά χιλιάδες τριακόσιους εβδομήντα έναν (7.371) κατοίκους στις 5 Ιουνίου 1976, ο ελληνοκυπριακός πληθυσμός μειώθηκε στους τρεις χιλιάδες εξακόσιους τριάντα έναν (3.631) στις 6 Δεκεμβρίου. Με αυτό τον ρυθμό, η Καρπασία σύντομα άδειασε από τους πρώην κατοίκους της»⁴⁰.

Ακόμη, η Βρετανική The Sunday Telegraph στις 04 Αυγούστου 1974, σχολίασε πως:

«Η μαζική απέλαση Ελληνοκυπρίων από πολλά χωριά κοντά στην Κερύνεια στην Τουρκοκρατούμενη ζώνη της Κύπρου αναφέρθηκε χθες από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό στη Λευκωσία. Ο Ερυθρός

40. Γιαννάκης Μάτσης, *Μετά Παρρησίας: Για την Ιστορία και την Αλήθεια*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2018, σ.111-112

Σταυρός είπε ότι όλοι οι Ελληνοκύπριοι στα χωριά Κάρμι και Τριμίθι εκδιώχθηκαν από Τούρκους στρατιώτες από τα σπίτια τους»⁴¹.

Αλλά και οι Τουρκοκύπριοι στο Νότο ήθελαν επίσης να μεταφερθούν στα κατεχόμενα. Όπως ανέφερε η Αμερικανική Evening News στις 29 Αυγούστου 1974, *οι φοβισμένοι Τουρκοκύπριοι σε αυτή την Ελληνοελεγχόμενη πόλη*⁴² *θέλουν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να μεταφερθούν στον Τουρκοκυπριακό τομέα στον βορρά. (...) «Θέλουμε να πάμε να ζήσουμε υπό τις Τουρκικές δυνάμεις για να είμαστε σίγουροι για το αύριο και το μέλλον μας», ανέφερε ένας δάσκαλος*⁴³. Από τον Τουρκοκυπριακό/Τουρκικό Τύπο δεν παρουσιάζεται η τραγωδία των Ελληνοκυπρίων και αυτό δείχνει πώς τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης μπορούν να χειραγωγήσουν την κοινή γνώμη. Η Τουρκική εισβολή όμως ήταν ένα βάρβαρο γεγονός⁴⁴, όπου πέρα από πρόσφυγες υπήρξαν αγνοούμενοι, εγκλωβισμένοι, μαζικές δολοφονίες, μαζικές λεηλασίες, μαζικοί βιασμοί ακόμη και γριών 80 και 90 χρόνων⁴⁵, ενώ έγινε πράξη η κατάληψη του 37% του Κυπριακού εδάφους από τον Τουρκικό στρατό⁴⁶.

Στην Κύπρο υπήρξε μία ωμή στρατιωτική επέμβαση από πλευράς της Τουρκίας, η οποία δεν είχε κανένα δικαίωμα να επέμβει, δεδομένου ότι κανένας Τουρκοκύπριος δεν βρέθηκε σε κίνδυνο, όπως δεν είχε βρεθεί σε κίνδυνο ποτέ από τον Νοέμβριο του 1967⁴⁷. Με την Συνθήκη Εγγυήσεως, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ελλάδα και η Τουρκία, αναγνώριζαν και εγγυόνταν την ανεξαρτησία, εδαφική ακεραιότητα και ασφάλεια της Κυπριακής Δημοκρατίας και σε περίπτωση παραβίασης των διατάξεων της Συνθήκης αυτής, οι τρεις πιο πάνω χώρες αναλάμβαναν την υποχρέωση να αποφασίσουν μεταξύ τους ή η κάθε μία ξεχωριστά για τα μέτρα που θα έπαιρναν για την τήρηση των πιο πάνω διατάξεων⁴⁸. Το άρθρο 33.1 της Συνθήκης της Γενεύης σχετικά με το καθεστώς των προσφύγων του 1951, απαγορεύει στο κράτος να «εκδιώξει ή

41. United Nations Security Council ό.π., σ.7

42. Πάφος

43. *Εφημερίδα The Evening News*, «Turks in Greek-Held Town», Νέα Υόρκη, 29 Αυγούστου 1974, σ.3C

44. Ανδρέας Καουρής, *Ο Εφιάλτης*. Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 1989. Σελ.167

45. Στο ίδιο, σ.453

46. Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας: Ανατύπωση Άρθρων 1981-1991*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 1992, σ.480

47. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Ο Κυπριακός ό.π.*, σ.621

48. Νίκος Χριστοδουλίδης, *Οι Γεωπολιτικές ό.π.*, σ.212

να επαναπροωθήσει («Refouler») πρόσφυγα με οποιονδήποτε τρόπο στα σύνορα των εδαφών όπου η ζωή ή η ελευθερία του θα απειληθούν εξαιτίας της φυλής, της θρησκείας, της εθνικότητάς του, της ιδιότητας του μέλους μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή μιας πολιτικής άποψης»⁴⁹.

Βιβλιογραφία:

Βιβλία:

- Denktas Rauf R., *The Cyprus Problem*. Public Information Office, Turkish Cypriot Administration, Λευκωσία, 1974
- Διεθνής Επιτροπή Νομικών, *Δίκαιες Διαδικασίες Ασύλου και Αποτελεσματική Προσφυγή: Εκπαιδευτικό Υλικό για την Πρόσβαση των Μεταναστών στη Δικαιοσύνη*, Ιδιωτική Έκδοση, Γενεύη, Σεπτέμβριος 2021
- Καουρής Ανδρέας, *Ο Εφιάλτης*. Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 1989
- Κληριδής Γλαύκος, *Η Κατάθεση μου (Τόμος 1)*. Εκδόσεις Αλήθεια, Λευκωσία, 1988
- Μάτσης Γιαννάκης, *Μετά Παρρησίας: Για την Ιστορία και την Αλήθεια*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2018
- Σαββίδης Αλέξης Γ.Κ., *Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας: Ανατύπωση Άρθρων 1981-1991*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 1992.
- Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Ο Κυπριακός Κοινωνικός Σχηματισμός (1191-2004): Από τη Συγκρότηση στη Διχοτόμηση*. Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2017
- Χριστοδουλίδης Νίκος, *Οι Γεωπολιτικές Πραγματικότητες στα Σχέδια Λύσης του Κυπριακού (1948-1978)*. Εκδόσεις Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2021.

Συλλογικοί Τόμοι:

Χατζησωτηρίου Χριστίνα και Ξενοφώντος Κωνσταντίνος, *Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στο Κυπριακό Συγκείμενο: Πολιτικές, Προκλήσεις και Εισηγήσεις*, στο Χριστίνα Χατζησωτηρίου και Κωνσταντίνος Ξενοφώντος (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Σαΐτα, Καβάλα, 2014.

49. Διεθνής Επιτροπή Νομικών, *Δίκαιες Διαδικασίες Ασύλου και Αποτελεσματική Προσφυγή: Εκπαιδευτικό Υλικό για την Πρόσβαση των Μεταναστών στη Δικαιοσύνη*, Ιδιωτική Έκδοση, Γενεύη, Σεπτέμβριος 2021, σ.17.

Πανεπιστημιακά Συγγράμματα:

Στούκου Αναστασία Μαρία, *Οι Μεταναστευτικές Ροές ως Αποσταθεροποιητικός Παράγοντας των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Διπλωματική Εργασία, Πειραιάς, 2021.

Περιοδικά:

Χρονικό του Πολίτη, *Σταύρος Σταύρου Σύρος – Μια Προσωπική Μαρτυρία (Μέρος Β΄): «Και Μόνος και μετά Πολλών»*, Εκδόσεις Αρκτίνος Λτδ, Λευκωσία, 28 Αυγούστου 2011, Τεύχος 178.

Εκδόσεις/Πρακτικά Ηνωμένων Εθνών:

United Nations Security Council, *Items in Cyprus*, Νέα Υόρκη, 06 Δεκεμβρίου 1974, Αρ. S-0903-0010-03-00001.

Εφημερίδες:

Εφημερίδα Bozkurt, Λευκωσία

Εφημερίδα Wilmington Morning Star, North Carolina (ΗΠΑ)

Εφημερίδα The Leader-Post, Saskatchewan (Καναδάς)

Εφημερίδα Daily Record, Ουάσιγκτων

Εφημερίδα The Spartanburg Herald, South Carolina (ΗΠΑ)

Εφημερίδα Türk-Sen, Λευκωσία

Εφημερίδα The Blade, Οχάϊο (ΗΠΑ)

Εφημερίδα The Windsor Star, Οντάριο (Καναδάς)

Εφημερίδα Ριζοσπάστης, Αθήνα

Εφημερίδα Μακεδονία, Θεσσαλονίκη

Εφημερίδα Ταχυδρόμος, Κάϊρο

Εφημερίδα Le Devoir, Μόντρεαλ

Εφημερίδα La Nacion, Σαν Χοσέ (Κόστα Ρίκα)

Εφημερίδα The New York Times, Νέα Υόρκη

Εφημερίδα El Tiempo, Μπογκοτά (Κολομβία)

Εφημερίδα Cumhuriyet, Κωνσταντινούπολη

Εφημερίδα The Evening News, Νέα Υόρκη.

Συνεντεύξεις:

Συνέντευξη στο συγγραφέα του Σταύρο Σταύρου (Σύρο) στις 25 Ιανουαρίου 2023, Λεμεσός

Συνέντευξη στο συγγραφέα του Γιαννάκη Μάτση στις 08 Φεβρουαρίου 2023, Λευκωσία.

Προσφυγικά ρεύματα στην Κύπρο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Η περίπτωση των Ρώσων και των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής

Κυριάκος Ιακωβίδης

Λέκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας,

Πανεπιστήμιο Νεάπολης,

k.iakovides@nup.ac.cy

Περίληψη¹:

Το παρακάτω κείμενο καταπιάνεται κυρίως με τη στάση της βρετανικής διοίκησης απέναντι στην άφιξη Ρώσων «Λευκών» προσφύγων και των ξεριζωμένων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Επικεντρώνεται στις αντιδράσεις της διοίκησης και συγκρίνει τη στάση της απέναντι στα δύο προσφυγικά ρεύματα.

Λέξεις κλειδιά: Πρόσφυγες, Ρώσοι, Μικρασιατική Καταστροφή, Στρατόπεδα, Λοιμοκαθαρτήρια.

Ο θάνατος των Αυτοκρατοριών εξαιτίας του Μεγάλου Πολέμου παρέμενε για τους Κύπριους φιλολογικό γεγονός για το οποίο αντλούσαν πληροφορίες από τον Τύπο, ωστόσο στα λιμάνια της Κύπρου αποβίβστηκαν, αρχικά, Ρώσοι «Λευκοί» πρόσφυγες και μετέπειτα οι Μικρασιάτες. Ήταν τα ανθρώπινα συντρίμια ενός, πλέον, ξεπερασμένου κόσμου. Ένας Ρώσος πρόσφυγας στην Κύπρο έγραψε στον κυπριακό Τύπο ότι είμαστε «σβώλος» από το παλαιό μεγαλείο της χώρας των Τσάρων². Τον Μάρτιο του 1924 οι «σβώλοι» μιας άλλης αυτοκρατορίας, μέλη της οικογένειας του τελευταίου Σουλτάνου, προσπάθησαν ανεπιτυχώς, αμέσως μετά την κατάργηση του χαλιφάτου από τον Κεμάλ και την επακόλουθη εκδίωξη των απογόνων της σουλτανικής δυναστείας, να βρουν καταφύγιο στην Κύπρο. Η βρετανική διοίκηση, υπό το φόβο αντιδράσεων των κεμαλικών στο νησί, τους αρνήθηκε την αποβίβαση³.

-
1. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Μόνα Σαββίδου-Θεοδούλου για τις βοηθητικές επισημάνσεις.
 2. *Ελευθερία*, Λευκωσία 31 Ιουλίου/13 Αυγούστου 1921
 3. *Κήρυξ*, Λεμεσός 14 Μαρτίου 1924 και Κρατικό Αρχείο Κύπρου (στο εξής: ΚΑΚ), SA1 588/1924, Τηλεγράφημα από Λεμεσό προς Stevenson, 11/3/1924.

Το περιστατικό με την οικογένεια του Σουλτάνου δεν προβάλλεται τυχαία, το αντίθετο· είναι παραδειγματικό της γενικότερης συμπεριφοράς της διοίκησης προς τους πρόσφυγες. Η τελευταία είχε ανέκαθεν σφικτή/περιοριστική πολιτική απέναντι στην έλευση προσφύγων, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια μετά τον Μεγάλο Πόλεμο. Όμως, ακόμη και με αυτή την πολιτική, περίπου 9.000, και κάτι παραπάνω, πρόσφυγες φιλοξενήθηκαν στην Κύπρο την περίοδο 1920-1925, κατά κύριο λόγο: Αρμένιοι, Ρώσοι, Έλληνες Κύπριοι και Έλληνες μη Κύπριοι Μικρασιάτες. Συγκεκριμένα, 1.600 Ρώσοι, 3.500 πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής και περίπου 3.000 με 4.000 από την Κιλικία την περίοδο 1920 μέχρι τις αρχές του 1922 (συνέπεια του πολέμου μεταξύ Γάλλων και Κεμάλ και της συνεπαγόμενης μετάβασης του ελέγχου της Κιλικίας από τους Γάλλους στον κεμαλικό στρατό, με συμφωνία τον Οκτώβριο του 1921)⁴. Οι 9.000 ήταν στάλα στα εκατομμύρια προσφύγων που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (υπολογίζεται ότι το 1926 υπήρχαν 9.5 εκατομμύρια πρόσφυγες στην Ευρώπη)⁵.

Πάντως, το σκηνικό με πρόσφυγες να καταφθάνουν στην Κύπρο δεν ήταν πρωτόγνωρο. Η Κύπρος φιλοξένησε ξανά πρόσφυγες στο παρελθόν, αναφέρω ενδεικτικά τους Αρμένιους και Σύρους πριν και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου· ποτέ όμως τόσο πολλοί σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Και επιπλέον: σε σύγκριση με τους προαναφερόμενους πρόσφυγες οι πρόσφυγες του 1920-1925 δεν είχαν την επιλογή του επαναπατρισμού.

Η μη δυνατότητα επαναπατρισμού σήμαινε μακρύτερη σε διάρκεια διαμονή των προσφύγων. Αυτό ήταν ζήτημα για τους Βρετανούς αφού έβαζε σε δοκιμασία την επάρκεια των χώρων φιλοξενίας. Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

4. Στην περίπτωση των προσφύγων της Κιλικίας οι ίδιοι οι Βρετανοί παραδέχθηκαν ότι η καταμέτρηση ήταν στο περίπου, ισχυριζόμενοι ότι ήταν αδύνατον να έχουν ακριβείς μετρήσεις. KAK, SA1 1430/1927, «Armenian Refugee Question», 27/10/1927 και The National Archives (TNA), CO 67/208, Stevenson προς Secretary of State for the Colonies, 27/11/1922.

5. Michael R. Marrus, *The unwanted. European refugees from the First World War through the Cold War*, Φιλαδέλφεια 1985, σ. 51-52.

Τα λοιμοκαθαρτήρια-στρατόπεδα

Το διάστημα Μαρτίου-Απριλίου 1920 περίπου 1.600 Ρώσοι πρόσφυγες ήρθαν στην Κύπρο⁶, μέχρι το 1922 είχαν απελαθεί όλοι εκτός από 30-50 οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα⁷. Ενώ από το 1922 μέχρι το 1925 στην Κύπρο αφίχθηκαν περίπου 3.500 Μικρασιάτες πρόσφυγες⁸. Αν προσθέσει κανείς και τους πρόσφυγες της Κιλικίας, κυρίως Αρμένιοι, (οι οποίοι όμως δεν θα μας απασχολήσουν στο παρόν άρθρο), αυτόδηλα, προέκυψε ζήτημα χώρων υποδοχής.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δύο από τα στρατόπεδα που κτίστηκαν μεταβλήθηκαν σε χώρους λοιμοκαθαρτηρίου και διαμονής των προσφύγων της περιόδου 1920-1925: Το ένα στην περιοχή της Αμμοχώστου, στην τοποθεσία Καράολος, 180 μέτρα από τη θάλασσα και το άλλο στη Δεκέλεια 8 μίλια από τη Λάρνακα (κτίστηκε από Γάλλους στρατιώτες και φιλοξένησε, αρχικά, πρόσφυγες από το Ρουάντ της Συρίας, το νέο στρατόπεδο ήταν δίπλα από τις εγκαταστάσεις του λοιμοκαθαρτηρίου της Δεκέλειας το οποίο πρωτολειτούργησε το 1883)⁹. Το στρατόπεδο στην Αμμόχωστο ήταν

-
6. Κυριάκος Ιακωβίδης, «Ρώσοι πρόσφυγες στην Κύπρο (1920-1922)», *Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, Τόμος ΙΒ΄, Λευκωσία 2016, σ. 309-328.
7. KAK, SA1 247/1923, «High Commissioner's annual report 1922», σ.51. Ο υπολογισμός «περίπου 30» που δίνεται από τον Αρμοστή στην ετήσια έκθεση του 1922 (αναφερόμενος στους Ρώσους που παρέμειναν στην Κύπρο) είναι βασισμένος σε καταγραφή των υπαλλήλων της βρετανικής διοίκησης, η οποία βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου, και περιλαμβάνει συνολικά 29 Ρώσους (βέβαια, ο αριθμός δεν είναι ακριβής καθότι εντοπίσαμε άτομα τα οποία δεν περιλήφθηκαν στην καταμέτρηση αλλά παρέμειναν στην Κύπρο). KAK, SA1 1330/1920 «List of Russians to whom permission to remain in Cyprus has been granted». Η Lana Der Parthogh καταγράφει την μαρτυρία του παππού της, Ρώσου πρόσφυγα που ήρθε και παρέμεινε μόνιμα στην Κύπρο, ότι 47 πρόσφυγες έμειναν για πάντα στο νησί. Lana Der Parthogh, *Samovar on the table. A family memoir*, Μπλούμινγκτον 2016, σ. 51.
8. Η Ματθοπούλου υπολογίζει ότι από τον Σεπτέμβριο του 1922 έως τον Οκτώβριο του 1923 έφθασαν στην Κύπρο 3.380 πρόσφυγες, βλ. Ευαγγελία Ματθοπούλου, «Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην Κύπρο: Έλευση και εγκατάσταση», στο: Χαράλαμπος Χοτζιάκογλου (επιμ.), *Κύπρος-Μ. Ασία, Κοιτίδες πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου. Μέγαρο Παλαιάς Αρχιεπισκοπής Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 13 Οκτωβρίου 2012*, Λευκωσία 2015, σ. 81-106 (βλ. 85).
9. KAK, SA1 767/1917, Chief Collector of Customs προς Chief Secretary, 21 Ιανουαρίου 1919· KAK, SA1 2998/1893, Brown (μηχανικός της διοίκησης) προς Colonial Secretary, 5/9/1883 και KAK, SA1 767/1917, Commissioner Larnaca προς Chief Secretary, 13/11/1917.

το μεγαλύτερο στην Κύπρο, χωρητικότητας 5.000 ατόμων, υποδέχθηκε τους Ρώσους πρόσφυγες¹⁰, το χωρητικότητας 1.400 ατόμων στρατόπεδο της Δεκέλειας στέγασε τους Μικρασιάτες πρόσφυγες¹¹. Ουσιαστικά, το στρατόπεδο στη Δεκέλεια αντικατέστησε το παρακείμενο λοιμοκαθαρτήριο το οποίο μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου διαλύθηκε και μετατράπηκε σε φυλακή¹².

Τους πρώτους μήνες της παραμονής στο στρατόπεδο της Αμμοχώστου οι Ρώσοι υποχρεώθηκαν σε –μάλλον– άβολη συγκατοίκηση με 3.200 Οθωμανούς αιχμαλώτους, οι οποίοι ήταν οι προηγούμενοι ένοικοι του στρατοπέδου, και σε εκείνη τη φάση ανέμεναν να μεταφερθούν στην Αίγυπτο¹³. Η έστω σύντομη συγκατοίκηση θα πρέπει να ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την πεποίθηση των Ρώσων ότι ζούσαν το τέλος/τη διάλυση των Αυτοκρατοριών. Εξίσου δυσοίωνα ήταν και η “συγκατοίκηση” με τους τάφους 158 Οθωμανών αιχμαλώτων¹⁴.

Στην πορεία της παραμονής των Ρώσων στην Κύπρο επιστρατεύτηκε και το στρατόπεδο στα Πολεμίδια (Λεμεσό), το οποίο ήταν κτισμένο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, χωρούσε 1.100 άτομα. Πριν από τους Ρώσους το στρατόπεδο στα Πολεμίδια φιλοξένησε 700 ορφανά από την Κιλικία, αρμενικής καταγωγής. Κατέφθασαν τον Ιούνιο του 1920¹⁵. Αξίζει να αναφερθεί ότι καθοριστικό ρόλο στη μετάβαση των κατοίκων της Κιλικίας το 1920-1921 προς την Κύπρο έπαιξε ένας Κύπριος¹⁶, ο υποπρόξενος της Ισπανίας στην Κιλικία, Ανδρέας Μαυρομάτης, υιός του Κωνσταντίνου Μαυρομάτη (1831-1903)¹⁷, μεγαλέμπορα και εργοστασιάρχη της Κιλικίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με ρίζες από τη Σαλαμιού της Πάφου (θεωρείται –και έτσι είναι στην πραγματικότητα– ο ευεργέτης του παφίτικου χωριού).

10. ΚΑΚ, SA1/858/1919, «Your telegram of April 3rd», 5/4/1920.

11. ΚΑΚ, SA1 1051/1922, Τηλεγράφημα του βρετανικού προξενείου στη Σμύρνη, 5 Σεπτεμβρίου 1922.

12. *Cyprus Blue Book* 1919-1920, σ. 344.

13. The National Archives (στο εξής TNA) CO 67/200, Stevenson προς Colonial Secretary, 5/4/1920 και ΚΑΚ, SA1 1167/1916, «Three Turkish Prisoners of War».

14. ΚΑΚ, SA1 1594/1920/2, Commissioner Famagusta προς Chief Secretary, 15/1/1921.

15. ΚΑΚ, SA1 247/1921, High Commissioner’s annual report 1920-1921 και Σάλπιγξ, Λεμεσός 8/21 Ιουνίου 1920.

16. ΚΑΚ, SA1 1517/1921, Andre Mavromatis προς Stevenson, 19/12/1921.

17. Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο κύπριος ευεργέτης του Ελληνισμού της Κιλικίας, Κωνσταντίνος Μαυρομάτης (1831-1903)» Ευθυμία Λεμονιάτη-Κυριάκος Ιακωβίδης (επιμ.), Σαλαμιού, Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά Ημερίδας, Λευκωσία 2023, σ. 57-73. Ευχαριστώ τον Κωστή Κοκκινόφτα που διασαφήνισε την εξ αίματος σχέση Ανδρέα και Κωνσταντίνου Μαυρομάτη.

Μέχρι τώρα ο αναγνώστης θα έχει προσέξει την κατάχρηση του ρήματος φιλοξενώ. Πράγματι, το ομολογώ, το ρήμα χρησιμοποιείται καταχρηστικά, μη βρίσκοντας προσφυέστερη λέξη.

Η φιλοξενία δεν είναι εντελώς συμβατή λέξη γιατί εμπεριέχει την έννοια της φιλόφρονης υποδοχής. Αντίθετα με την ερμηνεία της λέξης, οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν να ξενίσουν και, επιπλέον, δεν ήταν σε θέση να προσφέρουν ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης, διέθεταν ανεπαρκείς εγκαταστάσεις, παρουσίαζαν ελλείψεις και σε γενικές γραμμές πιάστηκαν απροετοίμαστοι. Ο Stevenson, Αρμοστής στην Κύπρο, όταν τον Φεβρουάριο του 1920, παραμονές της άφιξης των πρώτων Ρώσων προσφύγων, πληροφορήθηκε την πρόθεση του Βρετανού Ύπατου Αρμοστή της Κωνσταντινούπολης (ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν κάτι σαν διοικητής της πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επωμιζόμενος την τύχη χιλιάδων Ρώσων προσφύγων, περίπου 200.000¹⁸, που κατέληξαν στην Κωνσταντινούπολη) να του στείλει 3.000 με 5.000 Ρώσους πρόσφυγες, του τηλεγράφησε, σε ύφος απελπιστικό, ότι ούτε 150 πρόσφυγες δεν μπορούσε να φιλοξενήσει¹⁹. Ήταν ανέτοιμος.

Χαρακτηριστικά, το στρατόπεδο στη Δεκέλεια, το οποίο υποδέχθηκε τους πρόσφυγες του 1922, μόλις δύο χρόνια πριν είχε κριθεί από τις βρετανικές υπηρεσίες ως ακατάλληλο για διαμονή. Στο παρελθόν τα πράγματα ήταν ακόμη χειρότερα: Στη Δεκέλεια υπήρχε μέχρι το 1918, όπως αναφέραμε, μικρό λοιμοκαθακτήριο, το οποίο μπορούσε να φιλοξενήσει λιγότερους από 200 ανθρώπους (η αρχική χωρητικότητά του ήταν μόλις 60 άτομα)²⁰ και δεν μπορούσε να προσφέρει διαμονή πέραν της περιόδου της υποχρεωτικής καραντίνας –κυρίως λόγω έλλειψης νερού– το μοναδικό πηγάδι του λοιμοκαθακτηρίου δεν αρκούσε να καλύψει τις εκάστοτε ανάγκες²¹. Η Δεκέλεια ήταν ένα από τα δύο λοιμοκαθακτήρια της Κύπρου κατά την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου, το άλλο ήταν στη Λάρνακα κτισμένο επί Οθωμανοκρατίας. Αντίθετα με τη Δεκέλεια, το λοιμοκαθακτήριο της Λάρνακας ήταν σε θέση να προσφέρει διαμονή μακράς διάρκειας και, επιπλέον, ήταν μεγαλύτερο σε

18. Yelena Lykova, «Russian emigration to Turkey in the 1920's: A case study», *Η.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, τεύχ. 25, 2007, σ. 323-341.

19. TNA, CO 67/200, Πρακτικά συνομιλιών (H. Lambert, H. Read, Col. Amery, Lord Milner, G. Fiddes et alia), 5/3/1920.

20. KAK, SA1 2998/1893, Brown (μηχανικός της διοίκησης) προς Αρχιγραμματέα, 5/9/1883

21. KAK, SA1 2094/1898, Επιστολή προς Chief Secretary, 19/10/1898

χωρητικότητα. Εξάλλου, εκεί διαβιούσαν για αρκετό καιρό Αρμένιοι πρόσφυγες οι οποίοι ήρθαν τη δεκαετία του 1890²², το διάστημα δηλαδή των συστηματικών διωγμών τους από το οθωμανικό καθεστώς²³. Την περίοδο 1920-1925 φιλοξένησε πρόσφυγες της Μ. Ασίας, τον Οκτώβριο του 1922 η διοίκηση επέταξε τα γύρω κτήρια του λοιμοκαθαρητηρίου της Λάρνακας και αύξησε τη χωρητικότητα, σε περίπου 850-900 άτομα²⁴.

Το στρατόπεδο στη Δεκέλεια

Αρχικά, το 1917, το υπό γαλλική διοίκηση στρατόπεδο της Δεκέλειας φιλοξένησε πρόσφυγες από το Ρουάντ (Συρία) οι οποίοι ως καλοί Άραβες το είχαν μετατρέψει σε τεκέ καταναλώνοντας μεγάλες δόσεις καπνού²⁵. Το στρατόπεδο ήταν τόσο κοντά στην ακτή που Άραβας πρόσφυγας ισχυρίστηκε ότι είδε εχθρικό υποβρύχιο, προφανώς μαστουρωμένος από τον πολύ καπνό²⁶. Για να μην αδικούμε τον Άραβα πρόσφυγα είναι αλήθεια ότι οι Βρετανοί εντόπισαν γερμανικά υποβρύχια κοντά στις ακτές της Κύπρου, αλλά όχι τόσο κοντά ώστε να γίνουν αντιληπτά διά γυμνού οφθαλμού²⁷.

Οι Γάλλοι ανέγειραν 238 καλύβες από λάσπη και χόμα, προχειροκατασκευασμένες και σαπισμένες, γενικότερα η γαλλική μέριμνα ήταν ανεπαρκής, βρέθηκαν σπασμένα παράθυρα ενώ οι πύλες του στρατοπέδου είχαν υποστεί ανεπανόρθωτη φθορά²⁸. Οι Γάλλοι γνωρίζοντας ότι θα εγκατέλειπαν το στρατόπεδο μετά το τέλος του πολέμου, όπως και έκαναν, αδιαφόρησαν. Έκπληκτοι από την εικόνα του στρατοπέδου οι Βρετανοί υπογράμμισαν στις

22. ΚΑΚ, SA1 2094/1898,, Επιστολή προς Chief Secretary, 14/8/1898.

23. Για την άφιξη των Αρμενίων εκείνη την περίοδο στην Κύπρο βλ. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «*Αδελφά έθνη εν μέσω θύελλης*» *Αρμένιοι και Έλληνες στις μεγάλες κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος* (1856-1914), Θεσσαλονίκη 2015, σ. 360-370.

24. ΚΑΚ, SA1 1092/1922/1, Members of the refugees committee στον Αρμοστή της Κύπρου, 7 Οκτωβρίου 1922 και ΚΑΚ, SA1 1041/21, Chief Medical Officer προς Chief Secretary, 17/11/1921

25. ΚΑΚ, SA1 767/1917, Stevenson προς Contre-Amiral Varney (Commandant la division de Syrie), 26/5/1919 και ΚΑΚ, SA1 767/1917, Lefkariti (police) προς Inspector in charge Larnaca, χ.η.

26. ΚΑΚ, SA1 767/1917, Wilson (police) προς Inspector in charge Larnaca, χ.η.

27. ΚΑΚ, SA1 1026/1918, Commissioner Famagusta προς Chief Secretary to Government, 15/9/1918

28. ΚΑΚ, SA1 826/1919, Assistant divisional engineer προς διοίκηση, 14/4/1919

εκθέσεις τους την αναγκαιότητα βελτιώσεων, αλλαγών και συντήρησης των λιγότερο φθαρμένων χώρων διαμονής. Το πιο καλοδιατηρημένο κτήριο ήταν αυτό του διοικητή, ένα διώροφο το οποίο αποτελείτο από έντεκα δωμάτια²⁹.

Εν τέλει το στρατόπεδο της Δεκέλειας εκκενώθηκε τον Ιανουάριο του 1919³⁰. Μετά την εκκένωση οι υπηρεσίες υγείας ανέλαβαν το στρατόπεδο και προχώρησαν σε διορθωτικά έργα: όπως η αντικατάσταση των λασποκαλύβων (όχι όλων) από πετρόκτιστες κατοικίες και η τοποθέτηση νέων παραθύρων και πατωμάτων³¹, παρόλα αυτά, όπως προείπαμε, το 1920 το στρατόπεδο ήταν ακόμη ακατάλληλο για διαμονή. Όταν ετοιμάστηκε, έστω στοιχειωδώς, το 1921, υποδέχθηκε πρόσφυγες από την Κιλικία. Στο μεταξύ, οι Βρετανοί στα δύο στρατόπεδα-λοιμοκαθακτήρια (Αμμοχώστου και Δεκέλειας) εφάρμοσαν πρακτική την οποία συναντάς συνήθως σε ξενοδοχεία. Κατηγοριοποίησαν τους πρόσφυγες του στρατοπέδου της Δεκέλειας σε 1st class³², 2nd class και 3rd class (1.250 θέσεις 3rd class, 100 2nd class και 50 1st class) - δεν ήταν κάτι πρωτόγνωρο, τις διαβαθμίσεις προσφύγων τις εφάρμοσαν και αλλού οι Βρετανοί, π.χ. σε στρατόπεδα στην Αίγυπτο³³. Και επιπλέον: σε όλο τον κόσμο τα λοιμοκαθακτήρια εκείνης της εποχής λειτουργούσαν με διαχωρισμούς και διαβαθμίσεις. Το 1st class προορίζονταν συνήθως για τους βρετανικής καταγωγής πρόσφυγες ή Βρετανούς υπηκόους από αποικίες εκτός της Κύπρου (π.χ. Μαλτέζους). Στη Δεκέλεια οι 1st class έμεναν στο καλοδιατηρημένο κτήριο του διοικητή του στρατοπέδου και γύρω από αυτό³⁴. Οι Έλληνες Μικρασιάτες, περιλαμβανομένων και των Κυπρίων, έμεναν στις υποδεέστερες υποδομές. Άκομπος, αν και πειστικός τρόπος, να δείξουν οι Βρετανοί στους Κύπριους ότι στην ιεραρχία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας βρίσκονταν χαμηλά.

29. KAK, SA1 767/1917, Commissioner of Larnaca to Chief Secretary, 30 Δεκεμβρίου 1918.

30. KAK, SA1 767/1917, Chief Collector of Customs to Chief Secretary, 21 Ιανουαρίου 1919.

31. KAK, SA1 826/1919, Επιστολή Assistant divisional engineer για την κατάσταση στο στρατόπεδο της Δεκέλειας, 14 Απριλίου 1919.

32. KAK, SA1 1051/1922, Τηλεγράφημα του βρετανικού προξενείου στη Σμύρνη, 5 Σεπτεμβρίου 1922.

33. Tania Konn-Roberts, «“Guests of the British Crown”. White Russian Refugee Camps in Egypt, 1920-1922», *Slavonica*, Vol. 26, No.1, σ. 37-57.

34. KAK, SA1 767/1917, Commissioner Larnaca προς Chief Secretary, 30/12/1918

Τα παράπονα των προσφύγων

Οι διαμενόντες στις λασποκαλύβες της Δεκέλειας Μικρασιάτες δεν κοινολόγησαν στον Τύπο τα παράπονά τους. Αντίθετα, με τους Μικρασιάτες, οι Ρώσοι πρόσφυγες αντέδρασαν στις συνθήκες διαμονής στο στρατόπεδο Αμμοχώστου. Μετά την αποχώρησή τους από την Κύπρο έγιναν τιμητές των πρώην οικοδεσποτών. Ρώσος πρόσφυγας δημοσίευσε στην πασίγνωστη εφημερίδα Times του Λονδίνου περιγραφές της ζωής των Ρώσων στην Κύπρο δηλώνοντας ότι πρόκειται για ζώντες-νεκρούς, παρατημένους σε στρατόπεδο, με τους Βρετανούς να προσφέρουν τα απολύτως απαραίτητα για να τους κρατήσουν στη ζωή³⁵. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι ανάμεσα στους Ρώσους πρόσφυγες υπήρχαν προσωπικότητες με επιρροή όπως ο Captain Kayanon, στενός συνεργάτης του General Alexeen (εκ των ιδρυτών του Λευκού Στρατού³⁶), ο πρίγκιπας Gortchakoff (όπως αναγράφεται στις βρετανικές λίστες) (ή Gorchakov όπως αναγράφεται στη διεθνή βιβλιογραφία), υιός του υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878³⁷ και η νύμφη του πρώην Ρώσου πρέσβη στο Βερολίνο, Catherine Sverbeed³⁸, οπότε, ατυχώς για τους Βρετανούς, τα παράπονα/καταγγελίες των Ρώσων είχαν υπόσταση και μοιραία προκαλούσαν ζαλάδες στον Stevenson. Άλλωστε, οι Ρώσοι πρόσφυγες παρουσιάστηκαν από την κυβέρνηση στο Λονδίνο ως φιλοξενούμενοι του βρετανικού στέμματος, δημιουργώντας ανάλογες προσδοκίες βασιλικής μεταχείρισης, ή έστω καλομεταχείρισης, του προσφυγικού πληθυσμού³⁹. Στο κάτω κάτω οι Ρώσοι πρόσφυγες ήταν σύμμαχοι με τους Βρετανούς στον πόλεμο κατά των μπολσεβίκων. Μοιραία, ο Stevenson έπρεπε να δώσει εξηγήσεις στους ανώτερους του στο Υπουργείο Αποικιών.

Ο Stevenson στις επεξηγήσεις του θύμισε υπάλληλο που τα έκανε θάλασσα. Πρώτα είπε ψέματα. Συγκεκριμένα, απαξίωσε τα δημοσιεύματα κάνοντας λόγο για αντιβρετανική προπαγάνδα ανθρώπων που δεν πάτησαν ποτέ το πόδι τους στην Κύπρο. Ήταν συνειδητοποιημένο ψέμα. Ο ίδιος ο

35. KAK, SA1 858/1919, «Russian refugees in Cyprus», 12/1/1921

36. KAK, SA1 769/1920, Επιστολή του British High Commissioner στο Νοβοροσίσκ προς βρετανική διοίκηση Κύπρου, χ.η.

37. *Ελευθερία*, Λευκωσία 9/22 Μαΐου 1920

38. KAK, SA1 804/1920, Chief Secretary προς στρατόπεδο Αμμοχώστου, 24 Απριλίου 1920

39. Konn-Roberts, *ό.π.*, σ. 37-57.

Αρμοστής γνώριζε ότι το υλικό του δημοσιεύματος στους Times προήλθε από επιστολή Ρώσων προσφύγων διαμενόντων στην Κύπρο. Στη συνέχεια κατέφυγε στις υπερβολές. Σε επιστολή του στο Υπουργείο Αποικιών επισήμανε ότι οι πρόσφυγες έτρωγαν την ίδια ποσότητα φαγητού με τους Βρετανούς στρατιώτες και ότι οι συνθήκες διαμονής των ασθενών ήταν καλύτερες και από νοσοκομείο⁴⁰. Έμοιαζε απελπισμένος, άρχισε να στέλνει μέχρι και επιστολές με αναλυτικές περιγραφές των τροφών και αγαθών τα οποία παρείχαν στους πρόσφυγες, σαν εστιατορας που παρουσίαζε το μενού του⁴¹. Επιπλέον, καλόπιανε τους πρόσφυγες με δεξιώσεις προς τιμήν τους⁴². Ήλπιζε ότι οι γαλιφιές θα κάλυπταν την ανεπάρκειά του, συνήθης υπαλληλική τακτική.

Μετά τις υπεκφυγές, τα καλοπιάσματα, ο Stevenson έδειξε πιο συνειδητοποιημένος: αποφάσισε να λάβει μέτρα βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων. Και τις βελτίωσε. Έκτισε μέχρι θέατρο και δύο εκκλησίες στο ρωσικό στρατόπεδο προκειμένου να νιώσουν άνετα οι «φιλοξενούμενοι» του⁴³.

Η αλήθεια είναι ότι ο Stevenson εξ αρχής δεν ήθελε τους Ρώσους, αναγκάστηκε να τους δεχθεί υπό την πίεση των ανωτέρων του. Δεν τους ήθελε γιατί οι πρόσφυγες σήμαιναν κόστος. Συγκεκριμένα, οι Ρώσοι κόστιζαν 300 λίρες καθημερινά, έξοδα διατροφής και συντήρησης. Καθόλου μικρό ποσό, 300 λίρες την ημέρα συνιστούσαν το μεγαλύτερο έξοδο της βρετανικής διοίκησης μετά τους μισθούς των υπαλλήλων⁴⁴. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διοίκηση μοιραζόταν το βάρος των εξόδων, ο Ερυθρός Σταυρός και η ίδια η κυβέρνηση στο Λονδίνο συνεισέφεραν σημαντικά στο ξαλάφρωμα της διοίκησης⁴⁵. Το ύψος των δαπανών ήταν τέτοιο ώστε το θέμα να συζητηθεί στο βρετανικό κοινοβούλιο με ορισμένους βουλευτές να ζητούν επίμονα το κλείσιμο του «ρωσικού» στρατοπέδου⁴⁶.

40. KAK, SA1 858/1919, «I have the honor to acknowledge the receipt of your letter No. 61602/1920...», 3/1/1921.

41. KAK, SA1 858/1919, «Winter scale of rations for british troops as issued to Russian refugees, Cyprus», 19/6/1920.

42. *Ελευθερία*, Λευκωσία 11/24 Απριλίου 1920.

43. KAK, SA1 858/1919, «In reply to your letter No 858/19...», 17/6/1920 .

44. KAK, SA1 858/1919, «Your telegram 3rd April approximate cost of maintenance...», 4/4/1920.

45. TNA, CO 67/200, The Under Secretary of State (Colonial Office) προς Admiralty, 4/3/1920.

46. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 320.

Η περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων αντιμετωπίστηκε με διαφορετικά κριτήρια λόγω της παρουσίας βρετανικής καταγωγής προσφύγων και Ελλήνων Κύπριων Βρετανών υπηκόων, στο σύνολο 1.400. Τους παραπάνω η βρετανική διοίκηση ήταν υποχρεωμένη να τους δεχθεί και να επωμιστεί το βάρος της συντήρησής τους. Αυτοί που δεν ήταν υποχρεωμένη να φροντίσει ήταν οι Έλληνες μη Κύπριοι. Μετά από πιέσεις, κυρίως της κυπριακής Εκκλησίας, συναίνεσε στην υποδοχή περίπου 1.000 Ελλήνων μη Κύπριων προσφύγων, αν και υπολογίζεται ότι απέτρεψε την κάθοδο πενταπλάσιου αριθμού⁴⁷.

Ο Stevenson δεν ήθελε τους Έλληνες μη Κύπριους για τον ίδιο λόγο που δεν ήθελε τους Ρώσους, γιατί ήταν άποροι και δεν είχαν φίλους ή συγγενείς που θα αναλάμβαναν την οικονομική τους στήριξη, άρα το βάρος θα έπεφτε στους Βρετανούς. Επιπλέον, φοβόταν ο Stevenson ότι η συνεχής εισροή Ελλήνων μη Κύπριων προσφύγων θα τόνωνε το εθνικό αίσθημα και θα αναρρίπιζε τον εθνικισμό στο νησί. Αυτός ήταν ένας άδηλος λόγος πίσω από την απροθυμία του. Ας μη λησμονιέται ότι ένα χρόνο πριν, το 1921, κατά τους εορτασμούς της εκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης, ο Stevenson είχε απαγορεύσει την ελληνική σημαία, ήταν ο πρώτος Αρμοστής –με εξαίρεση την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου– που έκανε κάτι τέτοιο⁴⁸.

Η μόνη φορά που ο Stevenson δέχθηκε μαζικό αριθμό Ελλήνων μη Κύπριων προσφύγων ήταν στην περίπτωση των Αλαγιωτών, αλλά και εκεί προηγήθηκε δοκιμασία ολόκληρη μέχρι να πειστεί ο Stevenson.

Συγκεκριμένα, από τους 509 Αλαγιώτες επιβαίνοντες του ατμόπλοιου *Tewfic el Bary* το οποίο κατέπλευσε τον Οκτώβριο του 1922 η βρετανική διοίκηση αποβίβασε μόνο τους δεκατέσσερις, οι οποίοι ήταν Κύπριοι (Βρετανοί υπήκοοι), στους υπόλοιπους Έλληνες μη κυπριακής καταγωγής δόθηκε οδηγία εγκατάλειψης της νήσου. Μετά από διαμεσολαβητικές πιέσεις της κυπριακής Εκκλησίας ο Αρμοστής τελικά ήρε την αρχική απόφαση και συγκατένευσε –έναντι υψηλού αντιτίμου– στην αποβίβαση και των υπολοίπων

47. Αναστασία Χάματσου, «Η πολιτική της βρετανικής διοίκησης της Κύπρου απέναντι στους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η μαρτυρία του ελληνικού προξενείου στην Κύπρο», στο Χαράλαμπος Χοτζάκογλου (επιμ.), *Κύπρος-Μ. Ασία, Κοιτίδες πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου. Μέγαρο Παλαιάς Αρχιεπισκοπής Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 13 Οκτωβρίου 2012*, Λευκωσία 2015, σσ.143-163 (σ. 151).

48. Κυριάκος Ιακωβίδης, «Εορτασμοί και καταστολή: Η 25η Μαρτίου 1921 στη Λευκωσία» *Η Δέλτος*, τεύχ. 8, Ιανουάριος-Ιούνιος 2021, σ. 113-126.

προσφύγων. Διευκρινιστικά, ο μητροπολίτης Κιτίου πλήρωσε στους Βρετανούς 12.000 λίρες ως εγγύηση στην περίπτωση που οι πρόσφυγες αποζητούσαν –στο κοντινό ή μακρινό μέλλον– οικονομική βοήθεια από τη βρετανική διοίκηση⁴⁹. Οι 12.000 λίρες ήταν τεράστιο ποσό, ήταν περισσότερα από τα έξοδα του δήμου Λευκωσίας το έτος 1922⁵⁰. Το ποσό ήταν επίτηδες υψηλό προκειμένου να αποθαρρύνει ανάλογα αιτήματα στο μέλλον. Το εγχείρημα του Stevenson πέτυχε.

Πάντως, ο Stevenson εφάρμοζε πολιτική δύο μέτρων και δύο σταθμών. Χαρακτηριστικά, τον Νοέμβριο του 1922, ένα μήνα μετά την μαζική άφιξη των Αλαγιωτών, ήταν πρόθυμος να υποδεχθεί 3.000 ορφανά προσφυγόπουλα αρμενικής καταγωγής έναντι εγγύησης μόλις 600 λιρών⁵¹. Απροκάλυπτα, απέβλεπε στον αποκλεισμό των Ελλήνων μη Κυπρίων φοβούμενος την έξαρση του εθνικισμού. Αν και υπάρχει μια παράμετρος που δικαιολογεί την πολιτική των δύο μέτρων και δύο σταθμών, τουλάχιστον σε σχέση με την πιο πάνω περίπτωση των ορφανών προσφυγόπουλων αρμενικής καταγωγής. Η πρόταση υποδοχής των ορφανών προήλθε από βρετανική φιλανθρωπική οργάνωση υπέρ των Αρμενίων, την Lord Mayor's Fund, η οποία διέθετε κύρος και επιρροή στους κυβερνητικούς κύκλους του Λονδίνου⁵². Άρα, ήταν δύσκολο για τον Stevenson να αρνηθεί.

Επιλογικά

Η Κύπρος δεν προσφερόταν ως χώρα εργασιακών ευκαιριών και αναπόφευκτα δεν προσέλκυσε την ιδέα της μόνιμης εγκατάστασης. Είναι ενδεικτικό, όπως προαναφέραμε, ότι από τους 1.600 Ρώσους πρόσφυγες μόλις 30 με 50 παρέμειναν, ενώ οι περισσότεροι από τους Έλληνες μη Κύπριους Μικρασιάτες εγκατέλειψαν την Κύπρο. Με αφοπλιστική ειλικρίνεια το 1925 ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου παραδέχθηκε ότι θα ήταν καλύτερα όσοι Μικρασιάτες πρόσφυγες βρίσκονταν υπό την προστασία της Επιτροπής Προσφύγων (οργάνωση για την περίθαλψη των Μικρασιατών προσφύγων η οποία ιδρύθηκε

49. Σάββας Λάμπρου, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Κύπρο, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1922» *Η Δέλτος*, τεύχ. 2 Ιανουάριος-Ιούνιος 2018, σ. 71-88.

50. *The Cyprus blue book*, Nicosia 1923, σ. 64.

51. ΚΑΚ, SA1 1216/1922, Τηλεγράφημα Stevenson, 23/11/1922.

52. ΚΑΚ, SA1 1216/1922, Leonard Leese (γραμματέας της βρετανικής αρμενικής επιτροπής) προς Under Secretary of State, 6/12/1922.

με πρωτοβουλία της κυπριακής Εκκλησίας) να σταλούν στην Ελλάδα όπου η στήριξη θα ήταν συστηματικότερη και αποτελεσματικότερη, και πιθανότατα θα λάμβαναν αποζημιώσεις για τις χαμένες περιουσίες τους, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης⁵³. Επιπλέον, ανασταλτικός παράγοντας παραμονής στο νησί ήταν και το κόστος ζωής το οποίο είχε αυξηθεί στην Κύπρο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο, με τον πληθωρισμό να ανεβαίνει αισθητά. Μια μόνο φέτα ψωμί κόστιζε το 1920 τρία σελίνια⁵⁴ συγκριτικά, ένας πρόσφυγας λάμβανε δύο σελίνια την ημέρα από τη βρετανική διοίκηση για τα καθημερινά έξοδά του⁵⁵. Επιπλέον δηλωτικό τεκμήριο των πληθωριστικών τάσεων: η τιμή του ψωμιού μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν υπερδιπλάσια σε σχέση με το 1913⁵⁶.

Το προσφυγικό πέρασμα των 9.000 χιλιάδων προσφύγων την περίοδο 1920-1925 δεν επηρέασε τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές δομές της χώρας ή τις ισορροπίες των κοινοτήτων και μειονοτήτων στο νησί (μόνη εξαίρεση η έλευση των Αρμενίων η οποία άλλαξε τη δομή της αρμενικής κοινωνίας. Τη δεκαετία του 1920 νέος επικεφαλής της αρμενικής εκκλησίας στην Κύπρο ανακηρύχθηκε ο μητροπολίτης Κιλικίας, Σαριτζιάν, πρόσφυγας που ήρθε στην Κύπρο την περίοδο της τουρκικής επέλασης στην Κιλικία)⁵⁷. Οι πρόσφυγες πέρασαν απαρατήρητοι και από τη δημόσια ιστορία. Χαρακτηριστικά, σήμερα, πλην των άμεσα ενδιαφερομένων, κανείς άλλος δεν ξέρει ούτε ένα όνομα από τους χιλιάδες πρόσφυγες και δεν υπήρχε μέχρι πρόσφατα (αναφερόμαστε στο μνημείο Προσφύγων Μικρασιατικής Καταστροφής 1922 στη Λεμεσό, εγκαινιάστηκε το 2022 και ένα αντίστοιχο, του 2023, στη Λευκωσία) ούτε ένα δημόσιο μνημείο αφιερωμένο στο πέρασμά τους· αν και υπάρχουν ακόμη και σήμερα –ξεθωριασμένα έστω– σημάδια της παρουσίας τους. Παραδειγματικά, στο βρετανικό κοιμητήριο στα Πολεμίδια μπορεί κάποιος να εντοπίσει τάφους Ρώσων προσφύγων. Είναι αλήθεια ότι οι μισοί και παραπάνω από τους 9.000 πρόσφυγες δεν έμειναν για πολύ στην Κύπρο, ενώ όσοι έμειναν δεν κατόρθωσαν να οργανώσουν κοινότητες/σωματεία προσφύγων,

53. Αρχείο Αρχιεπισκοπής, Αρχείο Αοιδίμου Αρχιεπισκόπου Κύριλλου Γ΄, ΜΒ΄ 406, Κύριλλος Γ΄ προς Μητροπολίτη Πάφου Ιάκωβο, 21 Ιανουαρίου 1925.

54. ΚΑΚ, SA1 252/1920. «Annual report 1919-1920. Commissioner Famagusta».

55. ΚΑΚ, SA1 426/1923, Τηλεγράφημα Stevenson, 11/1/1923.

56. ΚΑΚ 603/1919, «Increased of Cost of living in Cyprus»

57. Αρχείο Αρμενικής Μητρόπολης, φακ. 12/10/1927-3/12/1934. Τακβοριάν προς Ronald Storrs, 17/10/1927

αυτό εν πολλοίς εξηγεί την απουσία βαρύγδουπου αποτυπώματος. Αν και την ταυτότητα του πρόσφυγα τη διατήρησαν εσαεί- στο δημοψήφισμα του 1950 Μικρασιάτης που εγκαταστάθηκε στο Καλό Χωριό Σολέας υπέγραψε ως «Φώτος Πρόσφυγας»⁵⁸.

Όπως και να έχει, επιστρέφοντας στο θέμα, η γραμμή των Βρετανών ήταν ενιαία και απαρέγκλιτη: περιορισμός της άφιξης των προσφύγων- αν και με πολύ περισσότερη αυστηρότητα στην περίπτωση των Ελλήνων μη Κύπριων για τον λόγο που εξηγήσαμε. Κύρια αιτία της αφιλόξενης πολιτικής ήταν το οικονομικό και η έλλειψη χώρων φιλοξενίας. Κυρίως το οικονομικό. Δεν είναι τυχαίο ότι το βάρος της συντήρησης των Ρώσων ανέλαβε στο τέλος το Λονδίνο (η ίδια η βρετανική κυβέρνηση), των Αρμενίων οι διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις (Lord Mayor's Fund, Near East Relief κ.ά.) και των Ελλήνων μη Κύπριων η Εκκλησία της Κύπρου και ιδιώτες.

58. Παντελής Θεοφυλάκτου, *Καλό Χωριό Σολέας (Λεύκας)*, Λευκωσία 2016, σ. 42.

Η άφιξη και η περίθαλψη των Μικρασιατών προσφύγων στην Κύπρο μέσα από τον Κυπριακό Τύπο

Μαρία Μιχαήλ

Ερευνήτρια

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Τμήμα Ιστορίας,

Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών

Πανεπιστημίου Νεάπολης

Περίληψη:

Οι σχέσεις της Κύπρου με τη Μ. Ασία έχουν τις ρίζες τους στα προϊστορικά χρόνια. Ο ελληνισμός της Κύπρου συμμετείχε εθελοντικά στο μικρασιατικό μέτωπο και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή δέχτηκε με προθυμία τους πρόσφυγες που κατέφθασαν στα κυπριακά λιμάνια. Φρόντισε με όποιο τρόπο μπορούσε στην αποκατάστασή τους παρόλο που η αποικιοκρατική κυβέρνηση είχε πολλές αντιδράσεις. Ηγετικό ρόλο σε όλη αυτή την προσπάθεια είχε η Εκκλησία της Κύπρου. Τα δημοσιεύματα του κυπριακού Τύπου της περιόδου αυτής είναι ενδεικτικά και δίνουν λεπτομερείς πληροφορίες τόσο για την έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία όσο και για την εγκατάστασή τους. Η παρούσα ανακοίνωση στηρίζεται κυρίως στην αποδελτίωση-αποθησαύριση δημοσιευμάτων από τον Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2023.

Λέξεις κλειδιά: Πρόσφυγες, Κυπριακά λιμάνια, Περίθαλψη, Εφημερίδα, Επιτροπείες, Μαρτυρίες, Εκκλησία.

Ο Τύπος αναμφισβήτητα αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές της ιστορίας και των ιστορικών γεγονότων όχι μόνο επειδή παρουσιάζει πολλές φορές πρωτογενές υλικό, αλλά και επειδή συμπληρώνει ή επιβεβαιώνει την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Ειδικότερα σε γεγονότα που στιγμάτισαν το Έθνος μεταφέρει τον παλμό του κοινωνικού συνόλου και γενικότερα το κοινωνικό γίνεσθαι.

Η παρούσα ανακοίνωση θα σταθεί στο προσφυγικό ρεύμα του 1922-1923 έτσι όπως αντιμετωπίστηκε από τον Κυπριακό Τύπο. Θα δούμε τα προβλήματα που είχαν ν' αντιμετωπίσουν οι πρόσφυγες πριν και μετά την αποβίβασή τους και τις προσπάθειες των κατοίκων του νησιού να τους βοηθήσουν, μέσα από κάποιες κυπριακές εφημερίδες, οι οποίες καλύπτουν όλες τις επαρχίες του νησιού.

Μέσα από τα διάφορα δημοσιεύματα διαπιστώνουμε ότι οι Κύπριοι έμπρακτα και με προθυμία συμμετείχαν στην Μικρασιατική Εκστρατεία και μάλιστα ήλπιζαν στην επιτυχή έκβασή της. Έτσι θα μπορούσαν να ελπίζουν και στην ένωση με την μητέρα Ελλάδα¹. Στην εφημερίδα *Κυπριακός Φύλαξ* σε άρθρο με τίτλο «Εθελούσια Επιστράτευσις. Μια κυπριακή μεραρχία» τονίζεται η σημασία της συμμετοχής των Κυπρίων στη Μικρασιατική Εκστρατεία, μέσω της οποίας θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τα εθνικά τους δίκαια². Παράλληλα, μέσα από τα δημοσιεύματα διαφαίνεται η αγωνία από τις εξελίξεις τόσο τις στρατιωτικές, όσο και τις πολιτικές – διπλωματικές και ακόμη επισημαίνονται οι κίνδυνοι από την υποτίμηση των δυνάμεων του εχθρού³. Διανύοντας το 1922, η δραματικότητα των στιγμών που ζει το Έθνος και το κλίμα απαισιοδοξίας είναι έντονα στην αρθρογραφία, όπως και η επίρριψη ευθυνών στους υπαίτιους (υπαίτιοι ανάλογα με την πολιτική θέση του καθενός).

«Οι εκ Σμύρνης πρόσφυγες. Το καθήκον της Κύπρου απέναντι τούτων» είναι ένας μόνο από τους πολλούς τίτλους των δημοσιευμάτων που κατέκλυζαν τον κυπριακό Τύπο τον Σεπτέμβριο του 1922. Η Κύπρος στάθηκε απάνεμο λιμάνι για αρκετούς Μικρασιάτες Έλληνες, ως αγγλική αποικία και αρκετοί Βρετανοί έφτασαν στο λιμάνι της Λάρνακας αναζητώντας ασφάλεια... Η θάλασσα της Κερύνειας έφερε επίσης πολλούς, οι εμπορικές σχέσεις έγιναν δικλίδα ασφαλείας για πολλούς Μικρασιάτες, οι δε Κύπριοι της Μικρασίας επέστρεψαν στο νησί... και οι απόγονοι πολλών από αυτούς έμελλε να ξαναγίνουν πρόσφυγες. Οι φλόγες και η φρίκη της μικρασιατικής καταστροφής έφερε εκατοντάδες Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Κύπρο. Η ανταπόκριση πάντως του κυπριακού Ελληνισμού είναι συγκινητική. Προκαλεί αληθινά θυμασμό ο μηχανισμός που στήνεται εκ του μηδενός και ταχύτατα για την αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης που χτυπάει το αγροτικό και φτωχό νησί της Κύπρου. Καθοριστικό ρόλο παίζει η Αρχιεπισκοπή, σε συνεργασία με τις ελληνικές Δημοτικές Αρχές κάθε μεγάλης πόλης. Οι σύλλογοι Κυριών

1. *Σάλπιγξ*, Λεμεσός 22 Ιουνίου 1920.

2. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 23 Ιουνίου 1920.

3. *Πάφος*, Πάφος 22 Σεπτεμβρίου 1921 και 7 Οκτωβρίου 1921.

και Δεσποινίδων επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος της φροντίδας των προσφύγων. Η βοήθεια προς τους πρόσφυγες ήταν καθολική και γενναία και όσοι αποβιβάστηκαν στην Κύπρο, κατανεμήθηκαν αναλογικά στις πόλεις που ανέλαβαν την φιλοξενία και συντήρηση τους, αφού προηγήθηκαν έρανοι.

Πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε η Αρχιεπισκοπή και ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Γ΄ προσωπικά, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε άμεσα και ουσιαστικά για την κάλυψη των αναγκών των προσφύγων. Έντονη επίσης δράση επέδειξε και ο Μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς, η πόλη του οποίου δεχόταν πρώτα όλο το κύμα των προσφύγων. Τηλεγραφήματα, διαβήματα προς όλους τους αρμόδιους φορείς, για να δείξουν αισθήματα ευσπλαχνίας προς τα δυστυχή πλάσματα της κεμαλικής οργής, συμπλήρωναν το έργο της φιλανθρωπίας τους. Η Εκκλησία γενικά αλλά και ειδικότερα κάποιοι ναοί βοήθησαν σημαντικά, όπως η Εκκλησία της Φανερωμένης⁴ και η Μονή Κύκκου. Οργανώθηκαν αμέσως Επιτροπές σε όλες τις επαρχίες ή Επιτροπείες επί των Προσφύγων όπως ονομάστηκαν, οι οποίες ανέλαβαν δράση. Διεξαγωγή εράνων στην πόλη και στα χωριά, οργάνωση διαφόρων εκδηλώσεων μουσικοφιλολογικού περιεχομένου, θεατρικές παραστάσεις κ.λπ. Ο λαός της Κύπρου, από τον πιο φτωχό ως τον πιο πλούσιο, ακολουθώντας την προτροπή του Αρχιεπισκόπου πρόσφερε από το υστέρημα ή το περίσσειμά του. Από οργανωμένα σύνολα, σωματεία, οργανώσεις, έως άτομα πρόσφεραν τα μέγιστα στην προσπάθεια αντιμετώπισης των αναγκών των προσφύγων.

Με βάση τα επίσημα στοιχεία της Βρετανικής Διοίκησης της Κύπρου, από τον Σεπτέμβριο έως τον Δεκέμβριο του 1922 έφτασαν στην Κύπρο με ατμόπλοια και ιστιοφόρα, προερχόμενοι από τη Μικρά Ασία, 2.400 πρόσφυγες (200 Βρετανοί, 500 Αρμένιοι, 800 Κύπριοι και 900 Έλληνες υπήκοοι). Από τον Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι και τον Νοέμβριο του 1923 ο αριθμός των προσφύγων ανέρχεται στους 3380, χωρίς να είναι και πάλι ακριβής γιατί δεν γινόταν σωστή καταγραφή των προσφύγων που κατέφθαναν. Ωστόσο, οι πρόσφυγες του 1922 δεν ήταν οι πρώτοι που είχαν έρθει στο νησί⁵. Σε ό,τι αφορά

4. Ειδικά για τη συνδρομή της Φανερωμένης, Δημήτρης Ταλιαδώρος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες και η Εκκλησία της Φανερωμένης στη Λευκωσία», *Κύπρος – Μικρασία. Κοιτίδες πολιτισμού*, σ. 119- 128.

5. Η Ματθοπούλου, ό.π., σ. 81-83, διακρίνει έξι συνολικά φάσεις κατά τις οποίες ρεύματα προσφύγων κατέφυγαν στην Κύπρο. Η πρώτη σημειώνεται στα 1896 με 1897, κατά τη διάρκεια των σφαγών του Αβδούλ Χαμίτ Β΄ εναντίον κυρίως των Αρμενίων, η δεύτερη το 1897 κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, η τρίτη με τις σφαγές στα Άδανα το 1909, η τέταρτη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η πέμπτη το 1921, όταν οι Γάλλοι αποχώρησαν από την Κιλικία και η έκτη το 1922.

την κοινωνική τους προέλευση, οι περισσότεροι –ως ήταν αναμενόμενο– είναι λαϊκής καταγωγής, πολύ λιγότεροι οι πλούσιοι και επιφανείς.

Η άφιξη και η εγκατάσταση προσφύγων από τη Μικρά Ασία είναι ένα θέμα πολύπλοκο, λόγω των διαφόρων φάσεων, μέσα από τις οποίες μπορεί να το προσεγγίσει η ιστορική έρευνα, αλλά και του γεγονότος ότι έλαβε χώρα σε μία αποικία της βρετανικής αυτοκρατορίας, όπως η Κύπρος, η οποία είχε παράλληλα να διαχειριστεί και τα δικά της εθνικά ζητήματα⁶.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1922 συνήλθε το Εθνικό Συμβούλιο για να συζητήσει το καθήκον της Κύπρου προς τους εν Ελλάδι αδελφούς πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και παρόλο που δεν ήταν σε απαρτία, έγινε ανεπίσημα η σκέψη, τα δύο τρίτα των Παγκυπρίων εράνων να διατεθούν υπέρ του κοινού αυτού σκοπού. Η Α.Μ. ο Αρχιεπίσκοπος αποφάσισε με τις επιτροπείες των Εκκλησιών το 1/3 των εράνων των εκκλησιαστικών σωματείων να σταλεί στην Αθήνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τα υπόλοιπα να διατεθούν στους πρόσφυγες στην Κύπρο. Συγκεκριμένα, εστάλησαν στην Κωνσταντινούπολη 100 λίρες από την Αρχιεπισκοπή και 100 λίρες από τους εράνους των εκκλησιών, ο δε Πανοσιολογιώτατος Ηγούμενος Κύκκου απέστειλε 100 λίρες στην Κωνσταντινούπολη και 40 λίρες για τους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Κύπρο⁷.

Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται από όλες τις εφημερίδες σε αξιοθρήνητη κατάσταση, κυρίως ψυχολογικά: «Οι πλείστοι εκ τούτων ευρίσκονται εις ελεεινήν κατάστασιν, ημίγυμνοι, με γυμνά πόδια και εις κατάστασιν τρόμου εκ των φρικωδών πικρών αναμνήσεων»⁸. «Μητέρες με τα μάτια των γεμάτα δάκρυα έσφιγγαν εις τας αγκάλας των τα βρέφη των, [...] άλλαι με το πρόσωπον στυγνόν ητένιζον τον κόσμον με ένα βλέμμα απλανές και απολιθωμένον»⁹. Επίσης, φαίνεται ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν μιλούσαν ελληνικά, αφού στα δημοσιεύματα του κυπριακού Τύπου γίνεται λόγος για γυναίκες και παιδιά «αγνοούντα τελείως την Ελληνικήν». Αναγνωρίζονται, δηλαδή, ως «αδελφοί»

6. Ευαγγελία Ματθοπούλου, «Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην Κύπρο: Έλευση και εγκατάσταση», *Κύπρος- Μικρασία. Κοιτίδες πολιτισμού, Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου*, Λευκωσία 2015, σ. 81.

7. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 29 Σεπτεμβρίου 2022.

8. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λάρνακα 7 Σεπτεμβρίου 1922.

9. *Σάλπιγξ*, Λεμεσός 7 Νοεμβρίου 1922.

στη βάση όχι της γλώσσας, αλλά της εθνικής (πολιτισμικής) και θρησκευτικής τους ταυτότητας: Έλληνες ορθόδοξοι. (Αξίζει, παρενεθετικά, να σημειώσουμε ότι η Μικρά Ασία στα δημοσιεύματα του κυπριακού Τύπου αναφέρεται ως «Αλλαγία» και οι πρόσφυγες ως «οι εξ Αλλαγίας πρόσφυγες»).

Η εφημερίδα *Αλήθεια* της Λεμεσού στις 23 Σεπτεμβρίου 1922 δημοσίευσε εγκύκλιο του Αρχιεπισκόπου για τέλεση μνημόσυνων σε όλες τις πόλεις, «υπέρ της ψυχής του αιμινήστου Εθνομάρτυρος Χρυσοστόμου, Μητροπολίτου Σμύρνης, όστις ως αληθώς ήρωος της Εκκλησίας και της Πατρίδος εκρεουργήθη υπό των αγρίων ορδών του Κεμάλ». Καλεί δε για βοήθεια προς τους πρόσφυγες που καταφθάνουν στην Κύπρο, οι πλούσιοι να δώσουν από το περίσσειμά τους και οι φτωχοί από το υστέρημά τους¹⁰.

Επίσης, ο Μητροπολίτης Κιτίου και ο Δήμος Λάρνακας προσκάλεσαν στη Λάρνακα όλους του δημάρχους για να συζητήσουν για τη συντήρηση και στέγαση των προσφύγων που ήρθαν από την Αλλάγια. Συμφώνησαν την κατανομή των προσφύγων στις 6 κυπριακές πόλεις, αναλογικά του χριστιανικού πληθυσμού της κάθε μιας. Έτσι, 135 εγκαταστάθηκαν στη Λευκωσία, 117 στη Λεμεσό, 86 στη Λάρνακα, 64 στην Αμμόχωστο, 26 στο Κτήμα (Πάφος), 17 στην Κυρήνεια. Η ίδια αναλογία θα τηρηθεί και σε σχέση με το φύλο και την ηλικία των προσφύγων¹¹. Μετά την περίοδο κάθαρσης στα Λοιμοκαθακτήρια, οι Δήμαρχοι παραλάμβαναν τους πρόσφυγες φρόντιζαν για τη μεταφορά τους στις οικείες πόλεις¹².

Στη Λεμεσό λειτουργούσε μια υπεπιτροπή που αποτελείτο από το Δήμαρχο Λεμεσού Αλέκο Ζήνωνος και τις κυρίες Αλ. Ζήνωνος και Π. Μαυρομούστακου. Όπως αναφέρεται σε δημοσίευμα της *Αλήθειας* στις 21 Οκτωβρίου 1922 παρέλαβαν από το Λοιμοκαθακτήριο της Δεκέλειας 140 πρόσφυγες που προορίζονταν για τη Λεμεσό και μέσω μιας άλλης επιτροπής στάλθηκαν σε

10. *Αλήθεια*, Λεμεσός 23 Σεπτεμβρίου 1922.

11. *Αλήθεια*, Λεμεσός 14 Οκτωβρίου 1922.

12. Το ίδιο διάστημα, μεταξύ 14 και 16 Οκτωβρίου, εστάλησαν τηλεγραφήματα στον Αρχιγραμματέα από τον Μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά, από τους κατοίκους της Λεμεσού, τον Δήμαρχο Λευκωσίας Αχιλλέα Λιασίδα, τους κατοίκους της Αμμοχώστου με υπογραφή του Δημάρχου Γεώργιου Εμφιετζί, για να επιτραπεί η αποβίβαση στους 500 πρόσφυγες από την Αλλάγια και να μην προκαταβληθούν δικαίωματα κάθαρσης, Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/ 1166/1922.

οικογένειες που ανέλαβαν την φροντίδα τους¹³. Οι επιτροπές με τη βοήθεια άλλων εθελοντών πολιτών (Ξενοφ. Πεδουλιώτης, Προκ. Παπαδόπουλος, Διον. Παπαδόπουλος, κ.α.) εργάζονταν με τάξη, μεθοδικότητα και ενδιαφέρον για την περίθαλψη των προσφύγων. Υπήρχε επιτακτική ανάγκη να ληφθούν μονιμότερα μέτρα, όπως η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων. Η Επιτροπή προσφύγων στη Λεμεσό είχε συνοδοιπόρο τον Δήμαρχο της Λεμεσού, ο οποίος παρόλες τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο Δήμος εκείνη την περίοδο, εντούτοις τους παρείχε την απαραίτητη χρηματική βοήθεια.

Στο Άρσος Λεμεσού επίσης η προθυμία του κόσμου ήταν διάχυτη, καθώς όταν μία από τις υπεπιτροπές κατέφθασε για συλλογή εράνων υπέρ των προσφύγων¹⁴ διαφάνηκε ο πατριωτισμός και η φιλανθρωπία τους. Συνέλεξαν το ποσό των 29 λιρών και πολλές οκάδες σταφίδες. Μάλιστα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η χειρονομία μίας νεαρής κοπέλας που πρόσφερε ένα χρυσό κόσμημα που φορούσε στο λαιμό της. Ακόμη, στο χωριό Βουνί μαζεύτηκε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό και 80 οκάδες σταφύδι και το χωριό Άγιος Αμβρόσιος με τη βοήθεια του δασκάλου κ. Δ. Χριστοδουλίδη πρόσφερε 100 λίρες και 20 οκάδες σταφίδες¹⁵. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το χωριό Όμοδος. Η εκκλησία του Σταυρού πρόσφερε 100 λίρες ενώ κάτοικοι του Ομόδους πρόσφεραν κεντήματα και κρασιά αξίας 35 λιρών¹⁶.

Η Λάρνακα (Σκάλα) είναι η πόλη που δέχεται πρώτη τους πρόσφυγες, λόγω του Λοιμοκαθαρτηρίου. Η κάθαρση των προσφύγων συνήθως ήταν δεκαπενθήμερη και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν χωρίς ρούχα γιατί δεν πρόλαβαν να πάρουν τίποτα μαζί τους¹⁷. Η Επιτροπεία Λάρνακας αποτελείται από τον Μητροπολίτη, που είναι και ο πρόεδρος, τον Διοικητή, τον Ν. Κυριαζή, Χρ. Παττίχη, τις κυρίες Φ. Ζαννέτου, Λ.Χ. Τσολακίδου, Θηρεσία Δημητρίου, Θέκλα Ν. Λανίτου, Χρ. Βαλδασερίδου, Έλλη Τζαπούρα, Λιλίκα Ιατρίδου κ.ά.

13. Στο Ημερολόγιο Μικρασιατών Κύπρου 2014, σ. 142, αναφέρονται ονόματα πλούσιων, αριστοκρατικών οικογενειών της Λεμεσού, όπως οι Κίρζηδες, η Αθηναΐς Λανίτου, η Ερμιόνη Χατζηπαύλου, η Μαρία Δρουσιώτου, η Κατσουνωτού και άλλοι, οι οποίοι πήραν υπό την προστασία τους οικογένειες προσφύγων μέχρι να ορθοποδήσουν.

14. Η Υπεπιτροπή αποτελείτο από τον Πανος. Έξαρχο κ. Νικόδημο, τον Ξ. Πεδουλιώτη, τον Ε. Μαυρομούστακου και τη δεσποινίδα Μαρούλα Ρώσσου. Στον έρανο βοήθησαν οι δάσκαλοι Γ. Παναγιωτίδης και Δ. Σαββίδου όπως και η Εκκλησιαστική Επιτροπή.

15. *Αλήθεια*, Λεμεσός 5 Νοεμβρίου 1922.

16. *Αλήθεια*, Λεμεσός 12 Νοεμβρίου 1922.

17. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 23 Σεπτεμβρίου 1922.

Συγκεντρώθηκε σημαντικός αριθμός εισφορών σε μετρητά και είδη από την Λάρνακα και τις επαρχίες Λάρνακας-Αμμοχώστου. Στη διεκπεραίωση του έργου βοήθησαν η Εκκλησία, τα σχολεία και άτομα¹⁸. Το Λευκόνικο, η Αραδίππου, το Λιοπέτρι, το Αυγόρου, η Αθηαίνου, η Σωτήρα, το Κίτι ήταν μερικά από τα χωριά που συνέβαλαν με μαζικούς εράνους¹⁹.

Η Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης Ελένη Χρήστου απέστειλε προς τον υγειονομικό γιατρό Ν. Ιατρίδη διάφορα είδη ενδυμάτων εσωτερικών και εξωτερικών για να μοιραστούν στους πρόσφυγες που διέμεναν στο Λοιμοκαθαρητήριο²⁰.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν τον Οκτώβριο του 1922 όταν αραβικό ατμόπλοιο υπό γαλλική σημαία μετέφερε από την Αλλαγιά 510 πρόσφυγες, Έλληνες και Αρμένιους, γέροντες, γυναίκες και παιδιά. Σε 14 από αυτούς, Άγγλους υπηκόους ή που είχαν συγγενείς στην Κύπρο, επιτράπη η αποβίβαση αμέσως. Για τους υπόλοιπους μεσολάβησαν οι εκκλησιαστικές αρχές, οι πολιτευόμενοι και οι Δήμαρχοι, για να τους επιτρέψει η κυβέρνηση να κατέβουν, με τον όρο να καταβληθεί στις Αρχές ως δικαίωμα Λοιμοκαθαρητηρίου 250 λίρες, προσωπική εγγύηση 12 λίρες και για ένα χρόνο η Κυβέρνηση δεν θα επιβαρυνθεί για τη συντήρησή τους. Πολίτες από τη Λάρνακα, τη Λευκωσία, τη Λεμεσό και αλλού δήλωσαν πρόθυμοι να αναλάβουν τις υποχρεώσεις αυτές. Μερικοί από αυτούς που «ενεγράφησαν δια ποσόν Λ. 4150» είναι οι κ.κ. Χρ. Παττίχης (500 Λ.), Θ. Αντωνιάδης, Δ. Τζίρος, Δ.Ν. Δημητρίου, αδελφοί Βαλδασερίδου, Σ. Θωμαΐδης, Α. Μαντοβάνης, Ο. Ευρυβιάδης, Κ.Δ. Χατζηιωάννου, Ν. Μαρσέλλος, Κ.Ι. Σαββίδης, Δ. Χριστοφόρου κ. ά. Σημειώνεται ότι ο πλοίαρχος Μουράτ Ισμαήλ από τη Συρία, μετέφερε τους πρόσφυγες στην Κύπρο δωρεάν, ενώ για 6 μέρες στο ταξίδι ανέλαβε με δικά του έξοδα τη διατροφή τους και όποια άλλη δυνατή βοήθεια με τον συμπολίτη του Χαλήλ Αλμάουι²¹.

Τον Δεκέμβριο του 1922 κατέπλευσαν στη Λάρνακα δύο συριακά ιστιοφόρα από Κυλίνδρια και Σελεύκεια, με 500 πρόσφυγες περίπου. Μόνο στους Αρμένιους και κάποιους που είχαν συγγενείς επιτράπηκε η αποβίβαση, οι υπόλοιποι

18. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 27 Οκτωβρίου 2022.

19. *Αλήθεια*, Λεμεσός 27 Οκτωβρίου 1922.

20. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 6 Οκτωβρίου 1922.

21. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 20 Οκτωβρίου 1922.

επιβιβάστηκαν στο ατμόπλοιο «Βίτιν» με τη βοήθεια του πλοίαρχου Απόστ. Κανάρη. Η Επιτροπεία Λάρνακας πρόσφερε στους επιβαίνοντες 400 οκάδες κρέας, 200 οκάδες άρτους, δύο τενεκέδες λάδι και 45 κουτιά γάλα. Στους δε πρόσφυγες που αναχώρησαν με το βενζινοκίνητο πρόσφερε ψωμί αξίας 10 λιρών και πλήρωσε στον πλοίαρχο αποζημίωση 20 λιρών για την παράταση της παραμονής στη Λάρνακα. Η συγκεκριμένη Επιτροπεία επιτελεί σημαντικό έργο. Εκτός από τροφή και ασπρόρουχα για το Λοιμοκαθακτήριο, εφοδιάζει τις ήδη εγκατεστημένες οικογένειες με παπλώματα κατασκευασμένα από εργάτριες από την Αλλαγιά και βρίσκει εργασία σε πρόσφυγες²².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει άρθρο στην εφημερίδα *Νέον Έθνος*²³ με τίτλο ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΣΠΕΡΙΣ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ. Η εκδήλωση έγινε στο θέατρο Ζ. Παπαδόπουλου υπό την προστασία του Τ.Ι. Greenwood, διοικητή της Λάρνακας²⁴. Σημείωσε πλήρη επιτυχία, ενώ προσκλήθηκε και ο Δ. Λιπέρτης, αλλά τελικά δεν κατάφερε να παρευρεθεί. Έστειλε όμως ένα χρηματικό ποσό για ενίσχυση του ταμείου της Επιτροπείας.

Στην εφημερίδα της Λευκωσίας *Κυπριακός Φύλαξ* γίνεται αναφορά στα μέτρα που πάρθηκαν στη Λευκωσία κατά την άφιξη των προσφύγων. Στις πρώτες μέρες υπολογιζόταν ότι η Λευκωσία θα δεχόταν περίπου 100-120 πρόσφυγες. Στην Αρχιεπισκοπή ετοιμάζονται τέσσερα μεγάλα δωμάτια, τα οποία μπορούσαν να φιλοξενήσουν 30 παιδιά. Αν δεν κατάφερναν να βρεθούν δωμάτια από τις εκκλησιαστικές επιτροπές, υπήρχε η σκέψη να νοικιαστούν δύο ξενοδοχεία κοντά στο Δημαρχείο, ενώ στην Αρχιεπισκοπή θα τους παραχωρείτο συσσίτιο με δαπάνες του ταμείου Εθνικών Εράνων. Η Επιτροπεία Κυριών προσήλθε σε σύσκεψη με τον Αρχιεπίσκοπο για να συζητήσουν το θέμα της εγκατάστασης των προσφύγων. Η κάθε κυρία (αναφέρονται οι κυρίες Δ. Σεβέρη, Ε. Γλυκύ, Θ. Θεοδότου, Λ. Ταβερνάρη κ.ά.) θα αναλάμβανε τη

22. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 9 Δεκεμβρίου 1922.

23. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 23 Δεκεμβρίου 1922.

24. Ο διοικητής Λάρνακας έδειξε έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τους πρόσφυγες, το οποίο μάλλον πρέπει να τεθεί σε επίπεδο ιδιωτικής πρωτοβουλίας κάποιων Βρετανών αξιωματούχων και δεν εκφράζει την αποικιοκρατική κυβέρνηση. Για τη δράση του Greenwood, Χρίστος Κυριακίδης, «Καθήκον εθνικών και φιλανθρωπικών. Οι προσπάθειες των Ελλήνων Κυπρίων για αλληλεγγύη στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», *Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου. Κύπρος- Μικρασία. Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου*, σ.115.

φροντίδα 1-2 παιδιών. Η Επιτροπεία στο σύνολό της είχε την ευθύνη για την εκτέλεση των όρων υπό τους οποίους κάποιοι θα αναλάμβαναν μικρά προσφυγόπουλα. Επίσης, οι κυρίες ξεκίνησαν εράνους στη Λευκωσία. Η κ. Ταρσή (πρόεδρος της Επιτροπής Κυριών) με τον Δήμαρχο Λιασίδα θα πήγαιναν στη Λάρνακα για να παραλάβουν και να συνοδεύσουν πρόσφυγες²⁵. Σε επόμενη φάση κατά την άφιξη περισσότερων προσφύγων διαπιστώνουμε μέσα από τα δημοσιεύματα ότι η Αρχιεπισκοπή διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο, αφού ένα μέρος των προσφύγων φιλοξενείτο στην Αρχιεπισκοπή ενώ οι υπόλοιποι διέμεναν σε ξενοδοχεία της Λευκωσίας με έξοδα της Αρχιεπισκοπής. Τη διατροφή τους αναλάμβανε η Αρχιεπισκοπή και η Μονή Κύκκου²⁶. Επίσης, καταρτίζονταν συμβόλαια με την υπογραφή αυτού που αναλάμβανε τη φροντίδα μικρού πρόσφυγα, προκειμένου να διασφαλιζόταν η προστασία τους και να και να αποφευχθεί η εκμετάλλευσή τους. Εκτός από τη συντήρησή τους, τα άτομα αυτά είχαν και την ευθύνη της πρακτικής τους μόρφωσης²⁷.

Στην επαρχία Αμμοχώστου με πρωτοβουλία του Δημάρχου κ. Γ. Εμφιετζή εξελέγη 30μελής επιτροπή αποτελούμενη από δασκάλους, δημοτικούς συμβούλους, φιλόπρωχο Σύλλογο, Ιατρικό Σύλλογο, Αναγνωστήριο «Ανόρθωσις» και τη Λέσχη των Φιλελευθέρων. Η Επιτροπεία στις συνεδριάσεις της καθόριζε τη δράση και τα καθήκοντα των μελών της. Από τους εράνους που διεξήχθησαν στην πόλη και επαρχία Αμμοχώστου (Παραλίμνι, Αγ. Γεώργιο Σπαθαρικού, Τρίκωμο, Αιγιαλούσα) συγκεντρώθηκαν περ. 168 λίρες σε μετρητά και 15 σε είδη, ενώ συστήθηκε ειδική επιτροπή για την εγκατάσταση των προσφύγων. Προθυμία να βοηθήσουν εκδήλωσαν και οι κάτοχοι αυτοκινήτων, για να μεταφέρουν πρόσφυγες δωρεάν²⁸.

Την ευαισθησία της για το θέμα των Μικρασιατών προσφύγων έδειξε και η επαρχία της Κερύνειας²⁹. Παρόλο που η οικονομική κατάσταση της πόλης

25. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 12 Οκτωβρίου 1922.

26. Αρχείο αιιδίμου Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ', ΜΒ 355. Σε επιστολή του ο Έξαρχος Ιερώνυμος προς τον Αρχιεπίσκοπο γράφει: «[...]Ηρθαν άλλοι 9 πρόσφυγες και ζήτησαν άσυλο. Παρόλο που πήραν βοηθήματα από το ταμείο των Εθνικών Εράνων, τους υποσχθήκαμε να έρχονται να τρώνε μεσημέρι βράδυ, ώσπου να βρουν δουλειά».

27. Αρχείο αιιδίμου Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ', ΜΒ 310. Έγγραφος συμφωνία μεταξύ του Αρχιεπισκόπου και του Λ. Χ"Κακού, ο οποίος υιοθέτησε τον 10χρονο Αργυρό Σάββα.

28. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 19 Οκτωβρίου 1922.

29. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 23 Νοεμβρίου 1922.

δεν ήταν καθόλου καλή εντούτοις οι κάτοικοι διενεργούσαν εράνους και τα χρήματα που μάζευαν τα έδιναν στην Μητρόπολη Κυρηναίας και στη συνέχεια η Μητρόπολη τα έδινε στις οικογένειες των προσφύγων που τα είχαν ανάγκη. Αρχικά τους πρόσφυγες τους φιλοξενούσε η Μητρόπολη για δύο εβδομάδες και στη συνέχεια διάφορες οικογένειες τους φιλοξενούσαν και αναλάμβαναν τα έξοδα τους. Επιπλέον, διάφορες μικρές επιτροπείες που συνεδρίαζαν στα χωριά της Κερύνειας μάζευαν τρόφιμα, λάδι, ρούχα, ψωμιά, σιτάρι, πατάτες, κουκιά και τα διένειμαν σε πρόσφυγες που διέμεναν στα χωριά³⁰.

Στην επαρχία Πάφου σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η Φιλόπτωχος Αδελφότητα. Οι κυρίες της Πάφου διενεργούσαν εράνους στα σπίτια της πόλης, ζητώντας τη συνδρομή των κυριών που πρόθυμα βοηθούσαν³¹. Επίσης, επισκέπτονταν χωριά της Πάφου και έκαναν εράνους. Στην Πόλη Χρυσοχούς περιγράφεται ένα περιστατικό από έναν φτωχό κάτοικο, που λόγω του ότι δεν είχε χρήματα να προσφέρει, έδωσε ένα ζευγάρι υποδήματα. Ακόμη σε ένα άλλο μικρό χωριό μια γυναίκα έδωσε τον χρυσό σταυρό που φορούσε. Πολλές ήταν οι φορές που αν και τελευταία στιγμή ενημερώνονταν για την άφιξη προσφύγων στην πόλη έβρισκαν καταλύματα για τη διαμονή και περίθαλψη των ταλαιπωρημένων προσφύγων.

Γενικά, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1922-1923 η επί των Προσφύγων Επιτροπεία συνεδρίαζε ανά τακτά χρονικά διαστήματα υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου και λάμβανε διάφορες αποφάσεις και ψήφιζε κανονισμούς για την φροντίδα των προσφύγων. Ακόμη, γινόταν απολογισμός εσόδων και εξόδων για τους πρόσφυγες. Παράλληλα, εξέταζαν αιτήσεις των προσφύγων για παροχή οικονομικής βοήθειας. Φρόντιζαν να παρέχουν κατάλληλη εργασία στους πρόσφυγες, ενώ όποιος αρνείτο να δουλέψει του απέκοπταν το επίδομα.

Εν κατακλείδι αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρόσφυγες είχαν πολλά προβλήματα και δυσκολίες να αντιμετωπίσουν ερχόμενοι στην Κύπρο. Ήταν ρακένδυτοι, ανυπόδητοι, πεινασμένοι, σαν σκιές, ταλαιπωρούνταν από διάφορες ασθένειες, ήταν ταλαιπωρημένοι από το ταξίδι μέχρι να έρθουν Κύπρο και πολλές φορές μάλιστα έπρεπε να μένουν στα πλοία μέχρι να επιτραπεί η αποβίβαση τους. Επιπλέον, δεν γνώριζαν τη γλώσσα και αυτό δυσκόλευε την επικοινωνία με τους ντόπιους. Οι Κύπριοι, ανέκαθεν φιλόξενοι, φρόντισαν τους πρόσφυγες και έκαναν ότι μπορούσαν για να τους περιθάλψουν παρέχοντας τους τουλάχιστον τα βασικά προς το ζειν.

30. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 21 Δεκεμβρίου 1922.

31. *Πάφος*, Πάφος 29 Σεπτεμβρίου 1922.

Επιλογή βιβλιογραφίας

- Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Κύπρο», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τμ. 12ος, Λευκωσία 2016.
- Ματθοπούλου Ευαγγελία, «Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην Κύπρο: έλευση και εγκατάσταση», *Κύπρος-Μικρασία. Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου*, Βιβλιοτεχνία, Λευκωσία 2015.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, «Μικρασιάτες καθηγητές στην Κύπρο», *Κύπρος-Μικρασία. Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου*, Βιβλιοτεχνία, Λευκωσία 2015.
- Σοφοκλέους Ανδρέας, *Η Μικρασιατική καταστροφή στις κυπριακές εφημερίδες*, Τράπεζα Κύπρου, Λευκωσία 2002.
- Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, *Ημερολόγιο 2015. Μαρτυρίες προσφύγων του 1922 για τη Μικρά Ασία από την Κύπρο*, Βιβλιοτεχνία, Αθήνα 2014.
- Ταλιαδώρος Δημήτριος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες και η Εκκλησία της Φανερωμένης», *Κύπρος-Μικρασία. Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου*, Βιβλιοτεχνία, Λευκωσία 2015.
- Χοτζάκογλου Χαράλαμπος, «Μικρασία και Κύπρος», *90 χρόνια μνήμης Μικρασίας... Κειμήλια, Έγγραφα και Έργα Τέχνης των Προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Κύπρο*. (Επιμ. Ηλιάδης Ι., Χοτζάκογλου Χ.), Λευκωσία 2012.

Αρχαιακό υλικό Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών- Εφημερίδες

Αλήθεια, Λεμεσός, 1919, 1922,1923

Ελευθερία, Λευκωσία, 1919, 1922,1972

Κυπριακός Φύλαξ, Λευκωσία, 1920,1922,1923

Νέον Έθνος, Λάρνακα, 1918-1923

Πάφος, Πάφος,1921-1922

Σάλπιγξ, Λεμεσός, 1920, 1922

«Προσφυγιά - Μετανάστευση – Εξορία και ΜΜΕ» Μετανάστευση Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον, Ο Ρόλος της Τουρκίας

Σώτος Βοσκαρίδης

Συνεργαζόμενος Καθηγητής

Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου (ΤΕΠΑΚ)

sotos.voskarides@gmail.com

Λέξεις-Κλειδιά: Αποικιοκρατία, τεχνητή μετανάστευση, «Τουρκο - Αιγαιό» Αναπροσαρμογή παιδείας και εκπαίδευσης, επιβίωση Ελληνισμού

Η δουλεία είναι συνυφασμένη με την ιστορία του ανθρώπου. Από αρχαιολογικών χρόνων άνδρες, γυναίκες και παιδιά, σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης κατέληγαν, δια της βίας, δούλοι κατά τη διάρκεια ή μετά από ένα πόλεμο: Αρχαία Ελλάδα, Αίγυπτος, Μεσοποταμία, Περσία, Αφρική, Αυτοκρατορία Αλεξάνδρου, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Δυτική και Ανατολική), Μογγολική Αυτοκρατορία, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Αγγλική Αυτοκρατορία, Γαλλικές, Ολλανδικές, Βελγικές, Ισπανικές, Πορτογαλικές κατακτήσεις σε Αφρική, Ασία, Αυστραλία, Αμερική κ.λπ.

Η δουλεία καταργήθηκε επίσημα στην Αμερική το 1800, στην Ελλάδα το 1822 (Σύνταγμα της Επιδαύρου), στο Ηνωμένο Βασίλειο και σε ολόκληρη τη Βρετανική Αυτοκρατορία το 1833, ενώ το 1948 κηρύχθηκε παράνομη σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα.

Σήμερα, η δουλεία και η καταναγκαστική εργασία είναι παράνομες σε όλες σχεδόν τις χώρες. Αλλά η εμπορία προσώπων για εργασία και για σεξουαλική εκμετάλλευση εξακολουθεί να θυματοποιεί, εγκληματικά και στην ουσία ανενόχλητη, δεκάδες εκατομμύρια ενήλικους και παιδιά.

Μετά την 1η βιομηχανική επανάσταση του 19ου αιώνα, κάποια ισχυρά οικονομικά και πολιτικά κέντρα σε Αμερική και Ευρώπη, με τεράστιες ανάγκες για φτηνό εργατικό προσωπικό, εφάρμοσαν εγκληματικά και απάνθρωπα απαγωγές χιλιάδων ανθρώπων, κυρίως από την Αφρική, εξασκώντας (διά ακριβοπληρωμένων και υπανθρώπων αντιπροσώπων) κτηνώδη βία. Οι μαύροι σκλάβοι και σκλάβες, μετά την απαγωγή τους, οδηγούνταν από την Αφρική

στην Ευρώπη ή στην Αμερική, μέσα σε πλοία σιδηροδέσμιοι και υπό άθλιες συνθήκες για να αποτελέσουν τους «έγχρωμους» σκλάβους στα διάφορα εργοστάσια, χωράφια, φυτείες και αγροκτήματα καθώς και υπηρέτες στις «καλές» - εύπορες οικογένειες στο Λονδίνο ή στο Παρίσι ή στην Χάγη ή στην Νέα Υόρκη κ.λπ.

Μετά την κατάργηση της δουλείας, αντίστοιχα πανίσχυρα οικονομικο-πολιτικά κέντρα σε Αμερική και Ευρώπη δημιουργούσαν τεχνηέντως, και δημιουργούν μέχρι και σήμερα, τις προϋποθέσεις για δημιουργία «εθελοντών» - σκλάβων (με την υποχθόνια συνδρομή στην έκρηξη πολέμων, οργάνωση στρατιωτικών «ειρηνευτικών» ή «σωτηρίων» εισβολών, οικονομικών ή υγειονομικών κρίσεων κ.ά.).

Αποτέλεσμα οι «εκ των πραγμάτων» μετακινήσεις τεράστιων αριθμών πληθυσμού, κυρίως από Αφρική και Ασία, οι οποίοι εξαναγκάζονται άμεσα ή έμμεσα να φύγουν τρομαγμένοι/ κυνηγημένοι, από συμπατριώτες τους ή «εχθρούς» ή από τους ίδιους τους «σωτήρες» τους, και να κινηθούν δυτικότερα, ως πρόσφυγες ή ως οικονομικοί μετανάστες, για «ένα καλύτερο μέλλον»... (Ιρακ, Αφγανιστάν, Πακιστάν, Παλαιστίνη, Λιβύη, Συρία, Βόρεια και Κεντρική Αφρική, και προσφάτως Αρμενία, Ουκρανία, Υεμένη, Γάζα κ.ά.)

Η Τουρκία παίζει για δεκαετίες πολύ σημαντικό ρόλο στις πιο πάνω μετακινήσεις πληθυσμών, εκμεταλλευόμενη στο έπακρον την γεωγραφική της θέση, με γνώμονα πάντοτε τους μακροπρόθεσμους Νεο – Οθωμανικούς γεωστρατηγικούς της στόχους, αναλαμβάνοντας διάφορους ρόλους ανάλογα με την περίπτωση: Εισβολέας, κατακτητής, δουλέμπορος, μπράβος, τρομοκράτης, γκρίζος λύκος ή λύκος που ντύνεται αρνάκι για να ξεγελά τους αφελείς, τους εθελόδουλους κ.ά.

Οι άνθρωποι που για τον ένα ή τον άλλο λόγο εγκαταλείπουν την πατρίδα τους, είναι πρώτα – πρώτα άνθρωποι. Όταν τελικά φτάσουν σε κάποια άλλη χώρα (με οποιονδήποτε τρόπο) χρειάζονται να τους φέρονται ανθρώπινα και με κατανόηση, αναλόγως των δυνατοτήτων της φιλοξενούσας χώρας, χωρίς οποιοδήποτε ίχνος ρατσιστικών ή άλλων ακραίων συμπεριφορών.

Χρειάζεται ταυτόχρονα τεράστια προσοχή, από τα σοβαρά κράτη και τις υπηρεσίες ασφαλείας τους, να εντοπίζονται και να αντιμετωπίζονται παντοίως οι караδοκούντες κράτη - μεγαλέμποροι (και τα βαποράκια) ανθρωπίνων ψυχών. Όπως συμβαίνει και σε πολλές άλλες περιπτώσεις η πρόληψη είναι προτιμότερη από την αναζήτηση λύσεων σε οφθαλμοφανώς αναμενόμενα/ επερχόμενα προβλήματα.

Ο Ελληνισμός, σε όλο αυτό το σκηνικό μέσα από τους αιώνες (Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ελληνική Επανάσταση, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Προδοσία – Καταστροφή, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, ΕΟΚΑ 1955 – 59, Κυπριακή «Ανεξαρτησία», Πραξικόπημα της Τουρκίας στην Κύπρο το 1964, Προδοσία – Χούντα τ(1967 - 1974), Προδοσία – Πραξικόπημα – Εισβολή 1974, διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, Ιράκ, Λιβύη, Συρία, Σχέδιο Ανάν, Πρέσπες, Θράκη, «Γαλάζια Πατρίδα», αντίσταση της Ελλάδας στην συγκεκαλυμμένη εισβολή της Τουρκίας στον ποταμό Εύρο και στο Αιγαίο, Αρμενία, Ουκρανία, Γάζα, Δένεια, Άγιος Δομέτιος, Πύλα, «Τουρκο-Αιγαίο» κ.λπ.) υπήρξε θύμα των αδυναμιών ή των ανικανοτήτων ή της εθελοδοουλίας ή της διαφθοράς και/ ή της προδοσίας διαφόρων ηγετών του, της πονηριάς και των μακροχρόνιων γεωπολιτικών σχεδιασμών διαφόρων «συμμάχων» ή «κηδεμόνων» του και της αιώνιας βουλιμίας των εξ ανατολών νοσταλγών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των νοσταλγών της επανασύστασης του Χαλιφάτου, με υποδούλωση σε αυτό και του Ελληνισμού.

Ανέκαθεν, τα καθοδηγούμενα έξωθεν ΜΜΕ, ιδίως προσφάτως τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ, με διάφορες έξυπνες μεθόδους χειραγώγησης, συσκοτίσης και αποπροσανατολισμού, αφήνουν στην ουσία ανενημέρωτους τους πολίτες της Κύπρου και της Ελλάδας για τα τεκταινόμενα στην περιοχή μας και τα μεγάλα γεγονότα που επηρεάζουν μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα την παγκόσμια κοινότητα.

Το τεράστιο πρόβλημα της εγκληματικής τεχνητής μετανάστευσης (με την χρήση μάλιστα και της τεχνητής νοημοσύνης, για να ξεγελούνται οι «μη νοήμονες» άνθρωποι) μπορεί να εξαλειφθεί μόνον όταν οι δημιουργοί του (που έχουν την απαραίτητη συνδρομή των οπαδών και/ ή άβουλων ακολούθων τους), οραματιστές και εφαρμοστές της «Νέας Τάξης Πραγμάτων», σταματήσουν τον πόλεμο και την κατοχή διαφόρων ταλαιπωρημένων χωρών και προχωρήσουν στην δημιουργία συνθηκών ειρήνης, ελευθερίας, ευημερίας και θέσεων εργασίας των ανθρώπων στις ίδιές τους τις χώρες.

Αυτό φυσικά είναι ουτοπικό, αφού με αυτό τον τρόπο θα καταρρεύσουν οι οικονομίες και τα πολιτικά Συστήματα των πρώην και νυν αποικιοκρατών και δουλεμπόρων, τα οποία στηρίχτηκαν και στηρίζονται στην δυστυχία και τον εκπαιδευτικό/ πνευματικό αποπροσανατολισμό των θυμάτων τους.

Η όποια (σταδιακή) σωτηρία των αδυνάτων και μικρών χωρών βρίσκεται κυρίως στην διαδρομή που οδηγεί στην έξυπνη επένδυση και αναπροσαρμογή της παιδείας και της εκπαίδευσης.

Ο ρόλος των δασκάλων, όλων των επιπέδων, που στελεχώνουν το προκεχωρημένο ειρηνικό «φυλάκιο» του σχολείου, είναι αποφασιστικής σημασίας, όπως ισχύει σε όλες τις κρίσιμες περιόδους της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Η επίδραση του προσφυγικού Ελληνισμού των αρχών του 20ου αιώνα στην διοικητική και δημογραφική δομή της περιοχής του Δήμου Κιλελέρ

Κωνσταντίνος Νταμπεγλιώτης

Δήμος Κιλελέρ, Περιφερειακή Ενότητα Λάρισας, Περιφέρεια Θεσσαλίας,
Νίκαια Λάρισας, Ελλάδα.

Email: progr@kileler.gov.gr, kontampe@gmail.com

Στυλιανή Πασαλίδου

Δήμος Κιλελέρ, Περιφερειακή Ενότητα Λάρισας, Περιφέρεια Θεσσαλίας,
Νίκαια Λάρισας, Ελλάδα

Email: politismos@kileler.gov.gr, stelpasal@yahoo.gr

Περίληψη

Στις αρχές του 20ου αιώνα, ο Ελληνισμός που διαβιούσε εκτός των συνόρων του Ελληνικού Κράτους υπέστη διαδοχικούς διωγμούς σε Ανατολική Ρωμυλία, Πόντο και Μικρά Ασία. Τα γεγονότα αυτά –πέραν των θυμάτων και των καταστροφών περιουσιών– είχαν ως αποτέλεσμα την δημιουργία προσφυγικών ρευμάτων, είτε ως άμεση αντίδραση για την αποφυγή συνεπειών, είτε ως αποτέλεσμα συνθηκών.

Η παρούσα εργασία, καταγράφει την επίδραση των προσφύγων στην διοικητική δομή και τη δημογραφική σύσταση των οικισμών στην περιοχή που σήμερα καταλαμβάνει ο Δήμος Κιλελέρ, όπως αυτή αποτυπώθηκε μέσα από τα ΦΕΚ της εποχής και αφορούν ενδεικτικά την σύσταση ή την επέκταση οικισμών και την διανομή γης, λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

Λέξεις-Κλειδιά: Πρόσφυγες, Ανατολική Ρωμυλία, Μικρά Ασία, ΦΕΚ, Δήμος Κιλελέρ.

Εισαγωγή-ιστορικό πλαίσιο

Το 1906, ο Ελληνισμός της Ανατολικής Ρωμυλίας υπέστη ένα πρωτοφανές κύμα διώξεων, ως συνέπεια του διαρκώς αυξανόμενου Βουλγαρικού εθνικισμού που ξεκίνησε από την Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878 και την πρόσκαιρη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας (Ζαβράκας 2016, Καρναβάς 2001, Κρίκη 2013). Αυτές οι διώξεις προκάλεσαν ένα μεγάλο προσφυγικό κύμα δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων προς την ελεύθερη Ελλάδα (Κρίκη 2013, Παναγιωτοπούλου 2013). Η έλευση προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία συνεχίστηκε, καθώς το 1913-1914 ξεσπά νέο προσφυγικό κύμα κυρίως από περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στη Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, ενώ στις 27/11/1919 υπογράφεται η Συνθήκη του Νεϊγύ ανάμεσα στην ηττημένη Βουλγαρία και τις νικήτριες συμμαχικές δυνάμεις (Αποστολίδης 1940, Πάλλης 1977, Παναγιωτοπούλου 2013). Την ίδια μέρα υπογράφεται η Ελληνοβουλγαρική Σύμβαση περί αμοιβαίας και εθελούσιας μετανάστευσης των εκατέρωθεν μειονοτήτων. Υπολογίζεται ότι 20.000-30.000 ομογενείς σκόπευαν να μεταναστεύσουν οικειοθελώς στην Ελλάδα λίγους μήνες πριν την Μικρασιατική καταστροφή του 1922, μια ευνοϊκή γι' αυτούς προοπτική που όμως άλλαξε άρδην λόγω της απώλειας της Ανατολικής Θράκης και της κατάρρευσης του Μικρασιατικού μετώπου, οδηγώντας σε ένα πολλαπλάσιο και πιο τραγικό προσφυγικό κατακλυσμό. Το νέο σκηνικό και οι αθρόες μετακινήσεις πληθυσμών, ως αποτέλεσμα βίαιων εκτοπίσεων ή αποφυγής αντιποίνων, ενέτεινε την επιθυμία μετανάστευσης μεταξύ των ομογενών της Ανατολικής Ρωμυλίας μέχρι το 1924 (Παναγιωτοπούλου 2013).

Παράλληλα με τις διώξεις των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας και μετά την ήττα της Τουρκίας στους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13, ξεσπά και ο Τουρκικός εθνικισμός. Έτσι, από την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1914), με την επικράτηση των Νεότουρκων αλλά και την καθοδήγηση των Γερμανών (Ευθυμιάδης 2002, Πάλλης 1977, Τσιρκινίδης 2005), ξεκίνησαν οι διώξεις και οι εξοντώσεις των Χριστιανικών εθνοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Αγτζίδης 2007, Καρζής 2002). Σύμφωνα με τις ιδεολογικές απόψεις των Νεότουρκων, η οριστική λύση του εθνικού τους προβλήματος ήταν η φυσική εξόντωση των γηγενών εθνοτήτων της Τουρκίας, δηλαδή των αλλοεθνών και αλλόθρησκών της, ώστε να επιτευχθεί η εθνική κάθαρση (Αγτζίδης 2007, Καρζής 2002). Έτσι, μετά την Γενοκτονία των Αρμενίων το 1915 και τις εκτεταμένες διώξεις των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας, ακολουθεί η Γενοκτονία του Ποντιακού Ελληνισμού και τέλος όλου του υπόλοιπου

ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας. Με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώνεται η εθνική κάθαρση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με τις μεγαλύτερες γενοκτονίες άμαχων πληθυσμών της νεότερης παγκόσμιας ιστορίας και τη δημιουργία νέων ρευμάτων προσφυγιάς στον Ελλαδικό χώρο (Αγτζίδης 2007).

Η Ελληνική αντίδραση

Η Ελληνική κυβέρνηση, έχοντας να αντιμετωπίσει το πρώτο μεγάλο κύμα προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία το 1906 και με πολλαπλά προβλήματα να ταλανίζουν το ελεύθερο κράτος (οικονομικό, δημογραφικό, εθνικά θέματα κλπ.), έπρεπε να κινηθεί γρήγορα και αποφασιστικά χωρίς περιθώρια μεγάλων λαθών που θα πλήγωναν τον εθνικό κορμό.

Το ίδιο έτος λοιπόν των εκτοπίσεων του 1906, στα Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβέρνησης (ΦΕΚ)¹ αποτυπώνονται οι πρώτες κινήσεις που ουσιαστικά προετοιμάζουν το έδαφος για την ομαλή υποδοχή και ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα. Έτσι, ψηφίζεται η σύσταση επιτροπής συλλογής εράνων για την περίθαλψη των ομοεθνών προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία (ΦΕΚ 189 & 250/1906) και ο ν.ΓΡΟΖ με εγγραφή έκτακτης πίστωσης για την μεταφορά και περίθαλψη των προσφύγων (ΦΕΚ 278/1906).

Το 1907 αποτελεί κρίσιμο έτος για το θέμα της αποκατάστασης των προσφύγων και την ένταξή τους στην κοινωνικές και οικονομικές δομές του Ελληνικού κράτους.

Τα θέματα που επιλύονται τότε είναι τα εξής:

- **Ιθαγένεια:** Ήδη με το 1ο ΦΕΚ της νέας χρονιάς (1/4.1.1907), ψηφίζεται ο ν.3185 περί χορήγησης Ελληνικής ιθαγένειας στους πρόσφυγες «εκ Βουλγαρίας, Ανατολικής Ρωμυλίας και Ρωμουνίας»².
- **Χρηματοδοτικό/διαχειριστικό εργαλείο (Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο/ΘΓΤ):** Λίγους μήνες μετά, ψηφίζεται ο ν. ΓΣΒ «περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου» (ΦΕΚ 62/1907). Σκοπός του εν λόγω νόμου είναι να επιλύσει το θέμα της μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων και την διανομή γης σε αυτούς, ορίζοντας την Θεσσαλία ως την «Γη της Επαγγελίας». Προβλέπεται η διανομή των Εθνικών κτημάτων και η αγορά

1. Για την εξεταζόμενη περίοδο ήταν ψηφιακά διαθέσιμα τα τεύχη Α των ΦΕΚ.

2. Λίγες μέρες αργότερα ψηφίζεται το εκτελεστικό Βασιλικό Διάταγμα (ΦΕΚ 19/1907).

ιδιωτικών εκτάσεων στην περιοχή Αλμυρού και Βόλου. Γίνεται ρητή αναφορά σε «Παραθαλάσσιους» και «Μεσόγειους» οικισμούς³ προκειμένου οι πρόσφυγες να συνοικισθούν ανάλογα με τον τόπο προέλευσής τους (Καρβελά 2005)⁴.

Η επιλογή της Θεσσαλίας μόνο τυχαία δεν ήταν αφού επρόκειτο για μια περιοχή σχετικά αραιοκατοικημένη, με μεγάλη διαθεσιμότητα γης, ανεπαρκώς καλλιεργημένη ή και ακαλλιέργητη (Καρβελά 2005). Η εκεί άμεση εγκατάσταση αμιγώς Ελληνικών πληθυσμών με οικογενειακά χαρακτηριστικά μάλιστα, θα τόνωνε δημογραφικά, παραγωγικά και οικονομικά την Θεσσαλία. Παράλληλα θα εμπλουτίζονταν, κοντά στα τότε Ελληνοτουρκικά σύνορα και τις αλύτρωτες περιοχές της Μακεδονίας και της Ηπείρου, το διαθέσιμο στρατιωτικό δυναμικό.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η 5ετία (1907-1911) μετά την εμφάνιση του προσφυγικού ζητήματος του ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας, συνοδεύτηκε από μια νομοθετική έξαρση κάθε είδους με σκοπό την διευθέτηση σημαντικών και μη θεμάτων. Η πλειονότητα των νομοθετημάτων (72%) αφορά τους μεσόγειους οικισμούς, δηλαδή αυτούς που βρίσκονται στην ενδοχώρα –όπως αυτοί του Δήμου Κιλελέρ– και έπονται, με μεγάλη διαφορά, αυτά των παραθαλάσσιων (Καρβελά 2005)⁵.

3. Έτσι, οι παραθαλάσσιες περιοχές Αλμυρού και Βόλου θα διατεθούν αποκλειστικά για τις ανάγκες αντίστοιχων παραθαλάσσιων πληθυσμών προσφύγων. Στον ίδιο νόμο όμως μνημονεύεται και η κοινή αποκατάσταση των ήδη διαμενόντων Θεσσαλών, αναφορά-σταθμός όπως και το σύνολο του νόμου για την μακρόχρονη πορεία επίλυσης του αγροτικού ζητήματος (Καρβελά 2005).
4. Ο ν.ΓΣΒ (ΦΕΚ 62/1907) τροποποιήθηκε διαδοχικά με τους : ν.ΓΤΘ (ΦΕΚ 116/1908), ν.ΓΤΞΘ (ΦΕΚ 227/1909) που προβλέπει μεταξύ άλλων την χαλάρωση του αυστηρού πλαισίου για τους έχοντες δικαίωμα συμμετοχής, χορήγηση βοήθηματος και μείωση κλήρου λόγω ανεπάρκειας γαιών, ν.ΓΦΚΑ (ΦΕΚ 8/1910), ν.ΓΦΚΗ (ΦΕΚ 92/1910) και ν.ΓΩΠΓ (ΦΕΚ 219/1911).
5. Αυτή η διαφορά εξηγείται εν πολλοίς από το γεγονός ότι οι μεσόγειοι οικισμοί ήταν περισσότεροι και διάσπαρτοι ενώ τα Στεφανοβίκεια κτήματα της ενδοχώρας ήταν ήδη εξαγορασμένα από το Ελληνικό κράτος και άρα άμεσα διαθέσιμα προς διανομή ενώ τα υπόλοιπα (κτήματα Τοπάλη, Καρτάλη-Μπαλτατζή) αποκτήθηκαν αργότερα για να καλύψουν την ανεπάρκεια των πρώτων (Καρβελά 2005) ενώ αφορούσαν λιγότερους οικισμούς. Μάλιστα, για να εξυπηρετηθεί η μεγάλη πίεση διανομής γης, ο κλήρος περιορίστηκε βάζοντας έτσι γερά τα θεμέλια της μικροϊδιοκτησίας και αποτελώντας το 1ο βήμα για την επίλυση μετά από πολλά χρόνια του αγροτικού ζητήματος αφού πέραν των προσφυγικών οικογενειών, μέχρι το 1911 απέκτησαν γη και 1500 περίπου οικογένειες ντόπιων αγροτών που μέχρι πριν λίγο καιρό «δεν είχαν στον ήλιο μοίρα» (Καρβελά 2005).

Αντίστοιχα, το Ελληνικό κράτος μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, είχε να αντιμετωπίσει το τεράστιο για τις δυνατότητές του έργο της περίθαλψης 1.500.000 περίπου προσφύγων, από τους οποίους οι περισσότεροι βρίσκονταν σε κατάσταση απόλυτης φτώχειας (Κιτρομιλίδης & Αλεξανδρή 1984). Εφόσον ο επαναπατρισμός τους αποκλειόταν, η μόνη λύση για την αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν η άμεση κοινωνική και οικονομική τους ένταξη⁶ (Κοντογιώργη 1992). Η αστική αλλά κυρίως η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, εντάχθηκε σε ένα συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο (εφαρμογή αγροτικής μεταρρύθμισης, ενίσχυση κυρίως των εγκαταλειμμένων από Μουσουλμάνους περιοχών) που άφηνε ελάχιστα περιθώρια ελεύθερης επιλογής του τόπου μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων (Δαλακούρα 1995).

Πριν ακόμη από την εισροή του μεγάλου κύματος των προσφύγων, η ανάγκη αποκατάστασης των γηγενών καλλιεργητών είχε δημιουργήσει ένα μείζον, κυρίως αγροτικό και εν μέρει αποικιστικό ζήτημα (Σίδερισ 1934), αφού οι απαλλοτριώσεις που έθετε ως προϋπόθεση για την αποκατάσταση των αγροτών ο ν.1072/1917 της αγροτικής μεταρρύθμισης, δεν είχαν ακόμη πραγματοποιηθεί (Δαλακούρα 1995). Επομένως, η παρουσία χιλιάδων οικογενειών προσφύγων προκάλεσε οξύ ανταγωνισμό και αντιπαράθεση με τους γηγενείς αγρότες, που περίμεναν να επωφεληθούν τόσο από την εγκατάλειψη των μουσουλμανικών περιουσιών όσο και από την πολυαναμενόμενη αγροτική μεταρρύθμιση του ν.1072/1917 (Χαρακόπουλος 2014, Κοντογιώργη 1992).

Ο αριθμός των Μικρασιατών προσφύγων που ήρθε στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, ήταν τριπλάσιος εκείνου των ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων (Γουναράκης 1927) που έφυγαν εγκαταλείποντας κτήματα και κατοικίες, των οποίων η κυριότητα περιήλθε στο Ελληνικό Δημόσιο. Τελικά, οι περιουσίες των Μουσουλμάνων για την αποκατάσταση των προσφύγων –κυρίως τα κτήματα– δεν κρίθηκαν επαρκείς και η αποκατάσταση των γηγενών αγροτών και προσφύγων ολοκληρώθηκε με ευρύτερες απαλλοτριώσεις μεγάλων εκτάσεων σε ολόκληρη την Ελλάδα (ΦΕΚ 237/1922 και 243/1922 περί επιτάξεων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων).

Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, δημιούργησε πολλαπλά

6. Σύσταση Ταμείου Περιθάλψης Προσφύγων με το ΦΕΚ 227/1922 και ένα χρόνο μετά ίδρυση Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων με το ΦΕΚ 280/1923 (για την περίθαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων).

προβλήματα εξαιτίας της πίεσης που ασκούσε στο ντόπιο πληθυσμό για την εξασφάλιση τροφής, στέγης και εργασίας τους (κυρίως στην Πελοπόννησο και τη Θεσσαλία), με αποτέλεσμα την επιβεβλημένη μετακίνησή τους στη Μακεδονία (Κοντογιώργη 1992). Η επιλογή της Μακεδονίας ως κύριου τόπου εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων έγινε με κριτήρια ανάλογα με αυτά της Θεσσαλίας για τους πρόσφυγες της Ανατολικής Ρωμυλίας λίγα χρόνια πριν.

Έτσι, στη Μακεδονία, λόγω της αποχώρησης των Μουσουλμάνων, αφενός ο πληθυσμός της περιοχής είχε μειωθεί δραματικά, οπότε οι πρόσφυγες κάλυψαν το δημογραφικό κενό και αφετέρου η εγκαταλελειμμένη ακίνητη περιουσία σε συνδυασμό με υψηλή διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων εκτάσεων, καθιστούσε δυνατή την άμεση εγκατάστασή τους και την απασχόλησή τους σε παραγωγικές εργασίες (Κοντογιώργη 1992).

Η αγροτική εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή της Μακεδονίας, ήταν σημαντική για την εθνική ολοκλήρωση, η οποία άλλαξε ριζικά μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και προσέλαβε τα εξής χαρακτηριστικά: διατήρηση και κατοχύρωση των νέων συνόρων, αφομοίωση των νέων περιοχών, επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και μιας νέας εθνικής ταυτότητας (Μαυρογορδάτος 1988). Η παγίωση του ελληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας, είχε ανυπολόγιστη όσο και αυτονόητη σημασία για τη διατήρηση και προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας (Κοντογιώργη 1992).

Ο Δήμος Κιλελέρ ως τόπος εγκατάστασης προσφύγων

Πρόσφυγες Ανατολικής Ρωμυλίας

Ο ν.ΓΣΒ/1907 «περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου», ουσιαστικά αποτέλεσε την απαρχή της εμφάνισης της περιοχής του σημερινού Δήμου Κιλελέρ, ως τόπου εγκατάστασης προσφύγων. Η εξέλιξη αυτή ήταν λογική, αφού η εν λόγω περιοχή όντας κατεξοχήν πεδινή⁷ ήταν μεν γενικά εύφορη αλλά αραιοκατοικημένη και ανεκμετάλλευτη ως αποτέλεσμα της κακοδιοίκησης στα τσιφλίκια, με τους κολίγους να ταλαιπωρούνται από τσιφλικάδες και έλη. Έτσι, στο άρθρο 10 αναφέρονται μεταξύ άλλων και τα εθνικά κτήματα περιοχών του

7. Η πεδινή Ανατολική Θεσσαλία παρά την κάλυψη μεγάλου μέρους της από την λίμνη Κάρλα με ελώδεις ζώνες ακατάλληλες καλλιεργητικά αλλά και υγειονομικά (ελονοσία κλπ), παρέμεινε μια περιοχή άμεσα συνδεδεμένη με τον πρωτογενή τομέα.

Δήμου Κιλελέρ, που διανέμονται υπέρ αποκαταστάσεως των προσφύγων ως εξής (σε παρένθεση οι σημερινές τους ονομασίες) :

- Χατζημουσταφαλάρ (Ρεύμα Νέων Καρυών)
- Ισαρλίκ (καταργημένος/πλησίον Νέων Καρυών)
- Μεγάλο Χαλίτσι (Δίλοφο)
- Κοτζμπασάν (Νέα Λεύκη)
- Νειαμάτων (Νάματα)
- Σαρασλάρ (Μεγάλο Μοναστήρι)

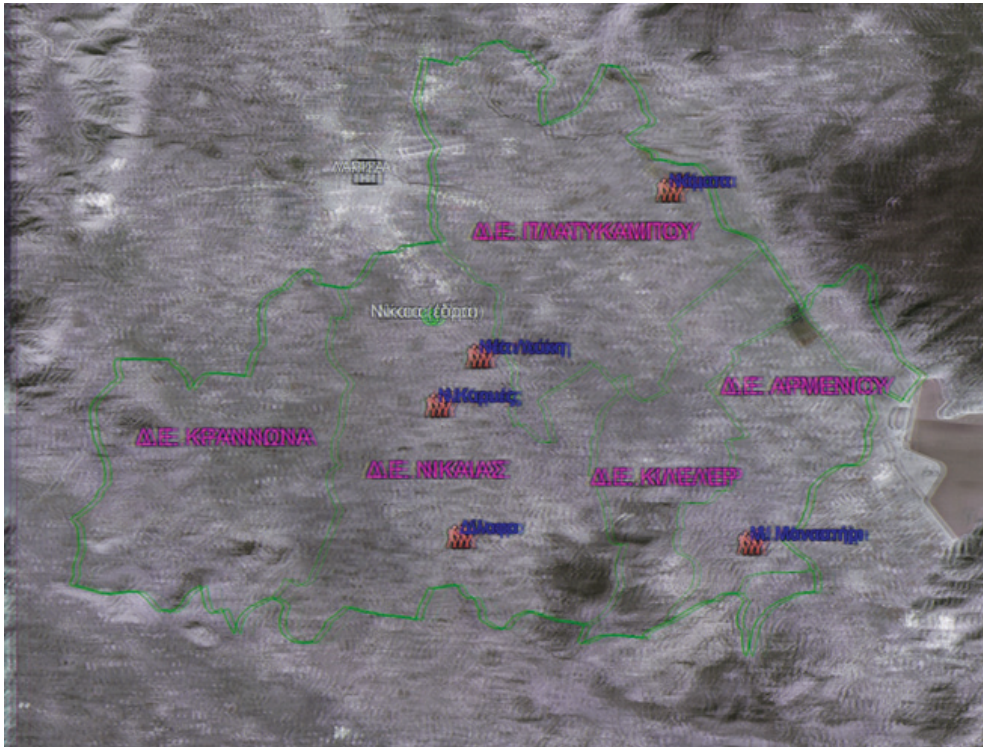
Ως αποτέλεσμα αυτού ιδρύονται νέοι οικισμοί (Νέες Καρυές, Νέα Λεύκη), ενώ επεκτείνονται υφιστάμενοι μικροί γενικά συνοικισμοί (Δίλοφο, Μεγάλο Μοναστήρι, Νάματα) (βλ. Χάρτη 1).

Μέχρι ενός σημείου, ο ν.ΓΣΒ/1907 αποτέλεσε και την απαρχή επίλυσης του αγροτικού ζητήματος, αφού με αυτόν όχι μόνο θεσμοθετήθηκε αλλά και εφαρμόστηκε η διανομή γης σε ευρείες κοινωνικές ομάδες χαμηλού εισοδήματος του ντόπιου πληθυσμού, όπως επίμορτους καλλιεργητές⁸ και παρακεντέδες⁹. Έτσι, τα Στεφανοβίκεια κτήματα (26 κτήματα συνολικής εκτάσεως 556.100 στρεμμάτων) διανεμήθηκαν με την έλευση των προσφύγων, παρά το γεγονός ότι το Δημόσιο τα είχε αγοράσει από το 1902 (Ζαβράκας 2016). Βέβαια, η διανομή περιορίστηκε σε γη που ανήκε στο Δημόσιο –είτε μέσω αγοράς είτε μέσω δωρεάς– χωρίς να θιγούν τα τσιφλίκια, με τους ιδιοκτήτες τους να έχουν ισχυρή δύναμη εντός και εκτός Κοινοβουλίου, γεγονός που πολύ πιθανόν θα ακύρωνε ή έστω θα καθυστερούσε την επείγουσα ανάγκη για γη και στέγη.

Σε κάθε περίπτωση, η γειτνίαση αποκατεστημένων περιοχών και η επαφή ντόπιων και προσφύγων μικροϊδιοκτητών με μεγάλα τσιφλίκια, όπου κατοικούσαν κολίγοι χωρίς στον ήλιο μοίρα, αναπόφευκτα όξυνε την κοινωνική αντίθεση, ενώ το Κίνημα στο Γουδί το 1909, δημιουργούσε προσδοκίες που όμως έμελλε να διαψευσθούν, αφού επί Κυβερνήσεως του «εκλεκτού» Στέφανου Δραγούμη, οι αγρότες θρήνησαν αναίτια πολλά θύματα. Θα μπορούσε να ειπωθεί μάλιστα ότι το προηγούμενο της διανομής γης σε πρόσφυγες και μη, ίσως αποτέλεσε έναν επιπλέον λόγο έντασης των αγροτικών διεκδικήσεων που κορυφώθηκαν με τα αιματηρά γεγονότα του Κιλελέρ στις 6 Μαρτίου του 1910.

8. Ο επίμορτος καλλιεργητής οφείλει να αποδώσει συμφωνημένο μερίδιο (μορτί) από την παραγωγή του κτήματος στον ιδιοκτήτη αυτού

9. Ο παρακεντές είναι αυτός κάνει βοηθητικές αγροτικές εργασίες σε ξένες ιδιοκτησίες.

Χάρτης 1: Προσφυγικοί οικισμοί από Ανατολική Ρωμυλία στον Δήμο Κιλεσέρ

Η κοινωνική και πολιτική πίεση, οδήγησε τελικά στην διανομή των Ζαπείων κτημάτων (ΦΕΚ 27 & 101/1912), κατά τα πρότυπα των Στεφανοβίκειων¹⁰, θετική εξέλιξη και για τους ντόπιους κολίγους. Όμως, οι πόλεμοι και η κακή οικονομική κατάσταση παγώνουν τις εξελίξεις, μέχρι την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917. Έπρεπε όμως να μεσολαβήσει η Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό κύμα που ακολούθησε, προκειμένου το Ελληνικό κράτος να δράσει ακόμα πιο αποφασιστικά προ του αδιεξόδου και να επιλύσει μαζί με το προσφυγικό και το αγροτικό ζήτημα (Καρβελά 2005).

Δεδομένης της εξαρχής χωρικής σύνδεσης της επίλυσης του προσφυγικού ζητήματος με την Θεσσαλία, η πλειονότητα των ΦΕΚ αφορούν άμεσα ή έμμεσα τον Δήμο Κιλεσέρ. Έτσι, νομοθετούνται και αποτυπώνονται στα ΦΕΚ συνοπτικά τα εξής:

10. Με επίκληση του άρ.24 παρ. ζ ν.ΓΣΒ/1907.

- Κύρωση σύμβασης Γεωργικού Θεσσαλικού Δανείου, με σκοπό την κάλυψη των υποχρεώσεων διανομής γαιών και Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου (ΘΓΤ) (ΦΕΚ 70/1907), την ψήφιση σχετικών με αυτά κανονισμών λειτουργίας (ΦΕΚ 90/1907), την οργάνωση του ΘΓΤ και την ίδρυση Γεωργικού Ταμείου που ουσιαστικά αποτελεί την δημιουργία μιας δομής ανάλογης με το ΘΓΤ αλλά με εθνική εμβέλεια και αρμοδιότητα (ΦΕΚ 92/1910).
- Λήψη δανείου για αγορά γης στην Θεσσαλία και αλλού, προς αποκατάσταση προσφύγων και παροχή χρηματικής βοήθειας τόσο σε μη αγρότες όσο και σε ακατάλληλους προς εργασία πρόσφυγες που δεν εγκαταστάθηκαν σε κτήματα (ΦΕΚ 219/1911).
- Ρυθμίσεις για την Γεωργική Υπηρεσία του Κράτους και την Αβερώφειο Γεωργική Σχολή Λάρισας (ΦΕΚ 300/1911).
- Θέματα περί διανομής γης, δικαιούχων και αρμοδίων επιτροπών (ΦΕΚ 77, 86, 141, 184, 207¹¹ /1907, 20/1908)¹².
- Ίδρυση συνοικισμού «Νέων Καρυών» για τους εκ Καρυών Ανατολικής Ρωμυλίας ομογενών προσφύγων στη θέση «Παληοχώρι» του εθνικού κτήματος Χατζημουσταφαλάρ (ΦΕΚ 161/1907)¹³.
- Εγκρίσεις σχεδίων ρυμοτομίας χωριών Ισαρλίκ και Χατζημουσταφαλάρ (ΦΕΚ 177/1907), Κοτζ-μπασάν (ΦΕΚ 248/1907), Νιαμάτων και Μεγάλου Χαλιτσίου (ΦΕΚ 23/1908), Σαρασλάρ (ΦΕΚ 61/1908) καθώς και τροποποιήσεών τους: Νέων Καρυών (ΦΕΚ 218/1908, 307/1911), Σαρασλάρ (ΦΕΚ 263/1908), Ισαρλίκ (ΦΕΚ 168/1909), Μεγάλου Χαλιτσίου (ΦΕΚ 367/1910)¹⁴.

11. Στο ΦΕΚ 207/1907 γίνεται αναφορά περί αποδοχής και απόρριψης αιτήσεων εγχώριων καλλιεργητών διανομής γης σε Σαρασλάρ και Νιάματα.

12. Είναι χαρακτηριστική η απαρέγκλιτη τήρηση του νόμου προκειμένου να διασφαλιστεί ότι η γη των εθνικών κτημάτων θα διανεμηθεί σε όσους πληρούν τις προϋποθέσεις.

13. Σε εφαρμογή του αρ.16 του ν.ΓΣΒ, καθορίζονται συγκεκριμένα οικοπέδα του ρυμοτομικού σχεδίου για σχολεία, κοιμητήριο, εκκλησία, πλατεία κλπ. Το χωριό ιδρύθηκε το 1907 από τους Καρυώτες πρόσφυγες της Ανατολικής Ρωμυλίας στη θέση Παληοχώρι του εθνικού κτήματος Χατζημουσταφαλάρ στα όρια του υφιστάμενου οικισμού ενώ επεκτάθηκε αργότερα με την ενσωμάτωση αυτού και του Ισαρλίκ (Καρβελά 2005, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Κιλελέρ 2020-23).

14. Οι συχνές τροποποιήσεις των πρόσφατα εγκεκριμένων σχεδίων υποδηλώνουν την έντονη οικιστική κινητικότητα στα προσφυγικά χωριά και την ανάγκη κάλυψης πρόσθετων ή νέων αναγκών αποκατάστασης ποιοτικά και ποσοτικά. Κοινό χαρακτηριστικό αυτών είναι ότι η ανάγκη οικιστικής τακτοποίησης των προσφύγων οδηγεί το Κράτος στην υιοθέτηση σαφώς πιο σύγχρονης ρυμοτομίας (Καρβελά 2005).

- Παραχώρηση κλήρου σε πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία αλλά και εγχώριους στα κτήματα Χατζημουσταφαλάρ και Ισαρλίκ (ΦΕΚ 195/1907), Μεγάλο Χαλίτσι και Κοτζ Μπασάν (ΦΕΚ 198/1907)¹⁵.
- Διανομή γης σε προσφυγικές οικογένειες από το Μεγάλο Μοναστήρι της Ανατολικής Ρωμυλίας λόγω μη επάρκειας των κτημάτων Χατζημουσταφαλάρ (ΦΕΚ 116/1908)¹⁶.
- Ίδρυση δημοτικών σχολείων¹⁷ σε Νέες Καρυές (ΦΕΚ 252/1907), Μεγάλο Χαλίτσι (ΦΕΚ 287/1909) και Νιάματα (ΦΕΚ 300/1911).
- Εκκλησιαστικές ρυθμίσεις όπως καθορισμός ενοριών σε Σαρασλάρ (ΦΕΚ 195/1912) και Μεγάλο Χαλίτσι (ΦΕΚ 230/1912)¹⁸.
- Κάλυψη αναγκών ύδρευσης και άρδευσης στο Κοτζμπασάν (Νέα Λεύκη) με την παραχώρηση υδρόμυλου και κατασκευή υδραγωγείου (ΦΕΚ 219/1911). Επιπλέον επιτρέπεται η παραχώρηση των εθνικών λιβαδιών των χωριών Σαρασλάρ, Μεγάλο Χαλίτσι κλπ για καλλιέργεια και κτηνοτροφία.
- Ευνοϊκές ρυθμίσεις με κοινωνική διάσταση:
 - για πολυμελείς προσφυγικές οικογένειες, δωρεάν παραχώρηση υφιστάμενων κτιρίων για σχολική στέγη (ΦΕΚ 8/1910)
 - δωρεάν εγγραφή απόρων φοιτητών καταγομένων εκ Θράκης, Μακεδονίας, Κρήτης, Ηπείρου, Κύπρου και Μικράς Ασίας κλπ. (ΦΕΚ 101/1911)
 - ν.351 ο οποίος ρυθμίζει την αγορά κτημάτων από πρόσφυγες και ντόπιους. Αξιοσημείωτη είναι η υποχρέωση των προσφύγων να συνδράμουν τους ντόπιους που αδυνατούν να αγοράσουν γη, προκειμένου να τους

15. Αξίζει να σημειωθεί ότι πέραν των διανομών γης σε πρόσφυγες, ωφελημένοι βγήκαν και οι ντόπιοι κάτοικοι που πληρούσαν τις υπόλοιπες προϋποθέσεις, δημιουργώντας ένα προηγούμενο που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράδειγμα για την διεκδίκηση ανάλογων ευεργετημάτων στους κολίγους των υπολοίπων χωριών.

16. Αρχικά, με το ΦΕΚ 203/1907 είχε εγκριθεί η συμμετοχή 146 προσφυγικών οικογενειών από το Μεγάλο Μοναστήρι και 146 από τις Καρυές Ανατολικής Ρωμυλίας στην διανομή γης του Σαρασλάρ αλλά για να αποφευχθεί η διάσπαση της συνοχής των προσφυγικών ομάδων από τα δύο χωριά της Ανατολικής Ρωμυλίας λόγω της εφαρμοζόμενης κληρώσεως, τελικά και με το ΦΕΚ 116/1908 αποφασίστηκε η συμμετοχή μόνο αυτών εκ Μεγάλου Μοναστηρίου.

17. Η έλευση πολλών οικογενειών δημιούργησε την ανάγκη κάλυψης και των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών, όποτε είναι λογικό αυτό να αποτυπώνεται με την ίδρυση νέων σχολείων.

18. Αναφέρεται συγκεκριμένα στον Άγιο Βησσαρίωνα, προστάτη του χωριού από το 1882 (Ζαβράκας 2016).

αποδώσουν αυτοί την απαιτούμενη προς βιοπορισμό έκταση (ΦΕΚ 322/1914).

- Καθορισμός κλήρων και προσδιορισμού αξίας διανεμητέων γαιών στα εθνικά χωριά Χατζημουσταφαλάρ, Ισαρλίκ, Νιάματα, Μεγάλο Χαλίτσι, Κοτζ-μπασάν (ΦΕΚ 14/1908).
- Διανομή γης σε Ισαρλίκ και Χατζημουσταφαλάρ σε επίμορτους καλλιεργητές (ΦΕΚ 40/1908) και Σαρασλάρ σε πρόσφυγες και μη (ΦΕΚ 311/1908).
- Κατάργηση δημοσίου φόρου επί αροτριόντων κτηνών στις μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες/τσιφλίκια^{19, 20}, και αντικατάστασής του από δημοτικό φόρο (ν.ΓΦΛΒ ΦΕΚ 15/1910, 8/1911)²¹.
- Ρύθμιση σχέσεων τσιφλικάδων και επίμορτων καλλιεργητών (ν.ΓΩΝΣτ ΦΕΚ 206/1911). Με τον νόμο αυτόν αίρονται οι διατάξεις του ν.ΒΧΗ (ΦΕΚ 137/1899) ο οποίος προέβλεπε την έξωση επίμορτων καλλιεργητών, λόγω οφειλών από τα τσιφλίκια όπου εργάζονταν.
- Διανομή Ζαπείων κτημάτων της ευρύτερης περιοχής του ομώνυμου οικισμού Ζαπείου του Δήμου Κιλελέρ, σε Θεσσαλούς καλλιεργητές (ν.ΔΙΘ ΦΕΚ 27/1912)²². Ακολούθως, δίδεται η δυνατότητα σε πρόσφυγες από άλλα

19 Ο φόρος "επί των αροτριώντων κτηνών" επιβλήθηκε το 1880 αντί της δεκάτης επί Χαρ. Τρικούπη (ΦΕΚ 34/1880). Δεδομένου ότι τα ζώα ανήκαν συνήθως στους κολίγους που καλλιεργούσαν τα κτήματα, αυτός ο φόρος ουσιαστικά δεν επιβάρυνε τους μεγαλοκτηματίες.

20. Παράλληλα θεσπίστηκε δημοτικός φόρος αροτριόντων κτηνών ανά Δήμο με κατώτατο όριο 4δρχ/ζώο και ανώτατο 10δρχ/ζώο βάσει μέσου όρου του ηλικίου του εισπραχθέντος δημοτικού φόρου των ετών 1907-1910 δια του αριθμού των φορολογηθέντων αροτριώντων ζώων κάθε Δήμου. Εξαιρεση αποτέλεσαν οι Δήμοι της Θεσσαλίας που το ποσό ορίστηκε στις 12δρχ/ζώο (για την Άρτα 6δρχ/ζώο).

21. Για τους Δήμους της Θεσσαλίας ο δημοτικός φόρος επί αροτριόντων κτηνών ορίστηκε στις 12δρχ/ζώο, ο υψηλότερος ανά την χώρα και άνω του επιβαλλομένου πλαφόν των 10δρχ!! Τόσο η επιβολή δημοτικού φόρου όσο και το ύψος αυτού ειδικά στην Θεσσαλία πιθανόν να σχετίζεται με την απευθείας οικονομική ενίσχυση των Δήμων προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες ανάγκες λόγω της διαχείρισης του ανακώψαντος προσφυγικού ζητήματος και του χρόνιου αγροτικού ζητήματος.

22. Μεταξύ των πολλών κτημάτων του Κωνσταντίνου Ζάππα, 100.800 στρ ήταν στην περιοχή του Δήμου Κιλελέρ με το μεγαλύτερο στο Μπακράτσι/Σουικλί (38.000 στρ), Ταουσάν ή Ακμουνάρ (25.000στρ), Ψυχικόν (20.000στρ) και Τεκέλη (17.800 στρ) (Απόσπασμα από τη διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα, 2011). Με το ΦΕΚ 156/1928, ο οικισμός Μπακράτσι μετονομάζεται σε Ζάππειον προς τιμήν των ιδιοκτητών των Ζαπείων κτημάτων που παραχωρήθηκαν στο Δημόσιο και διανεμήθηκαν στους κατοίκους.

χωριά –εκτός Δήμου Κιλελέρ– να εγκατασταθούν σε εκτάσεις των Ζαππειών κτημάτων των χωριών Μπακράτσι, Σουικλί και Ταουσάν. Επίσης, προβλέπεται η παραχώρηση πλεονάζουσας έκτασης των Ζαππειών κτημάτων των χωριών Μπακράτσι και Σουικλί στο χωριό Ισαρλίκ (ν.352 ΦΕΚ 321/1914)²³.

- Διοικητικές μεταβολές, μέσω αναγνώρισεως Δήμων και Κοινοτήτων Ν.Λάρισας και προσαρτήσεως σε αυτούς συνοικισμών του νομού (ΦΕΚ 262/1912). Έτσι, μετά την ψήφιση του ν.ΔΝΖ περί συστάσεως Δήμων & Κοινοτήτων (ΦΕΚ 58/1912), η διοικητική δομή των Δήμων, Κοινοτήτων και συνοικισμών που αποτελούσαν τον σημερινό Δήμο Κιλελέρ αναδιατάσσεται. Στα πλαίσια αυτά, χαρακτηρίζονται ως Κοινότητες συνοικισμοί που ξεπέρασαν το όριο των 300 κατοίκων κυρίως λόγω της έλευσης προσφύγων (Μ.Μοναστήρι, Μ.Χαλίτσι, Ν.Λεύκη, Ν.Καρυές), ή/και απέκτησαν σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης για να καλύψουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες τους (Νιάματα).

Από το 1915 και μέχρι το 1ο εξάμηνο του 1917, δεν παρατηρείται ιδιαίτερη νομοθετική πρωτοβουλία σε ότι αφορά το προσφυγικό ζήτημα, αφού η Ελλάδα βιώνει τον Εθνικό Διχασμό, μεταξύ Βενιζελικών και Φιλοβασιλικών σε συνδυασμό με μια παρατεταμένη εσωστρέφεια²⁴.

23. Οι διανομές των Ζαππειών κτημάτων και η διεύρυνση των δικαιούχων γης πιθανόν να βρήκε ανταπόκριση και έτσι να εξηγείται μερικώς η πληθυσμιακή αύξηση που διαπιστώνεται σε αυτούς τους οικισμούς με βάση την απογραφή του 1928. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι η επιλογή του Κράτους να επενδύσει στην μικροϊδιοκτησία για να καλύψει τις ανάγκες των προσφύγων, δημιούργησε προσδοκίες και στους ντόπιους και σε συνδυασμό με το ζέον αγροτικό ζήτημα μετά και τα γεγονότα του Κιλελέρ, οδήγησαν στην διανομή των Ζαππειών κτημάτων.

24. Ο Βενιζέλος πίστευε ακράδαντα ότι ήταν προς το συμφέρον της Ελλάδας η είσοδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ ενώ ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ ήταν υπέρ της ουδετερότητας. Η Αντάντ επεμβαίνει στρατιωτικά σε Θεσσαλονίκη-Αθήνα και μετά την κατάληψη της Θεσσαλίας τον Ιούνιο του 1917, αναλαμβάνει την κυβέρνηση ο Ελ. Βενιζέλος και Βασιλιάς ο Αλέξανδρος στην θέση του Κωνσταντίνου. Αυτό σηματοδοτεί και την επίσημη είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο.

Πρόσφυγες Μικράς Ασίας

Μετά την ανάληψη της Πρωθυπουργίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο τον Ιούνιο του 1917²⁵, εμφανίζονται νομοθετήματα στην Ελλάδα για ιατρική περίθαλψη, διατροφή, επιδόματα, στέγαση και σύσταση υπηρεσιών για τον συντονισμό και την εγκατάσταση των ομογενών προσφύγων που εισρέουν στην Ελλάδα αυτή τη φορά από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία²⁶, λόγω των διωγμών μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την αιματηρή εκστρατεία εθνοκάθαρσης των Τούρκων, που ξεκίνησε με την Γενοκτονία των Αρμενίων του 1915 (ΦΕΚ 112²⁷, 136, 249, 251, 256/1917). Από αυτό το προσφυγικό κύμα, η Θεσσαλία²⁸ δεν επηρεάστηκε ουσιαστικά αφού η ελεύθερη Μακεδονία, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους της περιόδου 1912-13, απορρόφησε το σύνολο αυτού, είτε αφορούσε Έλληνες των αλύτρωτων εδαφών είτε εγχώριους²⁹. Ακόμα και εάν ο αριθμός των Μικρασιατών προσφύγων και των οικισμών εγκατάστασής τους στον Δήμο Κιλελέρ, ήταν συγκρίσιμος με αυτόν της Ανατολικής Ρωμυλίας, δεν αποτελούσε παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό του

-
25. Η είσοδος της Ελλάδας Α' Παγκόσμιο Πόλεμο την έφερε απέναντι στους βασικούς ανταγωνιστές της Βουλγαρία και Τουρκία που αποτελούσαν διώκτες του εκεί Ελληνισμού.
 26. Οι πρόσφυγες της περιόδου 1913-1919 προέρχονταν από: Δυτική Θράκη (απελευθερώθηκε το 1910 ενώ από το 1913 τελούσε υπό Βουλγαρική κατοχή μετά την Συνθήκη του Βουκουρεστίου), Βουλγαρική Θράκη (1913), Ανατολική (Τουρκική) Θράκη (Μάιος - Σεπτέμβριος 1914), Μικρά Ασία (1912-1914), Βόρειο Ήπειρο (1915-1916), Βουλγαρία μετά την απελευθέρωση της Ανατολικής Μακεδονίας το 1918, Τουρκία (Θράκη και Μικρά Ασία), Αϊδίνι (1919), Ρωσία (Πόντιοι που είχαν εγκατασταθεί στα παράλια της) το 1919, Ρουμανία (1919), Ιταλοκρατούμενη Μ. Ασία (1919), Αίγυπτο (αιχμάλωτοι του Αγγλικού στρατού οι οποίοι συνελήφθησαν να υπηρετούν στον τουρκικό στρατό) (Πανταζίδου 2021).
 27. Στο ΦΕΚ 112/14.6.1917 –λίγες μέρες μετά την Κυβέρνηση Βενιζέλου- νομοθετείται η ίδρυση Υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων. Αξιοσημείωτη είναι η σύσταση Διεύθυνσης Αποικισμού έχοντας ως μέριμνα την εγκατάσταση και κάλυψη των αναγκών εγχώριων ακτημόνων και προσφύγων αλλά και η ίδρυση Υπουργείου Περιθάλψεως για την περίθαλψη των προσφύγων και την υποστήριξη των επιστρατευμένων. Η μεταρρυθμιστική αγροτική πολιτική Βενιζέλου επιβεβαιώνεται και με την ψήφιση του ν.1072 το ίδιο έτος (ΦΕΚ 305/1917) περί του αγροτικού ζητήματος.
 28. Στην Θεσσαλία εγκαταστάθηκε μόλις το 2,8% των προσφύγων (Ναστούλα 2009)
 29. Εξάιρεση αποτελεί η σύσταση στον Βόλο ιδιαίτερης υπηρεσίας προσφύγων υπαγόμενης στο Υπουργείο Περιθάλψεως χωρίς όμως να διευκρινίζεται εάν αφορά τους υφιστάμενους πρόσφυγες στην περιοχή ή τους νέους (ΦΕΚ 256/1917)

συνολικού μεγέθους του τεράστιου προσφυγικού κύματος που εισήλθε στην Ελλάδα μαζικά και υπό πολύ πιο τραγικές συνθήκες –εμπόλεμες και μη– για αυτούς και την χώρα.

Όμως, κατά τα έτη 1919 έως 1921 εμφανίζεται ο μεγαλύτερος όγκος νομοθετημάτων για την υποδοχή, φροντίδα και εγκατάσταση των προσφύγων που καταφθάνουν στην Ελλάδα από τη Ρωσία³⁰, τον Πόντο και την Μικρά Ασία αλλά και μερικά εξ αυτών για την παλινόστηση Θρακών μετά την απελευθέρωσή της. Σε όλα αυτά τα νομοθετήματα που αποτυπώθηκαν σε ΦΕΚ ανά έτος ως εξής:

- 1919: ΦΕΚ 9, 39, 51, 57³¹, 81, 82, 89, 100, 106, 121, 136, 139, 140, 148, 191, 217³²,
- 1920: ΦΕΚ 19, 21, 35, 52, 53, 56, 101, 117, 136, 142, 187, 200, 224, 237,
- 1921: ΦΕΚ 68, 145,

περιλαμβάνεται η μέριμνα για τους πρόσφυγες με:

- διανομή επιδόματος και συσσιτίου, παροχή ιατρικής περίθαλψης, ενδυμάτων και κλινοσκεπασμάτων,
- στέγαση σε προσωρινά καταλύματα, δημόσια/ιδιωτικά κτίρια, επιταγμένα ή μισθωμένα
- βοήθεια για εύρεση εργασίας, δωρεάν μετακίνηση –ατομική ή ομαδική–

30. Το 1917 ξεσπά η Οκτωβριανή Επανάσταση, λήγει ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και η Ελλάδα το 1919 συμμετέχει στην αποτυχημένη εκστρατεία της Αντάντ στην Κριμαία κατά των Μπολσεβίκων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα διωγμών εναντίον των Ελληνικών κοινοτήτων, ενώ ακολούθησε η υποστήριξη της Ρωσίας προς την Κεμαλική Τουρκία (Μαγγιώρος 2022).

31. Το ΦΕΚ 95/1919 αναφέρεται και στην παροχή βοήθειας για την παλινόστηση προσφύγων μέσω και της υπηρεσίας του Βόλου. Η υπηρεσία του Βόλου θα υποδεχθεί και θα περιθάλπει χιλιάδες Θράκες πρόσφυγες ενώ μέσω του λιμανιού της πόλης θα αναχωρούσαν για τις περιοχές της ελεύθερης πλέον Θράκης αρκετοί παλιννοστούντες (Πανταζίδου 2021).

32. Στο ΦΕΚ 217/1919 ορίζονται ως απαλλοτριωτέα προς σχηματισμό μικρών ιδιοκτησιών, αγροτικά ακίνητα σε πολλά χωριά μεταξύ αυτών και στα εξής του Δήμου Κιλελέρ : Νέχαλη (Ομορφοχώρι), Σούμπασι (Χαρά), Σουλέτσι (Κυπάρισσος), Τσουλάρ (Μελία), Χασάν Τατάρ (Μεσοράχη), Τελτεκλή (Αγροκήπιο). Στο ΦΕΚ 224/1919 απαλλοτριωτέα χαρακτηρίζονται τα κτήματα των χωριών Πέτρα και Δοξάρας. Ομοίως στο ΦΕΚ 221/1922 για ιδιωτικά κτήματα σε Τελτεκλή (Αγροκήπιο), Χατζημπαϊράκ (Μύρα), Κριτσιλάρ (Πουρναριά) και Μαϊμούλι (Χάλκη).

για εύρεση στέγης και εργασίας ή για επιστροφή στην περιοχή της προηγούμενης εγκατάστασης,

- ίδρυση ορφανοτροφείων και οικοτροφείων στις περιοχές εγκατάστασης προσφύγων (κυρίως στη περιοχή της Μακεδονίας),
- άμεση πολιτογράφηση και εγγραφή σε εκλογικούς καταλόγους και δημοτολόγια της χώρας (Ανδριώτης κ.α 2007).

Το 1922, τα νομοθετήματα περί φροντίδας και εγκατάστασης προσφύγων που εισέρχονται συνεχώς στη χώρα συνεχίζονται εντατικά (ΦΕΚ 78, 175, 192, 199, 209, 211, 215, 221, 227, 237, 241, 243, 273/1922) ενώ παράλληλα αρχίζει και η οργανωμένη μέριμνα για την μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων και την ένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο της χώρας (Χαρακόπουλος 2014).

Το 1923 ήταν κομβική χρονιά για την τύχη των εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων, κυρίως αυτών που παρέμειναν εγκλωβισμένοι στην Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε η διμερής Ελληνοτουρκική Σύμβαση περί υποχρεωτικής ανταλλαγής –χωρίς δικαίωμα επαναπατρισμού– πληθυσμών στην Λωζάννη (30.1.1923), η οποία καθόρισε καταλυτικά την εθνολογική σύσταση των δυο κρατών (Γουναράκης 1927, Παληκίδης 2017, Πάλλης 1977, Συρίγος & Κλάνης 2023)³³. Είναι η περίοδος που ξεκινά πλέον οργανωμένα, μέσω των ελληνικών υπηρεσιών, η εντατική δημιουργία προσφυγικών οικισμών σε όλη την Ελληνική επικράτεια, η οποία ολοκληρώνεται τα επόμενα χρόνια με τα νομοθετήματα για την ανταλλαγή πληθυσμών (ΦΕΚ 59, 238³⁴, 248, 289, 292, 294, 302, 356, 362, 371, 386, 390/1923, 169/1924, 366/1925).

Αξίζει να γίνει μια ιδιαίτερη αναφορά σε επιλεγμένα ΦΕΚ αυτής της χρονιάς:

- ΦΕΚ 289/1923: κυρώνεται η ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.
- ΦΕΚ 294/1923: ορίζονται μεταξύ άλλων τα αγροκτήματα Δοξάρα και

33. Η οριστική διευθέτηση της Σύμβασης της Λωζάννης επέρχεται με την υπογραφή του Οικονομικού Συμφώνου της Άγκυρας στις 10-6-1930 ενώ τον Οκτώβριο του 1930 υπογράφεται το Σύμφωνο Φιλίας Βενιζέλου-Κεμάλ. Στις 19-10-1934 το θέμα της ανταλλαγής πληθυσμών κλείνει οριστικά με την τελευταία συνεδρίαση της Μεικτής Επιτροπής (Συρίγος & Κλάνης 2023)

34. ΦΕΚ 238/1923 περί κύρωσης Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης που λαμβάνει υπόψη και την από 30-1-1923 σύμβαση ανταλλαγής.

Τσαμπασλάρ (Βούναινα) ως περιοχές εγκατάστασης προσφύγων, δυνάμει του ΦΕΚ 57/1923 περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιερητών.

- ΦΕΚ 386/1923: ορίζεται ως έναρξη λειτουργίας της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων η 1/1/1924³⁵.

Οι κύριες εγκαταστάσεις Μικρασιατών προσφύγων σε οικισμούς του Δήμου Κιλελέρ που προκύπτουν από ΦΕΚ ή άλλες πηγές παρουσιάζονται στον Χάρτη 2 και έχουν ως εξής³⁶:

- Στον Δοξαρά ήρθαν πρόσφυγες από την ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης (Αξάρι, Παπαζλί, Μάρμαρα), κατά την περίοδο των διώξεων του 1922 (μαρτυρίες κατοίκων).
- Το ίδιο έγινε και με την αρχική εγκατάσταση προσφύγων στις Κοκκίνες από την ευρύτερη περιοχή Αλάτσατα (Ιωάννου 2014).

Μετά την συμφωνία ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923, ήρθαν Καππαδόκες στα εξής μέρη:

- Στα Βούναινα (Τσαμπασλάρ) και στα Άνω Βούναινα³⁷ εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες με ποντιακές ρίζες από το χωριό Σουλούτσοβα (Υδατοπέδιο) της Καππαδοκίας (Χαρακόπουλος 2014).
- Στο Ομορφοχώρι (Νέχαλη)³⁸ εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την Καππαδοκία, δίνοντας μάλιστα το όνομα αυτό για να θυμούνται το Ευμορφοχώρι/Ομορφοχώρι (Τζαλέλα) των πατρογονικών τους εστιών αλλά και από τα Ποτάμια (Κατσίκας 2001)³⁹.

35. Η σημασία της Θεσσαλίας λόγω διαθεσιμότητας γης στην αποκατάσταση των προσφύγων και της Μικράς Ασίας επιβεβαιώνεται από την ίδρυση Εποικιστικών Γραφείων σε Λάρισα, Βόλο και Καρδίτσα (Κρίμπας 1999).

36. Τα στοιχεία των απογραφών προσφύγων του 1923 και του 1928 που παρουσιάζονται σε άλλη ενότητα, καταγράφουν παρουσία προσφύγων και σε άλλους οικισμούς του Δήμου Κιλελέρ αλλά η παρούσα έρευνα δεν τις επιβεβαίωσε με άλλη ξεχωριστή πηγή.

37. Στον χάρτη διανομής κτήματος Τσαμπασλάρ προσφύγων 1930, στην ίδια θέση αναγράφεται «Συνοικισμός Άγιος Νικόλαος». Το γεγονός αυτό μάλλον σχετίζεται με την κοντινή δασική θέση όπου καταγράφεται ως τόπος θυσίας του Αγίου Νικολάου εν Βουνένοις και υπάρχει προς τιμήν του μοναστήρι.

38. Στα πλαίσια των παρεμβάσεων σε θέματα υποδομών, καταγράφεται η εκτέλεση έργου ανόρυξης βαθιάς γεώτρησης στον συνοικισμό Νέχαλης (Κρίμπας 1999).

39. Η Νέχαλη ήταν τσιφλίκι του Κωνσταντίνου Σκαλιώρα. Το άλλο χωριό προέλευσης είναι τα Ποτάμια (αρχαία Μεγαρισσός, πατρίδα του Αγ. Γεωργίου του Τροπαιοφόρου) (Κατσίκας 2001).

- Στους Αγίους Αναργύρους (Τσορμακλή), χωριό γηγενών, μετά το 1925 ήρθαν προσφυγικές οικογένειες από την περιοχή της Σμύρνης, αφού προηγουμένως είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή της Αγίας Ν.Λάρισας (Βαρδακούλης & Δαρκαδάκης 2016).

Χάρτης 2: Βασικοί προσφυγικοί οικισμοί Μικρασιατών στον Δήμο Κιλελέρ

Δημογραφικά στοιχεία/ονοματοδοσία

Οι πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία εγκαταστάθηκαν τελικά στην Θεσσαλία αφού όμως προηγουμένως περιπλανήθηκαν σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Ως το 1907 είχαν εγκατασταθεί σε χωριά του Δήμου Κιλελέρ : 60 οικογένειες στη Νέα Λεύκη, 100 οικογένειες στο Δίλοφο και 50 οικογένειες στις Νέες Καρυές (Ζαβράκας 2016, Κρίκη 213). Ανάλογη πορεία είχαν και οι 50 οικογένειες από το Μεγάλο Μοναστήρι Ανατολικής Ρωμυλίας που εγκαταστάθηκαν στο Σαρασλάρ το 1908 (Καρναβάς 2001).

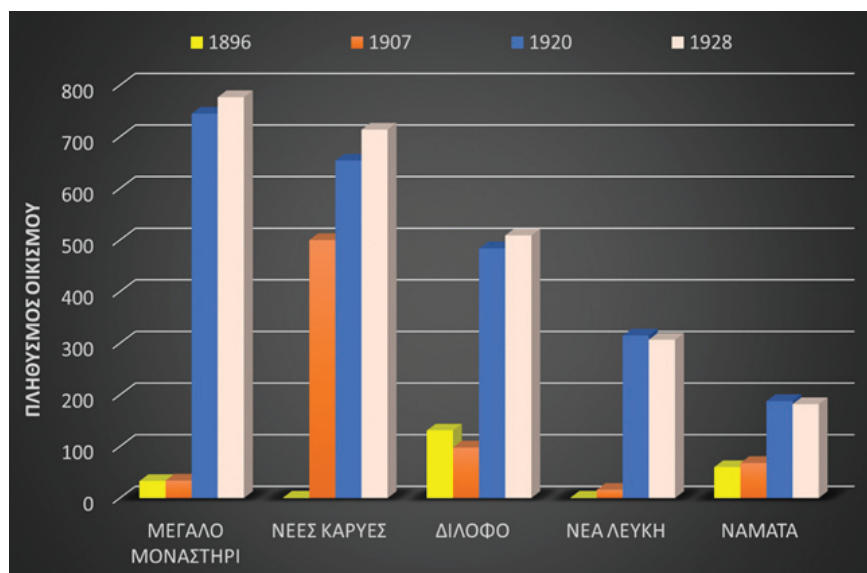
Για την πληρέστερη διερεύνηση της δημογραφικής επίδρασης των προσφυγικών ροών από την Ανατολική Ρωμυλία και την Μικρά Ασία στην περιοχή του Δήμου Κιλελέρ, ελήφθησαν υπόψη οι απογραφές του 1896, 1907, 1920 και 1928 σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ). Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται αναλυτικά στον παρακάτω πίνακα.

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΟΙΚΙΣΜΟΥ		ΕΤΟΣ ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΑΣ	ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ				ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ (%)		
Σημερινή	Παλιά		1896	1907	1920	1928	1896-1907	1907-1920	1920-1928
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΡΜΕΝΙΟΥ									
ΑΡΜΕΝΙΟ	Γκιρλι	1918	597	525	537	642	-12.1	2.3	19.6
ΜΕΓ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ	Σαρραλόρ	1911	33	34	745	777	3.0	2091.2	4.3
ΝΙΚΗ	Χατζομπάσι	1918	267	272	286	507	1.9	5.1	77.3
ΑΧΙΛΛΕΙΟ	Μπουραζάν	1918	132	152	106	244	15.2	-30.3	130.2
ΙΩΤΗΡΙΟ	Γιαγαλόρ	1918	239	257	201	238	7.5	-21.8	18.4
(ΠΕΤΡΑ)*	Αδά τεπέ	1883	28	12	55	42	-57.1	358.3	-23.6
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΙΛΕΛΕΡ									
ΑΓΝΑΝΤΕΡΗ	Διόδριανη	1928	233	299	274	260	28.3	-8.4	-5.1
ΑΓΡΟΚΗΠΙΟ	Τελιή	1928	19	13	83	129	-31.6	538.5	55.4
ΚΑΛΑΜΑΚΙ	Αληφαλόρ	1927	360	531	636	366	47.5	19.8	-42.5
ΚΙΛΕΛΕΡ	Κιλελέρ	1919	418	509	474	494	21.8	-6.9	4.2
ΚΟΚΚΙΝΕΣ	Αλίτσι	1927	108	141	91	123	30.6	-35.5	35.2
ΜΕΛΙΣΣΑ	Σακαλόρ	1920	265	283	329	382	6.8	16.3	16.1
ΛΟΦΙΣΚΟΣ	Σαραγάτ	1928	109	90	82	113	-17.4	-8.9	37.8
ΝΕΟ ΠΕΡΙΒΟΛΙ	Αβδουλόρ	1927	370	517	555	501	39.7	7.4	-9.7
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΡΑΝΝΩΝΑ									
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ	Μπουκλόρ	1919	337	264	304	384	-21.7	15.2	26.3
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ	Τσορρακλή	1918	667	641	584	669	-3.9	-8.9	14.6
ΜΕΣΟΡΑΧΗ	Χασάν Ταπάρ	1940	253	224	221	246	-11.5	-1.3	11.3
ΒΟΥΝΑΙΝΑ	Τσαμπασλόρ	1883	35	13	35	394	-62.9	169.2	1025.7
ΔΟΣΑΡΑΣ	Γιασιλόρ	1883	113	178	222	462	57.5	24.7	108.1
ΚΡΑΝΝΩΝΑΣ	Χατζηλόρ	1919	324	209	291	329	-35.5	39.2	13.1
ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΟΣ	Σουλίτσι	1924	376	399	452	543	6.1	13.3	20.1
ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	Καρατζόλι/Τρύπα	1927/1953	201	146	170	187	-27.4	16.4	10.0
ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ	Τσουσανί Μακροβούνι	1928/1940	192	176	228	318	-8.3	29.5	39.5
ΜΙΚΡΟ ΒΟΥΝΟ	Τεκελή	1930	147	175	321	428	19.0	83.4	33.3
ΨΥΧΙΚΟ	Κιτσιλι	1883	139	129	126	242	-7.2	-2.3	92.1
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΝΙΚΑΙΑΣ									
ΔΙΛΟΦΟ	Μεγάλο Χαλίτσι	1957	131	98	484	509	-25.2	393.9	5.2
ΖΑΠΠΕΙΟ	Μπακράτσι	1928	317	286	254	429	-9.8	-11.2	68.9
	Σουκλι*		92	60	68	182	-34.8	13.3	167.6
ΜΟΣΧΟΔΡΙ	Μπιόλιρι Μοσχοχώρι	1919/1940	234	246	188	221	5.1	-23.6	17.6
ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ	Σουλόρ	1919	215	158	184	134	-26.5	16.5	-27.2
ΜΥΡΑ	Χατζή Μπαϊράκ	1927	290	304	350	430	4.8	15.1	22.9
(ΠΟΥΡΝΑΡΙΑ)*	Κριτσιλόρ	1927	14	50	46	50	257.1	-8.0	8.7
ΣΟΦΟ	Σοφομπάσι	1927	120	96	131	83	-20.0	36.5	-36.6
ΚΑΛΟ ΝΕΡΟ	Σουλεμιζ	1927	256	268	295	408	4.7	10.1	38.3
ΝΕΑ ΛΕΥΚΗ	Γκοτζιμπασάν	1927	-	16	315	307	-	1868.8	-2.5
ΝΕΕΣ ΚΑΡΥΕΣ	Νίτσι Καρβαί	1908	-	500	654	714	-	30.8	9.2
(ΠΑΛΙΟΚΚΛΗΣΙ)*	Ισορλικ	1927	32	87	107	94	171.9	23.0	-12.1
ΡΕΥΜΑ	Χατζή μουσταφαλόρ	1957	109	139	102	105	27.5	-26.6	2.9
ΝΙΚΑΙΑ	Νιμπεγλιέρ	1919	1.188	1.288	1.381	1.434	8.4	7.2	3.8
	Καπασιλόρ*		59	58	21	5	-1.7	-63.8	-76.2
ΧΑΡΑ	Σούρποσι/ Αγριοσκίς	1927/1958	231	251	270	300	8.7	7.6	11.1
ΦΙΛΙΚΙΑ	Τουρκομουσλι	1927	223	235	227	213	5.4	-3.4	-6.2
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΛΑΤΥΚΑΜΠΟΥ									
ΓΛΑΥΚΗ	Σαριζιλόρ	1928	540	560	533	597	3.7	-4.8	12.0
ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ	Σαριμισι	1957	75	74	64	81	-1.3	-13.5	26.6
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ	Καραλόρ	1918	203	190	173	276	-6.4	-8.9	59.5
ΜΕΛΙΑ	Τσουλάρ	1920	350	381	358	403	8.9	-6.0	12.6
ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ	Σόρκαλο	1957	97	91	111	163	-6.2	22.0	46.8
ΜΟΔΕΣΤΟΣ	Σοργανλόρ	1920	134	151	158	217	12.7	4.6	37.3
ΜΕΛΙΣΣΟΧΩΡΙ	Μπιτσιλι	1925	368	467	450	459	26.9	-3.6	2.0
ΝΑΜΑΤΑ	Νιόματα	1940	60	68	188	182	13.3	176.5	-3.2
ΟΜΟΡΦΟΧΩΡΙ	Νιχαλή	1928	146	146	86	606	0.0	-41.1	604.7
	Χασάμπαλη*		57	144	64	78	152.6	-55.6	21.9
ΠΛΑΤΥΚΑΜΠΟΣ	Τοπουλόρ	1927	1.452	1.499	1.758	2.023	3.2	17.3	15.1
ΧΑΛΚΗ	Μαϊμούλι	1918	1.189	1.231	1.324	1.268	3.5	7.6	-4.2
ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΥ ΚΙΛΕΛΕΡ			14.144	15.281	17.752	20.936	8.0	16.2	17.9

*μη υφιστάμενος οικισμός

Πίνακας 1: Πληθυσμιακή εξέλιξη οικισμών Δήμου Κιλελέρ 1896-1928 (ΕΛΣΤΑΤ)

Δεδομένου ότι δεν υπάρχει επίσημη απογραφή προσφύγων για την περίοδο των προσφυγικών ρευμάτων από την Ανατολική Ρωμυλία, η εξαγωγή συμπερασμάτων για την δημογραφική επίδραση αυτών στον Δήμο Κιλελέρ γίνεται μέσω της πληθυσμιακής εξέλιξης των οικισμών υποδοχής τους. Από την επεξεργασία των δεδομένων προκύπτει το παρακάτω Διάγραμμα 1 για τους οικισμούς που έχουν καταγραφεί ως κατεξοχήν προσφυγικοί.

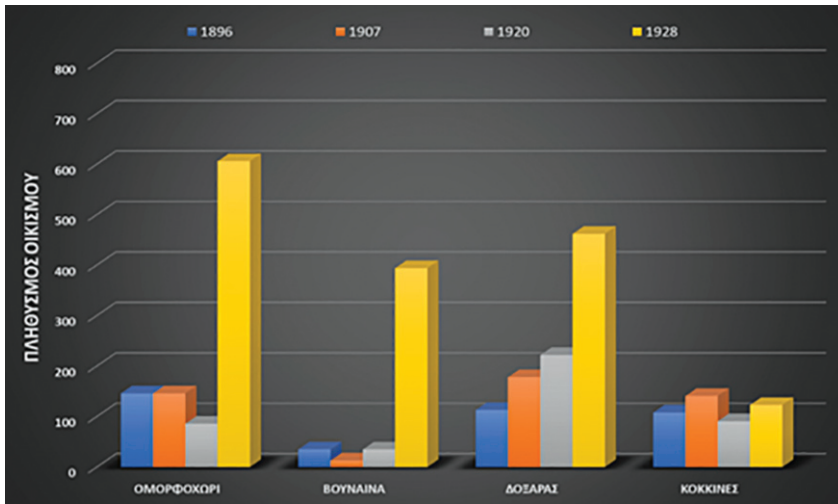

Διάγραμμα 1 : Πληθυσμιακή εξέλιξη προσφυγικών οικισμών Ανατολικής Ρωμυλίας Δήμος Κιλελέρ 1896-1928 (ΕΛΣΤΑΤ)

Σε ότι αφορά τους οικισμούς στους οποίους εγκαταστάθηκαν επιβεβαιωμένα, μέσω ΦΕΚ και πηγών, σημαντικοί αριθμοί Μικρασιατών προσφύγων, η πληθυσμιακή τους μεταβολή παρουσιάζεται στο παρακάτω Διάγραμμα 2.

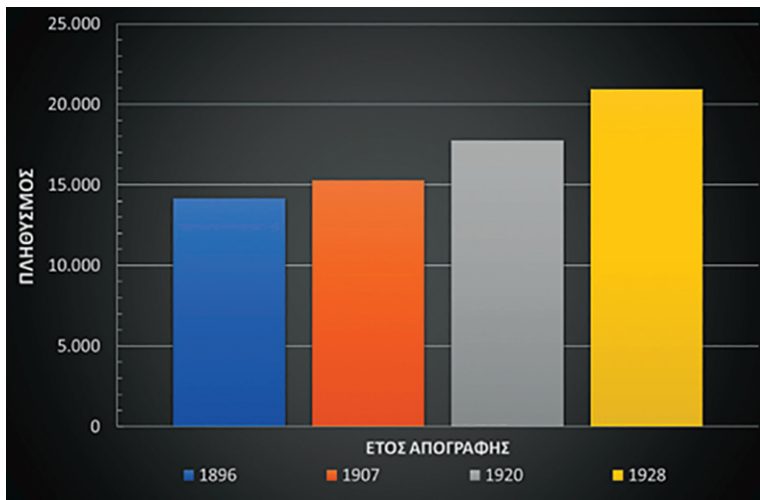
Με βάση όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως και τα στοιχεία του Πίνακα 1 και των Διαγραμμάτων 1 και 2, είναι εμφανής η κεφαλαιώδης σημασία του προσφυγικού στοιχείου, στην διοικητική και δημογραφική δομή του Δήμου Κιλελέρ, που είχε ως αποτέλεσμα είτε την ίδρυση οικισμών είτε την μετατροπή μικρών συνοικισμών χωρίς υποδομές, σε σημαντικά αυξημένους πληθυσμιακά οικισμούς με ρυμοτομία⁴⁰.

40. Τα Άνω Βούναινα δεν καταγράφονται ξεχωριστά, τουλάχιστον στις απογραφές, αλλά ιδρύθηκαν από τους Καππαδόκες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα Βούναινα/Τσαμπασλάρ (Χαρακόπουλος 2014).

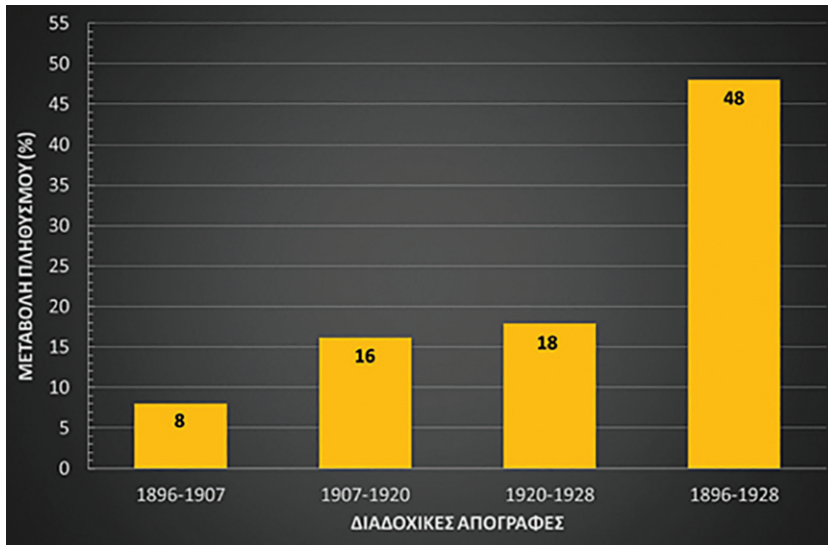

Διάγραμμα 2 : Πληθυσμιακή εξέλιξη προσφυγικών οικισμών Μικράς Ασίας Δήμου Κιλελέρ 1896-1928 (ΕΛΣΤΑΤ)

Αυτό επιβεβαιώνεται και από την μεταβολή του συνολικού πληθυσμού του Δήμου Κιλελέρ για το ίδιο χρονικό διάστημα (1896-1928) τόσο σε απόλυτους αριθμούς (Διάγραμμα 3) όσο και σε ποσοστιαία μεταβολή αυτού, για το ίδιο χρονικό διάστημα (1896-1928) μεταξύ δύο διαδοχικών απογραφών (Διάγραμμα 4).

Διάγραμμα 3 : Συνολική πληθυσμιακή εξέλιξη Δήμου Κιλελέρ 1896-1928 (πηγή : ΕΛΣΤΑΤ)

Διάγραμμα 4 : % μεταβολή συνολικού πληθυσμού Δήμου Κιλελέρ μεταξύ διαδοχικών απογραφών περιόδου 1896-1928

Από τα διαγράμματα αυτά, προκύπτει μια συνεχής σημαντική αύξηση του πληθυσμού του Δήμου Κιλελέρ κατά την περίοδο που υπήρχαν εισροές προσφύγων. Αυτό μεταφράζεται σε μια αύξηση του συνολικού πληθυσμού του Δήμου κατά 48% για το διάστημα 1896-1928. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι την ίδια περίοδο η Ελλάδα συμμετείχε συνεχώς σε πολέμους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα μεγάλες απώλειες και στην περιοχή του Δήμου Κιλελέρ. Αυτό σημαίνει ότι η δημογραφική συνεισφορά του προσφυγικού Ελληνισμού ήταν πολύ σημαντική και μάλιστα απέδωσε σχετικά σύντομα, αφού οι πρόσφυγες είχαν οικογενειακή δομή.

Σε ότι αφορά τον προσφυγικό πληθυσμό, με βάση τις επίσημες απογραφές του 1923 και του 1928⁴¹, αυτές αποτυπώνονται στον Πίνακα 2 που ακολουθεί.

Έχοντας αυτά υπόψη και δεδομένου ότι σύμφωνα με το εισαγωγικό σημείωμα της απογραφής προσφύγων του 1923, αυτή ήταν οικειοθελής και αφορούσε κυρίως πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και Μικρά Ασία, θα πρέπει όλα τα στοιχεία και ειδικά οι αριθμοί των προσφύγων σε οικισμούς να αξιολογηθούν ανάλογα.

41. Οι απογραφές των προσφύγων του 1923 και του 1928 παρέχουν επίσης χρήσιμα και επιβεβαιωτικά συμπεράσματα, αλλά θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με προσοχή σε ότι αφορά τους αριθμούς δεδομένου ότι αυτή του 1923 ήταν εθελοντική ενώ σε αυτή του 1928 δεν είναι σαφές με ποια κριτήρια δηλώνονται ως πρόσφυγες (Απογραφή προσφύγων 1923, ΕΛΣΤΑΤ).

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΟΙΚΙΣΜΟΥ		ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ			
Σημερινή	Παλιά	1923 πρόσφυγες	1928 πρόσφυγες	1928 σύνολο	1928 %πρόσφυγες
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΡΜΕΝΙΟΥ					
ΑΡΜΕΝΙΟ	Γκερλί	8	9	642	1,4
ΜΕΓΑΛΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ	Σαρασλάρ	31	3	777	0,4
ΝΙΚΗ	Χατζομπάσι	4	42	507	8,3
ΑΧΙΛΛΕΙΟ	Μπουραζάν	0	16	244	6,6
ΣΩΤΗΡΙΟ	Γιαχάλάρ	0	3	238	1,3
	Πέτρα	0	3	42	7,1
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΙΛΕΛΕΡ					
ΑΓΝΑΝΤΕΡΗ	Δεδέργιανη	0	2	260	0,8
ΑΓΡΟΚΗΠΙΟ	Τελιξί	0	0	129	0,0
ΚΑΛΑΜΑΚΙ	Αληφακλάρ	0	1	366	0,3
ΚΙΛΕΛΕΡ	Κιλελέρ	0	3	494	0,6
ΚΟΚΚΙΝΕΣ	Αλίτσι	107	44	123	35,8
ΜΕΛΙΣΣΑ	Σκακλάρ	0	2	382	0,5
ΛΟΦΙΣΚΟΣ	Σαραχάτ	0	0	113	0,0
ΝΕΟ ΠΕΡΙΒΟΛΙ	Αβδουλάρ	54	0	501	0,0
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΡΑΝΝΩΝΑ					
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ	Μπουχλάρ	0	2	384	0,5
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ	Τσορμακλή	0	0	669	0,0
ΜΕΣΟΡΑΧΗ	Χασάν Τατάρ	9	2	246	0,8
ΒΟΥΝΑΙΝΑ	Τσαμπασλάρ	0	332	394	84,3
ΔΟΞΑΡΑΣ	Γιατσιλάρ	0	162	462	35,1
ΚΡΑΝΝΩΝΑΣ	Χατζηλάρ	3	6	329	1,8
ΚΥΠΑΡΙΣΣΟΣ	Σουλέτσι	0	0	543	0,0
ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	Καρατζάλ	0	0	187	0,0
ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ	Ταουσαν	0	1	318	0,3
ΜΙΚΡΟ ΒΟΥΝΟ	Τεκελή	0	1	428	0,2
ΨΥΧΙΚΟ	Κετσελί	0	1	242	0,4
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΝΙΚΑΙΑΣ					
ΔΙΛΟΦΟ	Μεγάλο Χαλίτσι	44	3	509	0,6
ΖΑΠΠΕΙΟ	Μπακράτσι	1	0	429	0,0
	Σουικλί	0	0	182	0,0
ΜΟΣΧΟΧΩΡΙ	Μπισλάρ	0	1	221	0,5
ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ	Σουφλάρ	0	2	134	1,5
ΜΥΡΑ	Χατζή Μπαϊράκ	45	0	430	0,0
	Κριτσιλάρ	0	0	50	0,0
ΣΟΦΟ	Σοφόμπασι	29	0	83	0,0
ΚΑΛΟ ΝΕΡΟ	Σουλεμέζ	37	0	408	0,0
ΝΕΑ ΛΕΥΚΗ	Κοτζιμπασάν	9	0	307	0,0
ΝΕΕΣ ΚΑΡΥΕΣ	Νίτσι Καρυαί	8	25	714	3,5
	Ισαρλίκ	0	1	94	1,1
ΡΕΥΜΑ	Χατζημουσταφαλάρ	0	0	105	0,0
	Σουϊλάρ	0	0	0	0,0
ΝΙΚΑΙΑ	Νεμπεγλέρ	9	2	1.434	0,1
	Καπαταλάρ	35	0	5	0,0
ΧΑΡΑ	Σούμπασι (Αγριοσουλκίς)	10	14	300	4,7
	Τουρκομουσλή (Φιλίκια)	10	0	213	0,0
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΛΑΤΥΚΑΜΠΟΥ					
ΓΛΑΥΚΗ	Σαρτζλάρ	4	0	597	0,0
ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ	Σαρίμισι	0	0	81	0,0
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ	Καραλάρ	0	2	276	0,7
ΜΕΛΙΑ	Τσουλάρ	0	1	403	0,2
ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ	Σάρκολο	0	33	163	20,2
ΜΟΔΕΣΤΟΣ	Σαρχανλάρ	0	0	217	0,0
ΜΕΛΙΣΣΟΧΩΡΙ	Μετσελι	4	0	459	0,0
ΝΑΜΑΤΑ	Νάματα	0	2	182	1,1
ΟΜΟΡΦΟΧΩΡΙ	Νέγαλη	4	436	606	71,9
	Χασάμπαλη	0	3	78	3,8
ΠΛΑΤΥΚΑΜΠΟΣ	Τοπουσλάρ	145	18	2.023	0,9
ΧΑΛΚΗ	Μαιμούκι	125	7	1.268	0,6
ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΥ ΚΙΛΕΛΕΡ		735	1.185	20.936	5,7

Πίνακας 2: Προσφυγικός πληθυσμός Δήμου Κιλελέρ βάσει απογραφών 1923 και 1928 (ΕΛΣΤΑΤ)

Σε κάθε περίπτωση, διαπιστώνεται μια ισχυρή παρουσία προσφύγων σε οικισμούς όπως Κοκκίνες, Πλατύκαμπος, Χάλκη, Νέο Περιβόλι, Μύρα, Σοφό, Καλό Νερό, Καπατσιλάρ⁴². Επίσης είναι σαφές ότι, τουλάχιστον στην απογραφή του 1923, δεν αποτυπώνεται αθροιστικά το συνολικό προσφυγικό στοιχείο που ήρθε στην περιοχή από το 1906, κυρίως από την περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας. Αυτό διαπιστώνεται από τους μικρούς αριθμούς, σε κατεξοχήν προσφυγικούς οικισμούς, όπως είναι το Μεγάλο Μοναστήρι, η Νέα Λεύκη, οι Νέες Καρυές, το Δίλοφο και τα Νάματα. Ειδικά σε αυτή την περίπτωση, η συνεκτίμηση με την πληθυσμιακή εξέλιξη των οικισμών, βάσει των επίσημων απογραφών που παρουσιάστηκαν στον Πίνακα 2, επιβεβαιώνει το προηγούμενο συμπέρασμα.

Σε ότι αφορά την απογραφή του 1928, αυτή είναι πιο ολοκληρωμένη και σαφής αφού αποτύπωσε τόσο τον αριθμό των προσφύγων μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την υπογραφή της συμφωνίας ανταλλαγής προσφύγων, όσο και τον συνολικό πληθυσμό του Δήμου Κιλελέρ. Καθίσταται έτσι δυνατή η εκτίμηση της ποσοστιαίας παρουσίας του προσφυγικού στοιχείου στον κάθε οικισμό.

Από τα στοιχεία αυτής της απογραφής προκύπτει ότι οι πρόσφυγες στις Κοκκίνες συνεχίζουν να έχουν σημαντική παρουσία (35,8%) αλλά στα Βούβαινα και το Ομορφοχώρι, οι πρόσφυγες από την Καππαδοκία έχουν τα υψηλότερα ποσοστά στον συνολικό πληθυσμό με 84,3% και 71,9% αντίστοιχα. Ο Δοξαράς με 35,1% και η Αναγέννηση με 20,2% έχουν επίσης καταγραφεί ως έχοντες αρκετούς πρόσφυγες.

Η μελέτη του Πίνακα 2 αποκαλύπτει ότι, τόσο στην απογραφή του 1923 όσο και του 1928, υπάρχουν αρκετοί οικισμοί όπου καταγράφηκαν πρόσφυγες πέραν αυτών που αναφέρθηκαν σε άλλη ενότητα και χαρακτηρίζονται λιγότερο ή περισσότερο ως οικισμοί προσφύγων. Οι πρόσφυγες που κατανέμονται σε όλους αυτούς τους οικισμούς έχουν μεγάλο αριθμητικό εύρος (1-145 πρόσφυγες στην απογραφή του 1923 και 1-436 στην απογραφή του 1928) αλλά η προέλευσή τους, η παραμονή και η διαδρομή τους στην περιοχή του Δήμου Κιλελέρ, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς, τουλάχιστον με βάση τα ΦΕΚ που αποτελούν το κυρίως αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

Πέραν του έντονου δημογραφικού αποτυπώματος των προσφυγικών πληθυσμών στον Δήμο Κιλελέρ, αυτοί επέφεραν και αλλαγές στις ονομασίες των

42. Καπατσιλάρ: μικρός οικισμός μεταξύ Νίκαιας-Χάλκης που σήμερα δεν υπάρχει.

οικισμών, προκειμένου να θυμίζουν τις πατρογονικές εστίες των προσφύγων. Έτσι γίνονται οι εξής μεταβολές:

- Ίδρυση οικισμού Νέων Καρυών (λόγω Καρυών Ανατολικής Ρωμυλίας)
- Μετονομασία Σαρασλάρ σε Μεγάλο Μοναστήρι (λόγω Μεγάλου Μοναστηρίου Ανατολικής Ρωμυλίας)⁴³
- Μετονομασία Κοτζμπασάν σε Νέα Λεύκη (λόγω Καβακλή=Λεύκη Ανατολικής Ρωμυλίας)
- Μετονομασία Νέχαλης σε Ομορφοχώρι (λόγω Ευμορφοχωρίου Καπαδοκίας)

Είναι πάντως αξιοσημείωτο, ότι κατά την περίοδο που ο εκτός συνόρων Ελληνισμός αντιμετώπιζε διωγμούς και η Ελλάδα είχε να διαχειριστεί προσφυγικά ρεύματα και γενοκτονίες κυρίως από τους Τούρκους ή και σε νικηφόρες περιόδους, συντελέστηκε στην περιοχή του Δήμου Κιλελέρ η μετονομασία της συντριπτικής πλειοψηφίας και των υπολοίπων οικισμών από Τουρκικά σε Ελληνικά ονόματα με πιο συνήθη αιτιολογία στις γνωμοδοτήσεις την απαλλαγή από τα βαρβαρικά ή κακόχηα τουρκικά ονόματα (Πολίτης 1920). Άλλωστε, η Θεσσαλία αποδεσμεύτηκε από τον τουρκικό ζυγό μόλις το 1881, ενώ το 1897 υπέστη εκ νέου κατοχή και διώξεις μετά την ντροπιαστική ήττα κατά την διάρκεια του σύντομου Ελληνοτουρκικού πολέμου. Έτσι, η ήδη υπαρκτή αποστροφή σε οτιδήποτε θύμιζε τον Τούρκο δυνάστη, κορυφώθηκε και εκδηλώθηκε ακόμα και σε επίσημα έγγραφα όπως αυτά των γνωμοδοτήσεων περί μετονομασιών.

Συμπεράσματα

- Η εγκατάσταση των προσφύγων, αρχικά στην Θεσσαλία αυτών της Ανατολικής Ρωμυλίας από το 1906-1907 λόγω των Βουλγαρικών διώξεων και μεταγενέστερα κυρίως στην Βόρεια Ελλάδα αυτών λόγω της Ποντιακής Γενοκτονίας το 1919 και της Μικρασιατικής καταστροφής του 1922, δεν ήταν τυχαία. Η Ελλάδα προσπάθησε να ανακουφίσει τους πρόσφυγες και να τους ενσωματώσει ομαλά στην Μητέρα Πατρίδα ενώ επέλεξε περιοχές στις οποίες η παρουσία τους θα είχε άμεσα αποτελέσματα

43. Η Λεύκη ήταν πόλη της Θράκης που ανήκε επισκοπικά στην Φιλιππούπολη. Επίσης είναι η μετάφραση της τουρκικής ονομασίας «Καβακλή», με την οποία συναντάται συχνά στους χάρτες η περιοχή (Αποστολίδης 1940).

για το παρόν και προστιθέμενη αξία για το μέλλον με οικονομικούς, παραγωγικούς, κοινωνικούς και εθνικούς όρους.

- Ο ν.ΓΣΒ/1907 «περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου» ουσιαστικά αποτέλεσε την απαρχή της εμφάνισης της περιοχής του σημερινού Δήμου Κιλελέρ ως τόπου εγκατάστασης προσφύγων.
- Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, δημιούργησε πολλαπλά προβλήματα εξαιτίας της πίεσης που ασκούσε στο ντόπιο πληθυσμό για την εξασφάλιση βασικών αγαθών, στέγης και εργασίας, κυρίως στην περίπτωση των Μικρασιατών, λόγω των ακραίων συνθηκών μετακίνησης, οικτρής κατάστασης και τεράστιου αριθμού (1.500.000 περίπου).
- Η παρουσία μεγάλου αριθμού προσφύγων προκάλεσε προστριβές με τους γηγενείς αγρότες, που περίμεναν να επωφεληθούν τόσο από την εγκατάλειψη των μουσουλμανικών περιουσιών όσο και από την πολυαναμενόμενη αγροτική μεταρρύθμιση.
- Στην περίπτωση των προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία, διανεμήθηκε για 1η φορά στην Θεσσαλία η αναξιοποίητη από το Κράτος δημόσια γη (Στεφανοβίκεια κλπ κτήματα) και καθιερώθηκε η μικροϊδιοκτησία, σε συνδυασμό με ένα νομοθετικό πλέγμα προστασίας και αλληλεγγύης των προσφύγων και μαζί με αυτούς και των κολίγων, κατεξοχήν σε περιοχές όπου κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία και η αυθαιρεσία των τσιφλικάδων.
- Το ανωτέρω παράδειγμα της διανομής γης, ίσως αποτέλεσε έναν επιπλέον λόγο έντασης των αγροτικών διεκδικήσεων που κορυφώθηκαν με τα αιματηρά γεγονότα του Κιλελέρ στις 6 Μαρτίου του 1910.
- Η γειτνίαση αποκατεστημένων περιοχών και η επαφή ντόπιων και προσφύγων μικροϊδιοκτητών με μεγάλα τσιφλίκια, όπου κατοικούσαν κολίγοι χωρίς στον ήλιο μοίρα, αναπόφευκτα όξυνε την κοινωνική αντίθεση, ενώ το Κίνημα στο Γουδί το 1909, δημιούργησε προσδοκίες που σύντομα διαψεύστηκαν με τραγικό τρόπο λόγω των γεγονότων στο Κιλελέρ.
- Η κοινωνική και πολιτική πίεση οδήγησε τελικά στην διανομή των Ζαπείων κτημάτων, κατά τα πρότυπα των Στεφανοβίκειων. Όμως οι πόλεμοι και η κακή οικονομική κατάσταση πάγωσαν τις εξελίξεις, μέχρι την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.

- Έπρεπε όμως να μεσολαβήσει η Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό κύμα που ακολούθησε, προκειμένου το Ελληνικό κράτος να δράσει ακόμα πιο αποφασιστικά προ του αδιεξόδου και να επιλύσει μαζί με το προσφυγικό και το αγροτικό ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση, το προσφυγικό ζήτημα λειτούργησε ως καταλύτης για την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 και την οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος.
- Αξιοποιήθηκε η ανεκμετάλλευτη Θεσσαλική πεδιάδα και καλλιεργήθηκε από νέα χέρια προσφύγων αλλά και των πρώην κολίγων, που πλέον έχοντας κίνητρο όντας ιδιοκτήτες, κινητοποιήθηκαν παραγωγικά.
- Η δημογραφική αναζωογόνηση των περιοχών που αποτελούσε βασική προτεραιότητα, επετεύχθη στην περίπτωση του Δήμου Κιλελέρ με την πληθυσμιακή αύξηση που άγγιξε το 50% για την περίοδο 1896-1928. Παράλληλα, ιδρύθηκαν νέοι οικισμοί ενώ επεκτάθηκαν υφιστάμενοι μικροί γενικά συνοικισμοί τόσο λόγω των προσφύγων από Ανατολική Ρωμυλία όσο και από Μικρά Ασία.
- Εφαρμόστηκαν σύγχρονα σχέδια ρυμοτομίας στους προσφυγικούς οικισμούς με οικοδομικά τετράγωνα, βασικούς όρους δόμησης, με άνετους για την εποχή αλλά και σήμερα οδούς, χωροθέτηση κοινόχρηστων, εκπαιδευτικών, εκκλησιαστικών χώρων κλπ.
- Ιδρύθηκαν σχολεία, ενορίες, ταχυδρομεία, υποδομές για την ύδρευση, την άρδευση και άλλες παρεμβάσεις με σκοπό την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής.
- Η εισροή και ενσωμάτωση προσφύγων, σε συνδυασμό με την εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής και του παραγωγικού μοντέλου της μικροϊδιοκτησίας, έδωσε πληθυσμιακή ώθηση στους περισσότερους οικισμούς, με αποτέλεσμα αρκετοί από αυτούς, να πληρούν τις προϋποθέσεις και να χαρακτηριστούν ως Κοινότητες αντί συνοικισμοί.
- Επήλθαν αλλαγές στις ονομασίες των προσφυγικών οικισμών, προκειμένου αυτές να θυμίζουν τις πατρογονικές εστίες τους ενώ στους υπόλοιπους προκειμένου αυτές να μην θυμίζουν τον διαχρονικό Τούρκο δυνάστη και διώκτη του Ελληνισμού.

Βιβλιογραφία

- Αγτζίδης Β., (2007), *Έλληνες του Πόντου. Η Γενοκτονία από τον Τούρκικο εθνικισμό*, Αθήνα, Ελληνικές Εκδόσεις Α.Ε.
- Ανδριώτης Ν., Μαργαρίτης Γ., Αζέλης Α., Αετοράκης Θ., Φωτιάδης Κ. (2007), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου*, Εκδόσεις Διόφαντος.
- Απόσπασμα από τη διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα, (2011), Διαθέσιμο στο: http://mouriatrikala.blogspot.com/2011/05/blog-post_20.html (Ημ πρόσβασης : 1.6.2023).
- Αποστολίδης Κ., (1940), *Βούλγαροι ή Έλληνες ήσαν οι Καρνώται;*, Θρακικά 13ος τόμος, Εν Αθήναις, Γραφεία Θρακικού Κέντρου.
- Βαρδακούλης Ν. & Δαρκαδάκης Γ., (2016), *Άγιοι Ανάργυροι (Τζορμακλή) Δήμος Κιλελέρ Νομού Λάρισας*. Ιστορία-Λαογραφία.
- Γουναράκης Π., (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικότερον της συμβάσεως περί ανταλλαγής των πληθυσμών και των συναφών προς αυτάς διατάξεων της ελληνικής νομοθεσίας : Διάλεξις γενομένη εν τω Δικηγορικό Συλλόγω Αθηνών την 31 Μαρτίου 1927*, Αθήναι, Τυπογραφείον Γ. Η. Καλλέργη.
- Δαλακούρα Β., (1995), *Η εγκατάσταση των προσφύγων της Καππαδοκίας στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα, Δελτίο ΚΜΣ, Τόμος 11ος.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), *Απογραφές πληθυσμού*, Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/> (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).
- Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Κιλελέρ 2020-23, Διαθέσιμο στο: www.kileler.gov.gr (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).
- Ευθυμιάδης Απ., (2002), *Η συμβολή της Θράκης εις τους απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους (από τον 1361 μέχρι του 1920)*, Αλεξανδρούπολις, Εκδόσεις Αγαίο.
- Ζαβράκας Χ., (2016), *Από το Μεγάλο Χαλίτσι στο Δίλοφο (Β' έκδοση συμπληρωμένη)*, Λάρισα.
- Ιωάννου Α., (2014), *Από τα Αλάτσατα στο Αλίτσι – Μικρασιάτες πρόσφυγες στις Κοκκίνες του Κιλελέρ*. Διαθέσιμο στο: <https://schoolpress.sch.gr/armenews/?p=1143> (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).
- Καρβελά Α., (2005), *Μηχανισμοί εγκατάστασης αγροτικών πληθυσμών: πρόσφυγες και εγχώριοι στη Θεσσαλία 1907 – 1911*, Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/14294>, (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).

- Καρζής Θ., (2002), *Οι πατρίδες των Ελλήνων (Μικρά Ασία-Πόντος)*, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.
- Καρναβάς Α., (2001), *Το Μεγάλο Μοναστήρι Λάρισας και η ιστορία του. Από την Ανατολική Ρωμυλία στη «Ματωμένη Μέρα» του '43*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός.
- Κατσικας Δ., (2001), *Φορητές εικόνες και κειμήλια από την Καππαδοκία στο Ομορφοχώρι Λαρίσης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/14882> (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).
- Κιτρομιλίδης Π. & Αλεξανδρής Α., (1984), *Εθνική επιβίωση, εθνικισμός και αναγκαστική μετανάστευση: Η ιστορική δημογραφία της Ελληνικής κοινότητας της Μικράς Ασίας στο τέλος της Οθωμανικής εποχής*, Αθήνα, Δελτίο ΚΜΣ, Τόμος 5ος.
- Κοντογιώργη Ε., (1992), *Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930*, Αθήνα, Δελτίο ΚΜΣ, Τόμος 9ος.
- Κρίκη Α., (2013), *Ενδυματολογικά των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας. Από το Τας Τεπέ του Καβακλί στην Ανάβρα της Καρδίτσας. Λειτουργία Επιβίωση Αναβίωση Μνήμη*, Ιωάννινα. Διαθέσιμο στο: <https://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/handle/123456789/27163> (Ημ. Πρόσβασης: 23.5.2023).
- Κρίμπας Β. Δ., (1999), *Το έργον της αγροτικής εγκαταστάσεως της επιτροπής αποκατάστασης προσφύγων*, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 13, 225–268. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.12681/deltiokms.148> (Ημ. Πρόσβασης: 20.5.2023)
- Μαγγιώρος Ε., (2022), *Η εκστρατεία στην Ουκρανία μέσα από τα στρατιωτικά αρχεία και τον Ελληνικό Τύπο*, Thesis, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11728/12275> (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023)
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., (1988), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, στο Γ. Μαυρογορδάτος κ.α., Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Ναστούλα Ε., (2009), *Η Σύμβαση περί Ανταλλαγής πληθυσμών (1923) και οι νομικές της συνέπειες*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή, Τμήμα Νομικής, <https://ikee.lib.auth.gr/record/113594> (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).

- Παληκίδης Α., (2017), *Τα παιδιά της Ιφιγένειας: Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία, τη μνήμη και την εκπαίδευση, Διεπιστημονικές Διαδρομές από το Παρόν στο Παρελθόν*. Αφιερωματικός Τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθнологίας, Θεσσαλονίκη, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Εκδόσεις Α.Σταμούλης.
- Πάλλης Α., (1977), *Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του ελληνισμού (1912-1924)*, Αθήνα, Δελτίο ΚΜΣ, Τόμος 1ος.
- Παναγιωτοπούλου Α., (2013), *Η μετανάστευση των Ελλήνων της Βουλγαρίας στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου (1919-1931) βάσει της Σύμβασης του Neuilly*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, <https://ikee.lib.auth.gr/record/132471/files/GRI-2013-10954.pdf>, (Ημ. Πρόσβασης: 1.6.2023).
- Πανταζίδου Ο., (2021), *Η παλιννόστηση των Θρακών στις εστίες τους*. Διαθέσιμο στο: https://www.alexpolisonline.com/2020/03/blog-post_64.html, (Ημ. Πρόσβασης: 1.6.2023).
- Πολίτης Ν., (1920), *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων εκδιδόμεναι αποφάσεις του Υπουργείου Εσωτερικών*, Αθήνα.
- Σίδερης Α., (1934), *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδογιάννης.
- Συρίγος Α. & Κλάφης Α., (2023), *Συνθήκη Λοζάννης και Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (Τόμος Α)*, Αθήνα, Καθημερινή.
- Τσιρκινίδης Χ., (2005), *Έχω όπλο την αγχόνη. Το ντοκουμέντο της μεγάλης καταστροφής υπό το φως των ξένων διπλωματικών αρχείων 1908-1925*, Θεσσαλονίκη, Ερωδιός.
- Φύλλα Εφημερίδας της Κυβέρνησης (ΦΕΚ), Εθνικό Τυπογραφείο, Διαθέσιμο στο: www.et.gr (Ημ. Πρόσβασης: 28.5.2023).
- Χαρακόπουλος Μ., (2014), *Ρωμιοί της Καππαδοκίας Από τα βάθη της Ανατολής στο θεσσαλικό κάμπο- η τραυματική ενσωμάτωση στη μητέρα πατρίδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο.

**Ο Τύπος ως διαμορφωτής της κοινής γνώμης.
Συγκριτική μελέτη της αντιμετώπισης των
Ουκρανών και Σύριων προσφύγων στις εφημερίδες
Καθημερινή και Εφημερίδα των Συντακτών κατά την
περίοδο 24/2/2022 – 24/02/2023**

Νικόλαος Καζαντζίδης

Μηνάς Λυριστής

Υποψήφιοι Διδάκτορες

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Εισαγωγή

Οι προσπάθειες διαμόρφωσης της κοινής γνώμης αποτελούν ένα διαχρονικό φαινόμενο, αρχίζοντας από τους ρήτορες στην αρχαία Αθήνα και φθάνοντας στα σύγχρονα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ), περνώντας από τον τύπο, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση¹. Στόχος είναι ο προσεταιρισμός του μεγαλύτερου δυνατού πλήθους ανθρώπων σε συγκεκριμένες ιδέες και αξίες, με σκοπό την νομιμοποίηση της πολιτικής που ακολουθείται ή της πολιτικής στροφής που έγινε ή επίκειται.

Η σημασία της επίδρασης των ΜΜΕ στην πολιτική γίνεται όλο και πιο αισθητή καθώς τα ΜΜΕ άρχισαν, ιδιαίτερα κατά τον Β΄ ΠΠ, να διαδραματίζουν όλο και σημαντικότερο ρόλο, εφόσον όλο και περισσότεροι πολίτες είχαν πρόσβαση σε αυτά. Ως εκ τούτου, η μελέτη της πολιτικής επικοινωνίας αρχίζει μετά την λήξη του πολέμου.

Οι πρώτες θεωρίες που διατυπώθηκαν θεωρούσαν ότι ο πομπός, δηλαδή το μέσο, είναι εξαιρετικά ισχυρός, ενώ ο δέκτης, δηλαδή ο πολίτης, είναι *tabula rasa*². Στην συνέχεια, οι θεωρίες αυτές αντιστράφηκαν, αφού οι νέες

1. McQuail, D. *Εισαγωγή στην Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας*. Καστανιώτης, Αθήνα, 1999, σσ 490 -505.

2. Βλ. Γιαλλουρίδης, Χρ. – Κεφαλά, Β., *Κόσσοβο: Η εικόνα του πολέμου. Όψεις σύγχρονου милитарιστικού ανθρωπισμού*. Σιδέρης, Αθήνα, 2001, σ. 59 – 60.

θεωρίες που εμφανίστηκαν θεωρούσαν ότι το βασικό στοιχείο διαμόρφωσης της κοινής γνώμης είναι ο δέκτης και όχι ο πομπός.

Ενδιαμέσως, εμφανίστηκαν οι λεγόμενες ψυχοκοινωνικές θεωρίες επικοινωνίας, που εστίαζαν στην διαφορετικότητα των δεκτών, αναλόγως της προσωπικότητάς τους, του μορφωτικού τους επιπέδου, κλπ.³

Προφανώς, σήμερα, έχει επέλθει εξισορρόπηση μεταξύ αυτών των απόψεων και γίνεται δεκτό ότι ούτε ο πομπός είναι παντοδύναμος ούτε ο δέκτης είναι παθητικός ή, ακόμα περισσότερο, *tabula rasa*, αλλά ότι υπάρχει αλληλεπίδραση καθώς και ότι, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά⁴. Πράγματι, πλέον θεωρείται ότι τα ΜΜΕ έχουν την δυνατότητα να διαμορφώνουν, τόσο την κοινωνία και την κυρίαρχη κουλτούρα της⁵ όσο και την λεγόμενη επικοινωνιακή διαλεκτική, επαναλαμβάνοντας και τονίζοντας συγκεκριμένες πτυχές ενός θέματος. Έτσι, μπορούν να επηρεάσουν εμμέσως αλλά σαφώς, την πρόσληψη των γεγονότων και της πολιτικής που ακολουθείται από το κοινό. Σαφώς, η δυνατότητα αυτή γίνεται ακόμα μεγαλύτερη όσο η δυνατότητα έκφρασης αντίθετων απόψεων είναι περιορισμένη είτε λόγω της φύσεως του πολιτεύματος είτε λόγω περιορισμένης επιρροής, π.χ. μικρή κυκλοφορία, χαμηλή τηλεθέαση, ακροαματικότητα κλπ.

Σε κάθε περίπτωση, τα ΜΜΕ συνεχίζουν να έχουν σημαντική πολιτική και κοινωνική επίδραση στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης⁶, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων ή συγκρούσεων, είτε ενισχύοντας κυρίαρχες απόψεις είτε προσπαθώντας να αναδείξουν συγκεκριμένα στοιχεία και πτυχές των γεγονότων, όπως συνέβη π.χ. με την συριακή κρίση και τον ρωσο-ουκρανικό πόλεμο.

Η διαμόρφωση της κοινής γνώμης δια του τύπου, δηλαδή των εφημερίδων στις οποίες επικεντρώνεται και η έρευνά μας, εμπεριέχει συγκεκριμένα στοιχεία:

3. Για μία εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τις θεωρίες μαζικής επικοινωνίας, βλ. Baran, S. – Davis, D. *Instructor's Manual for Mass Communication Theory: Foundations, Ferment and Future*. https://testbank4textbook.com/pdf_samples/Solutions_Manual_for_Mass_Communication_Theory_Foundations_Ferment_and_Future_6th_Edition_by_Baran_sample_chapter.pdf (access: 19/06/2023).
4. Skinner, B. *Science and Human Behavior*. MacMillan, New York, 1953.
5. Bennett, T. Theories of the Media, Theories of Society. In: Gurevitch, M. et al. (eds) *Culture, Society and the Media*. Methuen, London, 1982, pp 30 – 53.
6. McQuail, D. *Η θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας για τον 21ο αιώνα*. Καστανιώτης, Αθήνα, 2003.

- Αξιολόγηση των γεγονότων από το μέσο, η οποία συνεπάγεται την μικρότερη ή μεγαλύτερη προβολή του, αξιολόγηση η οποία εξαρτάται εν πολλοίς από τον πολιτικό χώρο, τον οποίο εκφράζει κάθε εφημερίδα
- Παρουσίαση του θέματος με μικρότερη ή μεγαλύτερη αντικειμενικότητα, δηλαδή εάν παρουσιάζονται τα γεγονότα –ή το γεγονός– χωρίς να υπερτονίζονται κάποια στοιχεία και, ταυτόχρονα, να μειώνεται η σημασία κάποιων άλλων και, βεβαίως, αν δημοσιεύονται πλαστές ή παραποιημένες ειδήσεις, όπως συνέβη με το νεκρό παιδί προσφύγων στον Έβρο, στην κρίση του 2019.
- Επιλογή των όρων για την παρουσίαση των γεγονότων, που συχνά υποδηλώνει τον πολιτικό προσανατολισμό του / της αρθρογράφου.
- Ο βαθμός χρήσης θετικών, ουδέτερων ή αρνητικών στερεοτύπων

Σκοπός της μελέτης μας ήταν η απάντηση των εξής ερωτημάτων:

- Ποιες είναι οι κυρίαρχες απόψεις των άρθρων των δύο εφημερίδων σχετικά με τις προσφυγικές – μεταναστευτικές ροές;
- Με ποιους όρους περιγράφονται οι ροές αυτές; Χρησιμοποιούνται αρνητικά / ρατσιστικά στερεότυπα;
- Ποιο είναι, συνήθως, το επίκεντρο των αναλύσεων;
- Που εντοπίζουν οι δύο εφημερίδες ευθύνες για το προσφυγικό ζήτημα;
- Ασκούν κριτική στην έως σήμερα διαχείριση του προσφυγικού / μεταναστευτικού ζητήματος από την ελληνική κυβέρνηση και την ΕΕ;

Οι εφημερίδες που επιλέξαμε για την έρευνά μας είναι η *Καθημερινή* και η *Εφημερίδα των Συντακτών*, εφημερίδες έγκριτες και με μεγάλη κυκλοφορία, οι οποίες εκφράζουν διαφορετικούς πολιτικούς χώρους, ενώ ο χρόνος της έρευνας προσδιορίζεται από την έναρξη του ρωσο-ουκρανικού πολέμου έως και ένα ημερολογιακό έτος μετά.

Στόχος της έρευνάς μας είναι, μέσω της ποσοτικής μέτρησης συγκεκριμένων όρων/ στερεοτύπων στα σχετικά ρεπορτάζ και τα άρθρα γνώμης, να γίνει ποιοτική ανάλυση των ευρημάτων μας, απαντώντας έτσι τα ερευνητικά ερωτήματα, πράγμα που θα αναδείξει τον διαφορετικό τρόπο πρόσληψης των προσφυγικών ροών από τις δύο εφημερίδων.

Ποσοτική ανάλυση

Για τους σκοπούς της έρευνας μας από την 24/2/2022 έως και την 24/02/2023 έγινε επισκόπηση τύπου στις εφημερίδες «Καθημερινή» και «Εφημερίδα των Συντακτών» (Εφ.συν), για το διάστημα δηλαδή ενός έτους από την έναρξη του ρωσο-ουκρανικού πολέμου. Χρησιμοποιώντας τις λέξεις-κλειδιά «πρόσφυγες», «μετανάστες», «Σύριοι», «Ουκρανοί», παράτυποι / παράνομοι μετανάστες και «λαθρομετανάστες» αναζητήθηκαν ρεπορτάζ και άρθρα γνώμης στο ψηφιακό ισότοπο κάθε εφημερίδας. Επιλέχθηκαν συνολικά 208 ρεπορτάζ και άρθρα γνώμης τα οποία αντιστοιχούσαν στους όρους αναζήτησης και είχαν θεματική συνάφεια. Από αυτά 123 ήταν άρθρα της Καθημερινής και 85 της ΕφΣυν τα οποία και διαχωρίστηκαν σε τρεις κατηγορίες αναλόγως με την τάση που τα χαρακτηρίζει, δηλαδή ως θετική-ουδέτερη-αρνητική. Η ποσοτική διαφορά ανάμεσα στα δύο δείγματα οφείλεται στην ενασχόληση της κάθε εφημερίδας με το ζήτημα των προσφύγων / μεταναστών, ενώ, για την ανάλυσή μας δεν φαίνεται να είναι σημαντική η διαφορά αυτή, διότι η τοποθέτηση της κάθε εφημερίδας επί του θέματος προκύπτει με σαφήνεια.

Πίνακας 1: Σύνολο άρθρων / ρεπορτάζ

Εφημερίδα	Άρθρα	Θετικά	Ουδέτερα	Αρνητικά
Καθημερινή	123	27	89	7
Εφημερίδα των Συντακτών	85	45	40	0

Με τον όρο «θετικά» εννοούνται άρθρα, τα οποία διακατέχονται από πνεύμα ανθρωπισμού και γενικότερα είναι φιλικά ως προς τους πρόσφυγες/μετανάστες, ενώ με τον όρο αρνητικά περιγράφονται άρθρα τα όποια αναλύουν το ζήτημα ως εσωτερικό πρόβλημα για την χώρα, αλλά και ως ζήτημα ασφάλειας και επιδεικνύουν μια επιφυλακτικότητα. Τέλος, ουδέτερα είναι αυτά τα όποια μένουν σε επίπεδο ρεπορτάζ ή προσπαθούν να παρουσιάσουν τα γεγονότα με αποστασιοποιημένο τρόπο.

Πίνακας 2: Τάση άρθρων ανά Εθνικότητα, Καθημερινή

Εφημερίδα	Σύριοι	Ουκρανοί	Διάφορες Εθνικότητες συμπεριλαμβάνοντας Ουκρανούς, Σύριους.
Καθημερινή	17	81	18
Εφημερίδα των Συντακτών	29	37	19

Στην συνέχεια, τα άρθρα ταξινομήθηκαν αναλόγως με την τάση των άρθρων ανά εθνικότητα, ενώ κάποια άρθρα έχουν διπλές αναφορές και έχουν μετρηθεί και στις δυο εθνικότητες. (Πίνακες 2 και 3). Κύριες ομάδες ήταν προφανώς οι Ουκρανοί και οι Σύριοι αλλά υπήρχαν και άρθρα που τους ανέφεραν μαζί με άλλες ροές προσφυγών/μεταναστών όπως τους Αφγανούς, τους Πακιστανούς κ.α.

Πίνακας 3: Τάση άρθρων ανά Εθνικότητα, Εφημερίδα των Συντακτών

Άρθρα ΕφΣυν	Θετικά	Ουδέτερα	Αρνητικά
Σύριοι	31	18	0
Ουκρανοί	28	27	0

Όπως έχει προαναφερθεί, αναλύοντας το περιεχόμενο των άρθρων αναζητήθηκαν οι κάτωθι λέξεις κλειδιά με σκοπό την ανάδειξη των διαφορετικών προσλήψεων και ιδεολογικών τοποθετήσεων: «πρόσφυγες», «μετανάστες», «Σύριοι», «Ουκρανοί» και «λαθρομετανάστες». Και οι δυο εφημερίδες αναφέρουν ορθά ως πρόσφυγες τους Σύριους και τους Ουκρανούς αλλά διαφέρουν όσον αφορά άλλες πληθυσμιακές ομάδες και το καθεστώς τους. Δηλαδή εάν πχ οι Αφγανοί μπορούν να θεωρηθούν πρόσφυγες. Επίσης οι μόνες αναφορές σε λαθρομετανάστες ήταν μέρος του πολιτικού λόγου και απαντάται στις δύο εφημερίδες όταν πρόκειται για δηλώσεις πολιτικών προσώπων.

Τέλος διερευνήθηκε η στάση των εφημερίδων στο πεδίο καταμερισμού πολιτικών ευθυνών, καθώς και της διαχείρισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου και οι δύο εφημερίδες εντόπισαν την ανακολουθία λόγων και πράξεων στις δύο προσφυγικές κρίσεις (Πίνακας 4). Τα υπόλοιπα κείμενα του δείγματος δεν ανέφεραν την συγκεκριμένη προβληματική, χωρίς όμως αναγκαστικά να αποκρύπτουν ή να επιρρίπτουν ευθύνες.

Πίνακας 4: Άρθρα που ασκούν κριτική στην διαχείριση του ζητήματος από την ΕΕ

Εφημερίδα	Ήταν υποκριτική η στάση της ΕΕ στην Ουκρανική κρίση σε σύγκριση με την κρίση στη Συρία;
Καθημερινή	6
Εφημερίδα των Συντακτών	23

Έχει ενδιαφέρον πως για την εισβολή στην Ουκρανία και το επακόλουθο προσφυγικό ρεύμα το δείγμα και των δύο εφημερίδων συμφωνεί πως η ευθύνη νομικά και ηθικά ανήκει στην Ρωσία. Όμως, στην περίπτωση της Συριακής κρίσης κάθε εφημερίδα επιλέγει διαφορετικά σημεία για να επικεντρωθεί.

Πίνακας 5: Καταμερισμός ευθυνών, Άρθρα Καθημερινής

Εφημερίδα	Ευρωπαϊκή Ένωση	Τουρκία	Διακινητές	Ελλάδα	Συνδυασμός παραγόντων
Καθημερινή	6	16	8	0	10

Τα άρθρα της Καθημερινής (Πίνακας 5) αναλύουν τις διαδρομές και τους τρόπους μετανάστευσης που χρησιμοποιούνται από Σύριους πρόσφυγες αλλά και πολλές άλλες εθνότητες. Πέραν αυτών που εντοπίζουν την ανακολουθία στη στάση της ΕΕ και κατ' επέκταση ασκούν κριτική στη διαχείριση, τα όποια και έχουμε ήδη αναφέρει, η ευθύνη για την μεταφορά Σύριων προσφύγων αλλά και γενικότερα μεταναστών εντοπίζεται στην Τουρκία και σε δίκτυα διακινητών. Ο συνδυασμός αυτών των δυο παραγόντων, η σύνδεση δηλαδή της εκ μέρους της Τουρκίας εργαλειοποίησης του προσφυγικού ζητήματος με τα δίκτυα διακίνησης αποτελεί μια άποψη των αρθρογράφων που επαναλαμβάνεται.

Πίνακας 6: Καταμερισμός ευθυνών, Άρθρα ΕφΣυν

Εφημερίδα	Ευρωπαϊκή Ένωση	Τουρκία	Διακινητές	Ελλάδα	Συνδυασμός παραγόντων
Εφημερίδα των Συντακτών	23	3	1	12	9

Η Εφημερίδα των Συντακτών (Πίνακας 6) επικεντρώνεται στην ανάλυση της διαχείρισης του ζητήματος. Αναζητά τις ευθύνες της διαχείρισης της κρίσης κυρίως στην ΕΕ και την ελληνική κυβέρνηση, ενώ οι ευθύνες αυτών των δυο δρώντων καθορίζονται, κατά τους αρθρογράφους, από έναν συνδυασμό παραγόντων.

Ποιοτική Ανάλυση

Πριν γίνει ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας είναι χρήσιμο να αναφερθεί εν συντομία ποιος είναι πρόσφυγας και ποιος μετανάστης. Το άρθρο 1 της Σύμβασης της Γενεύης του 1951 ορίζει πως πρόσφυγας είναι άτομο που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του ή του τόπου κατοικίας του, έχει δικαιολογημένο φόβο δίωξης για λόγους φυλής, εθνικότητας, θρησκείας, ή λόγω συμμετοχής σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή πολιτικών πεποιθήσεων και εξαιτίας αυτού δεν επιθυμεί την επιστροφή στη χώρα ούτε και τις πρόνοιες της υπηκοότητας του. Κατ' επέκταση οι πρόσφυγες απολαμβάνουν την προστασία του Διεθνούς Δικαίου ενώ υπάρχουν Διεθνείς Οργανισμοί, οι όποιοι έχουν ως αποστολή την υποστήριξη τους, όπως η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. Αντιθέτως, οι μετανάστες είναι άτομα που μετακινούνται προς αναζήτηση καλύτερων όρων διαβίωσης ή για άλλους λόγους και δεν αντιμετωπίζουν δίωξεις στην πατρίδα τους. Αυτό σημαίνει πως κάθε κράτος τους αντιμετωπίζει βάση των δικών του μεταναστευτικών νόμων και διαδικασιών.

Συχνά παρατηρείται μια σύγχυση των δύο όρων, όμως στο δείγμα μας τα άρθρα και των δύο εφημερίδων αναγνωρίσαν ορθά τους Σύριους και τους Ουκρανούς ως πρόσφυγες, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Επίσης, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως η λέξη «λαθρομετανάστης» ήταν μέρους του πολιτικού λόγου και όχι του δημοσιογραφικού, με τους αρθρογράφους και των δύο εφημερίδων να αποφεύγουν επιμελώς την χρήση τέτοιων όρων.

Το δείγμα κατέδειξε πως η Καθημερινή είχε τα περισσότερα ρεπορτάζ γενικότερα αλλά και ειδικότερα για την Ουκρανική κρίση και πως κύριο ενδιαφέρον των αρθρογράφων ήταν η ανάλυση της ουκρανικής προσφυγικής κρίσης. Αυτό δείχνει πως το σκεπτικό της εφημερίδας ήταν ότι ο ρωσο-ουκρανικός πόλεμος ήταν εν εξελίξει και κύριο αντικείμενο της επικαιρότητας, ενώ ο πόλεμος στην Σύρια έχει ξεκινήσει από το 2011 και οι προσφυγικές ροές δεν έχουν το ίδιο μέγεθος. Αντιθέτως, η ΕφΣυν έχει μια διαφορετική αντιμετώπιση με τα άρθρα που αναλύουν τις προσφυγικές ροές των Ουκρανών να είναι μόλις οκτώ περισσότερα, καταδεικνύοντας πως παρά το επίκαιρο της Ουκρανικής κρίσης η Συριακή κρίση, η όποια παραμένει ανεπίλυτη από το 2011, συνέχιζε να απασχολεί τους αρθρογράφους της συγκεκριμένης εφημερίδας.

Όσον αφορά το περιεχόμενο των άρθρων και των ρεπορτάζ η Καθημερινή φιλοξένησε άρθρα με θετική αλλά και με αρνητική στάση. Ας σημειωθεί πως, όπως προαναφέρθηκε, ως αρνητικά προσμετρώνται τα άρθρα τα οποία αντιλαμβάνονται το προσφυγικό/μεταναστευτικό ως πρόβλημα για την Ελλάδα, γενικότερα, και ειδικότερα ως ένα ζήτημα ασφάλειας. Όμως πρέπει να σημειωθεί πως τα άρθρα με αρνητική στάση στρεφόταν αποκλειστικά κατά των διαδρομών που χρησιμοποιούν οι Σύριοι πρόσφυγες και μετανάστες διάφορων εθνικοτήτων, αναδεικνύοντας κυρίως το ζήτημα της εργαλειοποίησης των μεταναστευτικών ροών από την Τουρκία και τον ρόλο των διακινητών. Τα άρθρα της Καθημερινής κάνουν σαφή νομικό διαχωρισμό προσφύγων μεταναστών.

Η ΕφΣυν, αντιθέτως, είχε αποκλειστικά φιλική έως ουδέτερη στάση αντανακλώντας την ιδεολογική τοποθέτηση των αρθρογράφων αλλά και της ίδιας της εφημερίδας. Κύρια στάση των αρθρογράφων ήταν η υπογράμμιση της ανάγκης για ίση αντιμετώπιση των Σύριων και των Ουκρανών. Δηλαδή στάση της εφημερίδας είναι ότι θα πρέπει να υπάρχει πρόνοια για την μετακίνηση των Σύριων με την ίδια ευκολία, χωρίς να αναγκάζονται να χρησιμοποιούν παράνομα μέσα. Παράλληλα, τα άρθρα υπερβαίνουν τον νομικό διαχωρισμό προσφύγων - μεταναστών αναγνωρίζοντας τις προϋποθέσεις για την ένταξη στο καθεστώς των προσφύγων και άλλων πληθυσμιακών ομάδων από εμπόλεμες περιοχές, που όμως δεν έχουν όμως αναγνωριστεί επίσημα ως τέτοιες, όπως λ.χ. το Αφγανιστάν ή το Ιράκ.

Παρόλη την ιδεολογική διαφορά τους, οι δύο εφημερίδες συμφωνούν ότι η ΕΕ είχε μια υποκριτική στάση στη διαχείριση των δύο προσφυγικών κρίσεων. Βέβαια, η ΕφΣυν ασκεί περισσότερη και πιο έντονη κριτική δημοσιεύοντας υπερδιπλάσια άρθρα σε αυτή την κατεύθυνση από την Καθημερινή. Επίσης η διακριτή αλλαγή πολιτικής της Ουγγαρίας και της Πολωνίας στη διαχείριση της Ουκρανικής προσφυγικής κρίσης έναντι της Συριακής χαρακτηρίζεται ως κινούμενη από ρατσιστική αντιμετώπιση και από τις δυο εφημερίδες. Ακόμη, άρθρα και των δύο εφημερίδων καταλήγουν πως, εντέλει, το χρώμα του δέρματος των προσφύγων – αλλά και η θρησκεία – επηρεάζει την αλληλεγγύη που θα δείξουν απέναντί τους οι χώρες υποδοχής.

Όπως έχει αναφερθεί πιο πάνω, και οι δύο εφημερίδες συμφωνούν πως η ευθύνη για την Ουκρανική κρίση ανήκει στην Ρωσία αλλά διαφωνούν στον τρόπο με τον οποίο αναλύουν τις Συριακές προσφυγικές ροές. Τα άρθρα της Καθημερινής αναλύουν κυρίως τους διακινητές και την Τουρκία ως υπαίτιους για τις μεταναστευτικές ροές, ενώ δεν υπάρχει παρά ελάχιστη κριτική στην πολιτική διαχείρισης και υποδοχής των προσφύγων σε επίπεδο Ελληνικής

κυβέρνησης και ΕΕ. Τα άρθρα της ΕφΣυν επικεντρώνονται στην πολιτική διαχείρισης και υποδοχής των προσφύγων και των μεταναστών, ασκώντας δριμεία κριτική τόσο στην ΕΕ όσο και στην Ελλάδα.

Συμπέρασμα

Οι αρθρογράφοι της Καθημερινής, είναι καθολικά υπέρ των Ουκρανών προσφύγων και της φιλοξενίας τους, αποδίδοντας, προφανώς, τις αυξημένες προσφυγικές ροές στην ρωσική επιθετικότητα, ενώ δεν θεωρούν ότι αποτελούν πρόβλημα για την ασφάλεια της χώρας. Επίσης, ορισμένοι εξ αυτών σχολιάζουν την υποκριτική στάση της ΕΕ γενικά, αλλά και ειδικότερα της Ουγγαρίας και της Πολωνίας, σε σχέση με την ευκολία υποδοχής των Ουκρανών έναντι των Σύριων την οποία και καταγγέλλουν ως ρατσιστική. Όσον αφορά τους Σύριους πρόσφυγες, για τους αρθρογράφους της Καθημερινής, θεωρούνται πρόβλημα για την χώρα ή ακόμα και ζήτημα ασφάλειας για την Ελλάδα και την Ευρώπη. Έτσι τα άρθρα της Καθημερινής εστιάζουν κυρίως στους διακινητές προσφύγων / μεταναστών και τις διαδρομές που χρησιμοποιούν, καθώς και στην εργαλειοποίηση του προσφυγικού/μεταναστευτικού από την Τουρκία στην οποία και επιρρίπτουν ευθύνες για την αύξηση των ροών αυτών. Τέλος, μπορεί να θεωρηθεί ότι τα άρθρα της Καθημερινής τάσσονται, στο μεγαλύτερο μέρος τους, υπέρ της πολιτικής της ΕΕ και του ΝΑΤΟ όσον αφορά την Ουκρανία, αλλά και σχετικά με την διαχείριση του ζητήματος των Σύριων προσφύγων, γεγονός το οποίο μπορεί να εξηγηθεί βάσει της ιδεολογικής τοποθέτησης της εφημερίδας.

Τα άρθρα της Εφημερίδας των Συντακτών είναι συνολικά υπέρ των Ουκρανών προσφύγων και συχνά κάνουν συγκρίσεις για την ιδιαίτερα ευνοϊκή τους μεταχείριση έναντι των Σύριων, γεγονός το οποίο αποδίδουν στην αύξηση της ισλαμοφοβίας, που παρατηρείται, εξ άλλου, και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στην διάχυση ρατσιστικών στερεοτύπων στην ελληνική κοινωνία. Πολύ συχνά, τα άρθρα της Εφ. Συν. επικεντρώνονται στην κριτική του τρόπου αντιμετώπισης και της πολιτικής διαχείρισης του προσφυγικού / μεταναστευτικού ζητήματος τόσο από την ΕΕ όσο και από την ελληνική κυβέρνηση. Παράλληλα, συχνά καταγγέλλεται η χρήση αποτρεπτικών μέσων και πολιτικών κατά των προσφύγων αλλά και των μεταναστών θεωρώντας ότι όχι μόνο είναι αναποτελεσματικές και δεν συνάδουν προς τις διακηρυγμένες αρχές της ΕΕ αλλά και ότι οφείλονται στην καχυποψία και ισλαμοφοβία κοινωνικών στρωμάτων, που καλλιεργούνται από άλλα μέσα και κόμματα. Και σε αυτήν την περίπτωση, η στάση της εφημερίδας μπορεί

να εξηγηθεί λόγω της ιδεολογικής τοποθέτησης τόσο των αρθρογράφων αλλά και του αναγνωστικού της κοινού.

Συνοψίζοντας, παρατηρείται ότι οι δύο αυτές εφημερίδες, Καθημερινή και Εφημερίδα των Συντακτών, οι οποίες επιλέχθηκαν λόγω του κύρους και της κυκλοφορίας τους αλλά και διότι η μελέτη και οι συγκρίσεις έχουν νόημα σε συναφή δείγματα, δείχνει την απουσία αρνητικών/ρατσιστικών στερεοτύπων, καθώς δεν συνάδουν με το προφίλ τους αλλά ούτε και με το προφίλ του αναγνωστικού τους κοινού, θεωρώντας τα ανεπίτρεπτα. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί η διαδεδομένη χρήση αρνητικών στερεοτύπων και όρων από πολιτικά –και μάλιστα κυβερνητικά στελέχη– σε σχέση με τους Σύριους πρόσφυγες, αλλά κυρίως τους μετανάστες. Λόγος, ο όποιος απηχείται συνήθως σε εφημερίδες μικρότερης εμβέλειας αλλά μέσω δηλώσεων φτάνει να φιλοξενηθεί και σε άρθρα μεγάλων εφημερίδων, αναπαράγοντας μια προβληματική ρητορική. Γεγονός το οποίο σίγουρα συμβάλλει το γενικότερο κλίμα λαϊκισμού και ευκολίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- McQuail, D. *Εισαγωγή στην Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας*. Καστανιώτης, Αθήνα, 1999
- Γιαλλουρίδης, Χρ. – Κεφαλά, Β., *Κόσμοβ: Η εικόνα του πολέμου. Όψεις σύγχρονου μιλιταριστικού ανθρωπισμού*. Σιδέρης, Αθήνα, 2001

Ξενόγλωσση

- Skinner, B. *Science and Human Behavior*. MacMillan, New York, 1953
- Bennett, T. *Theories of the Media, Theories of Society*. In: Gurevitch, M. et al. (eds) *Culture, Society and the Media*. Methuen, London, 1982

Πηγές από το ίντερνετ

- Baran, S. – Davis, D. *Instructor's Manual for Mass Communication Theory: Foundations, Ferment and Future*. https://testbank4textbook.com/pdf_samples/Solutions_Manual_for_Mass_Communication_Theory_Foundations_Ferment_and_Future_6th_Edition_by_Ba_ran_sample_chapter.pdf
- Αρχείο ηλεκτρονικής έκδοσης εφημερίδας «Η Εφημερίδα των Συντακτών»
- Αρχείο ηλεκτρονικής έκδοσης εφημερίδας «Η Καθημερινή»

Το Ιδιώνυμο (Ν. 4229/1929) ως Σημείο Αναφοράς των Πρακτικών Εξορίας της Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου

Δρ. Ευριπίδης Αντωνιάδης
Διδάκτωρ Μέσων Ενημέρωσης
Τμήμα Επικοινωνίας και Σπουδών Διαδικτύου
Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Επικοινωνία: euripides.antoniades@cut.ac.cy

Δρ. Μαίρη Παρθύμου
Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών
Επικοινωνία: mairy.parthimou@yahoo.gr

Εισαγωγή

Ανατρέχοντας στα δημογραφικά στοιχεία της δεκαετίας του '60, με βάση την απογραφή που είχε διενεργηθεί στην Ελλάδα το 1951, η Γυάρος αποτελούσε το δεύτερο πολυπληθέστερο νησί των Κυκλάδων με 7.139 κατοίκους και η Μακρόνησος το τρίτο με 4.484 κατοίκους (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 1955).

Τόποι εξορίας τόσο η Γυάρος όσο και η Μακρόνησος, δυο από τα πιο γνωστά ξερονήσια των Κυκλάδων, τα οποία είναι καταγεγραμμένα στην συλλογική μνήμη των Ελλήνων ως «κολαστήρια», καθώς σε αυτά εξορίστηκαν, βασανίστηκαν και πέθαναν πολιτικοί κρατούμενοι, αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και Κομμουνιστές, που σύμφωνα με το τότε ελληνικό κράτος «έχριζαν εθνικής αναμορφώσεως» ή «δεν συμμορφώνονταν με τις κρατικές υποδείξεις». Εκατοντάδες - χιλιάδες από τους προαναφερόμενους δολοφονήθηκαν στους τόπους εξορίας τους από τις κρατικές δυνάμεις καταστολής ή πέθαναν από την πείνα, τις αρρώστιες και τις κακουχίες (Ηλιοφρομίτης, 2024).

Την περίοδο 1928-1973 περίπου 29 νησιά του Αιγαίου είχαν χρησιμοποιηθεί ως τόποι εξορίας. Αφετηριακό σημείο της προαναφερόμενης πρακτικής εξοριών αποτέλεσε ο Ν.4229/1929 «Περί Μέτρων Ασφαλείας του Κοινωνικού Καθεστώτος και Προστασίας των Ελευθεριών των Πολιτών», γνωστός

ευρύτερα με τον όρο «Ιδιώνυμο», ο οποίος αποτέλεσε εισήγηση της Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου και βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκαν άλλοι παρόμοιοι νόμοι που ψηφίστηκαν στην Ελλάδα έως την Μεταπολίτευση, λειτουργώντας εις βάρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας.

Η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνεται στην εξέταση του περιήφμου «Ιδιώνυμου», εστιάζοντας στις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες που επέφερε στην ελληνική κοινωνία, καθώς και στον τρόπο που αντιμετώπιστηκε από την κοινή γνώμη.

Λέξεις-Κλειδιά: Εξορία, Ελλάδα, Βενιζέλος, Κομμουνισμός, Ιδιώνυμο

Το Πολιτικό Σκηνικό στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920

Μπορεί να λεχθεί ότι σημείο κλιμάκωσης των πολιτικών παθών της παρελθούσης δεκαετίας αποτέλεσαν οι εκλογές που έλαβαν χώρα στο ελληνικό κράτος το φθινόπωρο του 1920. Παρά το γεγονός ότι η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων είχε επιφέρει τη χρονική περίοδο 1917-1920 σημαντικές επιτυχίες στον πολεμικό και διπλωματικό τομέα, ωστόσο η βαρύτατη πολιτική ήττα, η μόλις μετά βίας εκλογή του Ελευθέριου Βενιζέλου ως βουλευτή, σε συνδυασμό με τους συνασπισμένους Αντιβενιζελικούς, οι οποίοι υποστήριζαν τον βασιλικό θεσμό και τη λήξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ενέτεινε το διχασμό ανάμεσα στους Βενιζελικούς και στους Αντιβενιζελικούς, έναν διχασμό ο οποίος στιγμάτισε την πολιτική ζωή της Ελλάδας, ενώ οδήγησε και στην παλινόρθωση του θεσμού της Βασιλείας (Διαμαντόπουλος, 2017).

Παρά την εκλογική νίκη των Αντιβενιζελικών και τις αρχικές υποσχέσεις τους ότι θα σταματήσουν την Μικρασιατική Εκστρατεία, η διαρκής προώθηση των ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία, παρά την διαβλεπόμενη αδυναμία τους να επιτελέσουν τους στρατιωτικούς στόχους τους, είχε ως συνέπεια την καταστροφή της Σμύρνης και τον ερχομό περίπου 1.500.000 προσφύγων στο ελληνικό έδαφος (Housepian Dobkin, 2014).

Την 11 Σεπτεμβρίου 1922 έλαβε χώρα στην Ελλάδα το κίνημα των αξιωματικών Γονατά-Φωκά-Πλαστήρα (Δασκαρόλης, 2012), οι οποίοι υποστηρίζονταν από τον Βενιζέλο, διεκδικώντας την τιμωρία όσων θεωρούνταν υπεύθυνοι για την Μικρασιατική Καταστροφή. Ακολούθησε η «Δίκη των Έξι» τον Νοέμβριο του 1922, συνθήκη η οποία επέτεινε τον Εθνικό Διχασμό μεταξύ των πολιτικών συνασπισμών και αντίστοιχα τον διχασμό της ελληνικής κοινωνίας (Καψής, 2011).

Παρά το γεγονός ότι οι Βενιζελικοί είχαν αναλάβει εκ νέου τη διακυβέρνηση της χώρας από τους κινηματίες, επιδιώκοντας να αποκαταστήσουν τους πρόσφυγες, έλαβε χώρα το Φιλοβασιλικό Πραξικόπημα των αξιωματικών Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη στις 20 Οκτωβρίου 1923, το οποίο ωστόσο κατεστάλη άμεσα (Παπαπαναγιώτου, 2008· Βερέμης & Νικολακόπουλος, 2019). Με αυτό τον τρόπο ο ελληνικός στρατός αναδείχθηκε ξανά ως ένας βασικός και αστάθμητος παράγοντας παρέμβασης στην πολιτική ζωή, ενώ οι Βενιζελικοί στην προσπάθειά τους να θωρακίσουν την κυριαρχία τους τον Απρίλιο του 1924 προχώρησαν σε δημοψήφισμα, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της μοναρχίας στην Ελλάδα με ποσοστό 70% (Μπαχάρας, 2003).

Την περίοδο 1920-1927 επιδιώχθηκε για πρώτη φορά να εξομαλυνθεί η πολιτική ζωή της χώρας, μέσω της διενέργειας οικουμενικών κυβερνήσεων, ωστόσο η ισορροπία εξακολουθούσε να είναι ιδιαίτερα εύθραυστη, με συνέπεια την προκήρυξη νέων εκλογών το 1928, στις οποίες και κυριάρχησε το κόμμα των Φιλελευθέρων (Δάφνης, 1997). Παρά το γεγονός ότι αμέσως μετά την εκλογική νίκη στις προγραμματικές δηλώσεις που ανακοίνωσε η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων υποσχέθηκε να αυξηθεί η παραγωγή και να διασφαλιστούν οι ομαλές σχέσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, ωστόσο ένα χρόνο αργότερα, ψήφισε τον Ν. 4229/1929, το γνωστό «Ιδιώνυμο».

Ο προαναφερόμενος νόμος αποτέλεσε απόρροια του εντεινόμενου διπολισμού που επικρατούσε στο πολιτικό σκηνικό και της διαρκούς κλιμακωμένης ρήξης μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών. Συνάμα η Μικρασιατική Καταστροφή οδήγησε τους Βενιζελικούς να στραφούν στη χρήση θεσμικών και παραπολιτικών μέσων εναντίον των Αντιβενιζελικών και εναντίον του θεσμού της Βασιλείας, μέσων που ωστόσο χρησιμοποιήθηκαν και από την πλευρά της αντιβενιζελικής παράταξης. Παράλληλα ωστόσο η εμφάνιση του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ, η οποία επί του πρακτέου οδήγησε στην εντατικοποίηση απεργιών, είχε ως συνέπεια την κινητοποίηση των φοβικών συνδρόμων του αστικού καθεστώτος της χώρας, εντείνοντας περαιτέρω την εμπλοκή το στρατού στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Το Προγενέστερο Θεσμικό Πλαίσιο του Ιδιώνυμου

Ο πρώτος ελληνικός νόμος ο οποίος είχε κατασταλτικό χαρακτήρα εναντίον όσων θεωρούνταν απειλή την κρατική ασφάλεια ήταν ο ΔΞΘ΄ του 1912 – «Περί Καταστάσεως Πολιορκίας», με βάση τον οποίο τα στρατοδικεία αναλάμβαναν τα αδικήματα εναντίον του κράτους. Το άρθρ. 5 του ΔΞΘ΄/ 1912

όριζε ότι *«Τα στρατιωτικά δικαστήρια επιλαμβάνονται της καταδιώξεως πάντων των κατά της ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος και της δημοσίας τάξεως και ειρήνης αδικημάτων...»*, ωστόσο βασική προϋπόθεση για την εφαρμογή του προαναφερόμενου νόμου, αποτελούσε η ύπαρξη εμπόλεμης κατάστασης στο ελληνικό κράτος.

Εν συνεχεία η Μικρασιατική Καταστροφή και η Δίκη των Έξι (Σπυρίδωνος, 2018) καθώς επίσης και η καταστολή του φιλοβασιλικού πραξικοπήματος Λεοναρδόπουλου-Γαργαλιδή και θεσμική άρση της μοναρχίας το 1924 (Μπαχάρας, 2003·Σπυρίδωνος, 2018), οδήγησαν την παράταξη του Βενιζέλου, να θωρακίσει νομικά τα κεκτημένα της απέναντι στην αντιβενιζελική παράταξη. Η προαναφερόμενη επιδίωξη έλαβε χώρα μέσω του Ν.Δ. «Περί Κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος» που αποτέλεσε εισήγηση της κυβέρνησης Παπαναστασίου στις 24 Απριλίου 1924 (Μαυρογορδάτος, 2017). Κύριος στόχος του διατάγματος ήταν να φιμωθούν θεσμικά οι υποστηρικτές της Βασιλείας, ώστε να αποφεύγεται οποιαδήποτε θετική αναφορά και προβολή του βασιλικού θεσμού, προκειμένου να αποτραπεί η κάθε ενέργεια παλινόρθωσης της. Ωστόσο το προηγούμενο Ν.Δ. περιείχε κάποια κενά, τα οποία εν συνεχεία χρησιμοποιήθηκαν και εναντίον των Κομμουνιστών.

Με βάση το άρθ.2 του Ν.Δ *«τις κατά τινά των εν τω ανωτέρω άρθρω τρόπον δημοσία:*

Α) Προσβάλλει, δυσφημεί, συκοφαντεί, εξυβρίζει ή αποδοκιμάζει την δημοκρατικήν υπόστασιν ή μορφήν του πολιτεύματος...τιμωρείται διά φυλακίσεως τουλάχιστον τριών μηνών...Όστις προέβη εις οιανδήποτε των εν τω παρόντι άρθρω πράξεων, σκοπών ν' ανατρέψη ή να υποβοηθήση την ανατροπήν του Δημοκρατικού πολιτεύματος τιμωρείται πάντως δι' ειρκτής». Ουσιαστικά μέσω της παραπάνω αναφοράς φυλακίζονταν τουλάχιστον για 3 μήνες όσοι καταφέρονταν ή υποτιμούσαν το δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ όσοι εμπράκτως το παρέβαιναν με στόχο την ανατροπή του, τιμωρούνταν με κάθειρξη και όχι με απλή φυλάκιση.

Ωστόσο η προαναφερόμενη ανακοίνωση δεν εστίαζε μόνο στην αντιβενιζελική παράταξη, αλλά και στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ), έχοντας ως απώτερο στόχο την ανατροπή της αστικής δημοκρατίας με βάση τις προγραμματικές δηλώσεις του: *«το Σοσιαλιστικόν εργατικόν κόμμα της Ελλάδος δεν επιδιώκει νέα προνόμια τάξεως, αλλ' αγωνίζεται διά την κατάλυσιν της κυριαρχίας των τάξεων και αυτών των τάξεων εν γένει και διά την απονομήν ίσων δικαιωμάτων και καθηκόντων ανεξαρτήτως γένους,*

φυλής και θρησκείματος. Καταπολεμεί δε όχι μόνον την εκμετάλλευσιν και καταπίεσιν της εργατικής τάξεως, αλλά και κάθε είδος εκμετάλλευσιν είτε εξασκείται αυτή εναντίον μιας τάξεως, είτε κόμματος, γένους ή φυλής».

Δύο χρόνια μετέπειτα την 2α Ιουνίου 1926 ο δικτάτορας Θεόδωρος Πάγκαλος δημοσίευσε το Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως Ν.Δ. περί συστάσεως επιτρόπων Δημοσ. Ασφαλείας και προσθήκης διατάξεως ύπερορίας», το οποίο ωστόσο λειτουργούσε ενισχυτικά του προηγηθέντος διατάγματος, δημιουργώντας ουσιαστικά σώματα καταδίωξης, τα οποία στελέχωναν αξιωματικοί και εθελοντές, τοποθετώντας στο στόχαστρο τους Κομμουνιστές. Ωστόσο το Ν.Δ. μετά την ανατροπή της Δικτατορίας του Πάγκαλου σταμάτησε να ισχύει, με αποτέλεσμα το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) να επανέλθει στη νόμιμη πολιτική ζωή, αν και τρία χρόνια αργότερα το 1929 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προχώρησε στη θεσμοθέτηση του Ιδιώνυμου (Ν. 4229/1929), χρησιμοποιώντας ως αφορμή την πλαίσιο που υπήρχε στο Διάταγμα της Δικτατορίας του Πάγκαλου και στοχοποιώντας τόσο τους Κομμουνιστές, όσο και την κομμουνιστική ιδεολογία. Με βάση τον προαναφερόμενο νόμο ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε θεσμικό σημείο αναφοράς του δημοκρατικού αστικού κράτους.

Το Ιδιώνυμο

Την 25 Ιουλίου 1929 συμπεριλήφθηκε στην εφημερίδα της κυβερνήσεως ο Ν. 4229 ο οποίος ήδη από το άρθρ. 1 ανέφερε ότι «επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την διά βίαιων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος, ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον εξ μηνών. Προς τούτοις επιβάλλεται διά της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δυο ετών εις τόπον εν αυτή οριοριζόμενον. Με τας αυτάς ποινάς τιμωρείται και όστις επωφελούμενος απεργίας ή λοκ-άουτ, προκαλεί ταραχάς ή συγκρούσεις».

Με βάση την προαναφερόμενη ανακοίνωση καταδεικνύεται ότι διευρύνθηκε η καθεστωτική εφαρμογή του νόμου, σε μια προσπάθεια διατήρησης της αστικής νομοθεσίας και καταστολής κάθε μορφής απείθειας απέναντι στο υπάρχον κοινωνικό πλαίσιο. Η επιδίωξη του νόμου επιβεβαιώνεται περίτρανα στο άρθρο 5 στο οποίο αναφέρεται ότι θα απολύονται όσοι δημόσιοι λειτουργοί και στρατιωτικοί έχουν κατηγορηθεί για τα αδικήματα που όριζε το άρθρ. 1.

Μέσω του Ν. 4229 η κομμουνιστική ιδεολογία παρέμενε «ακίνδυνη» όσο δεν αποκτούσε δημόσια χαρακτήρα, καθώς κάθε προσπάθεια διεύρυνσης της σε μαζικό πλαίσιο, θα μπορούσε με βάση τον προαναφερόμενο νόμο να φιμωθεί νομικά. Το άρθ. 6 μάλιστα, αναφέρεται μία και μοναδική φορά, αλλά ρητά, απέναντι στην καταστολή των κομμουνιστικών αρχών, επισημαίνοντας ότι *«οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, καίτοι μη υποπέσοντες εις αξιόποινον πράξιν του παρόντος νόμου, προπαγανδίζοντες εν τούτοις κομμουνιστικάς αρχάς, ή προσβάλλοντες την ιδέαν της πατρίδος ή τα εθνικά σύμβολα, απολύονται οριστικώς της υπηρεσίας μετ' απόφασιν του οικείου Συμβουλίου»*.

Συνέπειες του Ιδιωνύμου

Ο Ν. 4229/1929 εκδίωκε τη διάδοση της κομμουνιστικής ιδεολογίας και όχι απλώς την προπαγάνδα υπέρ μιας πολιτικής απόφασης που είχε ως αναφορά τον Κομμουνισμό. Κάθε προσπάθεια που ερχόταν σε σύγκρουση με το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς, θεωρούνταν ανατροπή και κατά συνέπεια απειλή. Η ισχύς του νόμου οδήγησε σε πληθώρα ποινών για τους αντιφρονούντες, μέσω φυλακίσεων και εκτοπισμών.

Η ισχύς του Ν. 4229/1929 οδήγησε στον ξεσηκωμό θύελλας αντιδράσεων τόσο εντός όσο και εκτός του ελληνικού κράτους. Ο νομικός κόσμος με πληθώρα άρθρων στα περιοδικά «Θέμις» και «Δικαιοσύνη», στηλίτευσε την κυβέρνηση Βενιζέλου για τις πρακτικές που εφάρμοσε. Αντίστοιχα αρκετοί διανοούμενοι της εποχής όπως για παράδειγμα ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Δημήτρης Λιγνός, ο Γεώργιος Νιρβάνας, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, η Ειρήνη Δενδρινού ο Αλέξης Σβώλος κ.α. διαμαρτυρήθηκαν έντονα. Παράλληλα σε αρκετές πόλεις έλαβαν χώρα διαμαρτυρίες εργατικών οργανώσεων, στις οποίες επικεφαλής ήταν Κομμουνιστές, ενώ την αντίθεσή τους στο νόμο εξέφρασαν και οι αστοί πολιτικοί όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Γεώργιος Καφαντάρης και ο Γεώργιος Παπανδρέου (Το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου, 2018).

Εκτιμάται ότι από το 1929 έως το 1936 χρονική περίοδο που ίσχυσε ο νόμος, έλαβαν χώρα στο ελληνικό κράτος πάνω από 16.500 συλλήψεις πολιτών, από τους οποίους οι 3.031 καταδικάστηκαν και εξορίστηκαν στη Φολέγανδρο, στην Ανάφη, στη Σκύρο και στην Αμοργό. Σύμφωνα με άλλη ερευνητική πηγή ως το τέλος του 1932 από την έναρξη εφαρμογής του νόμου, είχαν λάβει χώρα 12.000 συλλήψεις και 2.203 καταδίκες. Αθροιστικά οι φυλακίσεις ανέρχονταν σε 1.936 χρόνια, ενώ η εξορία σε 785 χρόνια. Συνάμα 120 φανατικοί Κομμουνιστές είχαν εξοριστεί στο Καλπάκι (Δενεζάκης, 2021).

Ανεξαρτήτως από το εάν οι συλληφθέντες είχαν καταδικαστεί ή όχι, βασανίστηκαν στο σύνολο τους από τις αστυνομικές και χωροφύλακες αρχές, ενώ 11 εργάτες και αγρότες δολοφονήθηκαν, από την αστυνομία στην προσπάθειά της να διαλύσει με βίαιο τρόπο συγκεντρώσεις. Παράλληλα αρκετές δικαστικές αποφάσεις οδήγησαν σε διάλυση οργανώσεων και σωματείων, τα οποία είχαν σαφή αναφορά στο ΚΚΕ (Δενεζάκης, 2021).

Ο αριστερός τύπος της εποχής, ειδικότερα ο Ριζοσπάστης σε μια προσπάθεια να στηλιτεύσει τις πρακτικές της βενιζελικής κυβέρνησης προέβαινε σε συστηματική αναφορά, και μάλιστα στα πρωτοσέλιδα του, δικών που συνδέονταν με το ιδιώνυμο. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας στο πρωτοσέλιδο της με τίτλο «Ένας φοιτητής δικάστηκε πρώτος με το Ιδιώνυμο γιατί διάβαζε απλώς Νεολαία. Αγωνιστείτε κατά του εξαιρετικού νόμου που χτυπάει απροκάλυπτα τη σκέψη». Το άρθρο δημοσιεύθηκε στις 29 Ιουλίου 1929, κάνοντας λεπτομερή αναφορά για τον φοιτητή, ο οποίος δικάστηκε σε 8 μήνες φυλάκιση και 3 μήνες εξορία (Ριζοσπάστης, 1929).

Την πολιτική του Ριζοσπάστη ακολούθησαν και άλλα έντυπα, όπως για παράδειγμα η εφημερίδα Ελευθερία, σε μια προσπάθειά να αφυπνίσουν την κοινή γνώμη για το ανελεύθερο θεσμικό πλαίσιο που είχε εφαρμόσει η βενιζελική κυβέρνηση. Τα άρθρα των εφημερίδων επεσήμαναν ότι μέσω του Ιδιώνυμου κλιμακωνόταν η βίαιη κρατική αντιμετώπιση ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος, πρακτική που είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1920. Ο τύπος υποστήριζε συστηματικά ότι οι κυβερνήσεις της εποχής επέδωκαν να καταστείλουν βίαια τις απεργίες και τις εργατικές διαδηλώσεις, ενώ συνάμα ασκούσαν ασφυκτική εποπτεία στα υπάρχοντα σωματεία αστυνομούμεντας στις συνελεύσεις. Ουσιαστικά ο νόμος εντατικοποίησε την ανάπτυξη του κράτους στην ενδο-συνδικαλιστική διαπάλη, κάτι το οποίο εκφράστηκε έντονα να και μέσα από τον τύπο της εποχής.

Συμπεράσματα

Έως το 1936 το Ιδιώνυμο εφαρμόστηκε με ιδιαίτερη αυστηρότητα, όπου και αντικαταστάθηκε από έναν ακόμη πιο σκληρό και άτεγκτο νόμο της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Το προαναφερόμενο νομοθετικό οπλοστάσιο στράφηκε κατά βάση εναντίον του εργατικού κινήματος και συγκεκριμένα εναντίον των ριζοσπαστικών κομμουνιστικών τάσεων του.

Με βάση τα επίσημα στοιχεία εκτιμάται ότι το 60% των συλληφθέντων ατόμων που καταδικάστηκαν με σημείο αναφοράς το Ιδιώνυμο ανήκαν στην

εργατική τάξη, με την πλειοψηφία τους να διώκονται λόγω της συμμετοχής τους σε απεργίες και σε κινητοποιήσεις. Παράλληλα μέσω της κρατικής παρέμβασης προωθούνταν η απομόνωση των Κομμουνιστών, και η ενσωμάτωση των ενδο-συνδικαλιστικών τους αντιπάλων εντός του κρατικού μηχανισμού.

Η ψήφιση του Ιδιωνύμου παραπέμπει σε αυταρχικές πρακτικές, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν συνάδουν με κοινοβουλευτικά εκλεγμένες κυβερνήσεις. Συνάμα καταδεικνύει της τάσης συνέχειας από την οποία χαρακτηριζόταν ο κρατικός παρεμβατισμός απέναντι σε οποιοδήποτε κίνδυνο επεδίωκε να ανατρέψει την κυριαρχία του. Εν τέλει τα εξελικτικά νομικά πλαίσια που δημιουργήθηκαν στηριζόμενα στο Ιδιώνυμο, είχαν ως αποκορύφωμα την κατάργηση του Ν.509/1947 στις 23 Σεπτεμβρίου 1974 από την κυβέρνηση Εθνικής Σωτηρίας, η οποία με βάση το Ν.Δ. 59 «Περί Συστάσεως και Επαναλειτουργίας Πολιτικών Κομμάτων» νομιμοποίησε εκ νέου το ΚΚΕ (Βλαχόπουλος, 2020).

Βιβλιογραφία

- Β.Δ. ΔΞΘ΄/ 1912 – «Περί Καταστάσεως Πολιορκίας». Ανακτήθηκε 21 Μαρτίου 2023 από: https://el.wikisource.org/wiki/%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%94%CE%B9%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%B3%CE%BC%CE%B1_280/1967
- Βερέμης, Θ. & Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) (2019). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βλαχόπουλος, Σ. (2020). Η πράξη νομιμοποίησης του ΚΚΕ. Ανακτήθηκε 21 Μαρτίου 2023 από: <https://www.kathimerini.gr/politics/1076516/i-praxi-nomimopoiisis-toy-kke/>
- Δασκαρόλης, Ι. Β. (2012). *Στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1935)*. Αθήνα: Γνώμων Εκδοτική.
- Δαφνής, Γ. (1997). *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*. Αθήνα: Κάκτος.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2017). *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1955). *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 7ης Απριλίου 1951*, Αθήνα.

- Δενεζάκης, Α. (2021). Ιδιώνυμο» Βενιζέλου: Όταν θεσμοθετήθηκε η ποινοποίηση της σκέψης. Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2023: <https://www.imerodromos.gr/idionymo-venizeloy-otan-thesmothetithike-i-poinikopoiisi-tis-skopsis-2/>
- Ηλιοδρομίτης, Θ. (2015). Εξορία. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2023: <https://www.imerodromos.gr/exoria/>
- Housepian Dobkin, M. (2014). Σμύρνη 1922- *Η καταστροφή μίας πόλης*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Καψής, Γ. (2011). *Η δίκη των έξι. 60 μέρες που άλλαξαν μια χώρα, ένα λαό*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Μπαχάρας, Δ. (2003). «Εκλογές-Δημοψηφίσματα Β. Το δημοψήφισμα του 1924». Στο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (σσ. 41-46). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ν. 4229/24. Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των Πολιτών. Ανακτήθηκε 2 Μαΐου 2023: https://drive.google.com/file/d/1hetStZEzDEvDc_mHL_YLyFXCY-DRAXC1c/view
- Μαυρογορδάτου, Γ. (2017). *Μετά το 1922 – Η Παράταση του Διχασμού*. Αθήνα: (εκδ. Πατάκη).
- Παπαπανωγιώτου, Γ. (2008). «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και η εποχή του», Δημοκράτης, Ανακτήθηκε 2 Μαΐου 2023: <https://www.dimokratis.gr/index.php?id=5232>
- Ριζοσπάστης, *Ένας φοιτητής Δικάστηκε Πρώτος με το Ιδιώνυμο γιατί διάβαζε απλώς Νεολαία. Αγωνιστείτε κατά του εξαιρετικού νόμου που χτυπάει απροκάλυπτα τη σκέψη*. 29 Ιουλίου 1929.
- Σπυρίδωνος, Π. (2018). *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: History Law and Economics.
- Το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου, (2018). Ανακτήθηκε 2 Μαΐου 2023: <https://www.sansimera.gr/articles/298>.

Ευρετήριο Συγγραφέων

A	
Αντωνιάδης, Ευριπίδης	131
B	
Βοσκαρίδης, Σώτος	88
E	
Ευσταθίου, Χρίστος	49
I	
Ιακωβίδης, Κυριάκος	64
K	
Καζαντζίδης, Νικόλαος	121
Λ	
Λυριστής, Μηνάς	121
M	
Μιχαήλ, Μαρία	77
N	
Νταμπεγλιώτης, Κωνσταντίνος	92
Π	
Παπαπολυβίου, Πέτρος	23
Παρθύμου, Μαίρη	131
Πασαλίδου, Στυλιανή	92

**Φωτογραφικά στιγμιότυπα
από το Συμπόσιο**

Δ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΠΙΣΣΟΥΡΙΟΥ

